

**ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLV.**

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

**KLTE
DEBRECEN
1992**

**ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE
SERIES HISTORICA XLV.**

**TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
I.**

A Kosuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa

**Szerkesztette:
L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza**

KLTE Debrecen, 1992.

ISSN szám: 0418-455

Acta Univ. Debr.
L. Kossuth Nom.
Ser. Historica

ISSN szám: 0324-5454

Tört. tanulm.

Felelős kiadó: dr. Lipták András
Technikai szerkesztő: Pallai László

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 400 példányban
Terjedelme: 13,1 A/5 ív

93-005

TARTALOM

<i>Gunst Péter:</i>	Az európai fejlődés alapjai	7
<i>Pósán László:</i>	Clerus et populus. A középkori pápaság univerzális hatalmi kísérlete	19
<i>Dompnier, Bernard:</i>	A katolikus egyház és a protestánsok Franciaországban	35
<i>Bényei Miklós:</i>	Széchenyi István és a Nemzeti Színház . . .	53
<i>Püski Levente:</i>	A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform	67
<i>Menyhárt Lajos:</i>	A Bolgár Népi Földművelésszövetség megalakulása	83
<i>Rozgonyi Ibolya:</i>	Dzerzsinszkij és a Cseka	95
<i>Barta Róbert:</i>	A numerus clausus törvény módosítása 1928-ban	113
<i>L. Nagy Zsuzsa:</i>	Várospolitikai és városatyák Budapesten, 1873–1941	125
<i>Veress Géza:</i>	Magyarország és a lengyel háború 1939-ben	139

CONTENTS

<i>Péter Gunst:</i>	Foundations of European Development . . .	7
<i>László Pósán:</i>	Clerus et populus	19
<i>Bernard Dompnier:</i>	Catholicism and Protestantism in XVII th century France	35
<i>Miklós Bényei:</i>	István Széchenyi and the National Theatre .	53
<i>Levente Püski:</i>	Liberal constitutionality and the 1885 reform of the Upper House	67
<i>Lajos Menyhárt:</i>	Forming of the Popular Agrarian League in Bulgaria	83
<i>Ibolya Rozgonyi:</i>	Dzerzinsky and the Czeka	95
<i>Róbert Barta:</i>	Amendment of the Numerus Clausus Act in 1928	113
<i>Zsuzsa L. Nagy:</i>	Citypolitics and Aldermen in Budapest, 1873–1941	125
<i>Géza Veress:</i>	Hungary and the Polish War in 1939 . . .	139

ELŐSZÓ

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelmi tanszékei hosszú éveken át két önálló sorozatot alkotó Acta keretében tették közzé tanulmányaikat. Szakmai megfontolások és anyagi szempontok vezettek bennünket, amikor a magyar és egyetemes történelemmel foglalkozó sorozatokat egyesítettük és ehhez új formát kerestünk. A két sorozatból így lett *Történelmi tanulmányok* címet viselő kötet, amely nem egyik vagy másik tanszék, hanem az egyetem Történelmi Intézetének kiadványa.

Tanulmánykötetünk jogfolytonos utódja a korábbi két Acta sorozatnak, s ezt a folytatólagos kötet számozással is kifejezésre juttatjuk. A közölt írások azt a sokrétű kutatómunkát tükrözik, amelyet egyetemünk történész oktatói folytatnak. Ebből következik, hogy kötetünk sem a korszakokat, sem a témákat tekintve nem egységes, hanem különböző időszakokat, témákat, országokat foglal magába. Hagyományainkat követve ez alkalommal is teret adunk más oktatói, tudományos műhelyekben készült kéziratoknak, amelyek szerzői kapcsolatban állnak egyetemünkkel.

Szándékunk szerint a jövőben rendszeresen jelentetünk meg hasonló tanulmánykötetet. Azt reméljük, hogy ez ösztönözni fogja az önálló kutató és feldolgozó munkát, hogy a történetírás korszerű, egyetemes érvényű követelményeinek megfelelően befolyásolja a témaválasztást, a feldolgozás alkalmazott módszerét s ennek révén is érvényesíti az egyetemi tevékenységgel szemben támasztott követelményt, vagyis az igényesség növelését.

Debrecen, 1992.

A Szerkesztők

A KÖTET SZERZŐI:

Barta Róbert aspiráns, Sárospatak; *Bényei Miklós* tudományos főmunkatárs, Megyei Könyvtár, Debrecen; *Dompnier, B.* a Blaise-Pascal egyetem professzora, Clermont-Ferrand; *Gunst Péter* egyetemi tanár, KLTE; *Menyhárt Lajos* docens, KLTE; *L. Nagy Zsuzsa* egyetemi tanár, KLTE; *Pósán László* tanársegéd, KLTE; *Püski Levente* tanársegéd, KLTE; *Rozgonyi Ibolya* főiskolai docens, BGyTKF; *Veress Géza* docens, KLTE.

Gunst Péter:

AZ EURÓPAI FEJLŐDÉS ALAPJAI*

A történettudomány máig nem válaszolta meg azt a kérdést, amelyre a jelen írás is csupán keresi a feleletet: mitől európai az európai fejlődés? Más szavakkal, mit jelent az európaiság mint történeti fogalom.

Szinte csodával határos, amint az utolsó négyszáz év folyamán Európa rányomta bélyegét a világra. Ebben a négy évszázadban dőlt el, hogy az európai fejlődés válik univerzálissá a földgolyón, határozza meg az egész emberiség sorsának alakulását. Az Európa által kialakított társadalmi-gazdasági rendhez kell alkalmazkodnia a világ egészének, ha nem akar elpusztulni. Mert az „európai” jelzővel illetett gazdasági és társadalmi szerveződés kegyetlenül elpusztította azokat a népeket, államokat, etnikumokat, amelyek nem alkalmazkodtak hozzá a megfelelő időben és módon.

Ebből a szempontból nem tekinthető véletlennek, hogy „Európa”, mint tudományos fogalom milyen korban jelenik meg. A 17. század folyamán, amikor már kezd érezhetővé válni az európai fejlődés fölénye, formálódik ki e fogalom. A megelőző időkből a „kereszténység” helyettesítette. 1620 táján tűnik fel a tudományos irodalomban az „Európa” kifejezés, s az 1660-as évekre honosodik meg Franciaországban, Hollandiában, Angliában, majd a század végére egész Nyugat- és Közép-Európában. Ausztriában, Magyarországon, Itáliában és Lengyelországban azonban a török ellen vívott harcok folyamányaként még sokáig megmaradt a „kereszténység” lényegileg vallási fogalma, s csupán a 18. század folyamán gyökeresedik meg az „Európa” kifejezés. Igazán népszerűvé a tudomány művelőinek szűk körén kívül a fogalmat Voltaire munkái, a XIV. Lajos századáról és a nemzetek szelleméről és erkölcséről írt értekezései tették.

A fogalomhasználat ezen átalakulásában a történetírás alig játszott szerepet. Az elmúlt évszázadok történetírásában az a sajátos európai fejlődés, amelyről itt szó lesz, olykor mint a fehér ember sajátja, az angolszász vagy a germán „faj” színesbőrűek feletti fölénye jelentkezett. Sokáig el sem gondolkodtak a történészek azon, minek is köszönhető ez a sajátos helyzet. Valóban tudományos válaszhoz csak az utóbbi hatnyolc évtizedben kezdtek eljutni, bár máig nem találták meg az igazit. Ezen persze nem lehet csodálkozni. Ha egy futurológus a 8. században, de akár a 10. vagy még később, a 13. században feltette volna a kérdést, hogy az akkor ismert világnak (az eurázsiai kontinensről és Észak-Afrikáról, esetleg az afrikai partvidék egyes szakaszairól lehet szó csupán) melyik pontjáról indulhat ki az univerzalizáció törekvő fejlődés, aligha Európát jelöli meg. Sokkal valószínűbbnek tűnt volna számára, hogy a kínai lesz az a modell, amelyet a világnak néhány évszázad múlva követnie kell majd. A kínai birodalom, a kínai civilizáció szinte minden tekintetben az európai fölött állt, a 13.

* A tanulmány a készülő Európa története kötet bevezetője.

században talán már nem olyan mértékben, mint – mondjuk – a 8.-ban, de fölénye még vitathatatlan volt. Holott ekkor már sok évszázada formálódtak az európai társadalom méhében azok az erők, azok a tényezők, amelyek a 16. századtól vitathatatlaná tették az európai fejlődési modell fölényét, s amelyek a továbbiakban fokozatosan uralomra jutottak a földgolyón. De melyek is ezek? Milyen alkotó elemekből áll az, amit „európaiságnak”, az európai történeti fejlődés modelljének nevezünk? S melyek azok a körülmények, sajátosságok, amelyek létrehozták ezt az európaiságot, s működtetik mindmáig. Működtetik Európában, s természetesen az európai népek által kolonizált vagy akár leigázott más kontinenseken. Hiszen az észak-amerikai, vagy az ausztráliai fejlődés ugyanúgy az európaiság jegyeit hordozza, mint az európai kontinens országaié. Ezekre a kérdésekre kell válaszolnia a történettudománynak.

Melyek azok a fejlődési tényezők, amelyek az európai fejlődés modelljének fokozódó gyorsulásuk révén szárnyakat adtak? Hogy erre a kérdésre megkísérelhessük a válaszadást, vissza kell nyúlnunk a régmúltba, „a múlt mélységes mély kútjába”. Mindenekelőtt azt kell tisztázni, mit értünk a történeti értelemben vett európaiságon. A magunk részéről úgy véljük, ez az Európa a múlt egyes szakaszaiban más-más határokkal rendelkezett. Nem lehet azonosítani a Római Birodalom európai területeivel, inkább annak egy része, kezdetben Észak- és Közép-Itália, Gallia középső és déli fele, az Alpoktól a Rajnáig-Dunáig terjedő területek s talán Britannia. A birodalom más európai területein a népvándorlás századai során fokozatosan úrrá lettek a különféle barbár népek, a hunok, a germán törzsek, a szlávok. A jelzett területről indult el a sajátos európai történeti fejlődés, s növelte hatóerejének kisugárzását, kezdetben nyugatra-dél-nyugatra, Hispánia területére, majd a mai Franciaország területén az Atlanti-óceánig, azután fokozatosan az északnémet területeken. A 8–9. század folyamán elérte a Saale, a 11–12. századra az Elba – Cseh-erdő vonalát. Ezzel nagyjából meghatároztuk azt a területet, amely a feudális Európa törzsét alkotja. Az ettől észak-északkeletre fekvő régiókban, Skandináviában, a Baltikumban a feudális európai fejlődés jóval megkésettbben, sokkal erőtlenebbül jelentkezett, s ugyanez a helyzet az Elbától keletre húzódó területeken is. A lengyel, a magyar állam fejlődése számos tekintetben már a „megkésetttség”, a csökkentértékűség jegyeit viseli magán, nem is szólva az orosz államról, vagy a Balkánról, amely az eddig felsoroltaknál is sokkal több nem európai jellegzetességet mutat.

Mi formálta ki tehát az európai fejlődés modelljét? Ha ennek törzsterületét vesszük szemügyre, nyilvánvaló, hogy összefüggéseket kell keresnünk mind a Római Birodalom társadalmi-gazdasági rendjével, mind pedig azzal, amit e téren a germán (és kelta) törzsek jelentettek. Túlságosan egyszerűnek tűnő felelet lenne arra utalni, hogy a római és a germán népek egybeolvadása képezi az alapját ennek a fejlődésnek, – pedig lényegében erről van szó, még akkor is, ha a római és a germán társadalmi sajátosságok egybeolvadása, vagy talán inkább összeötvöződése korántsem tekinthető egyszerű, sematikus folyamatnak. A germán törzsek nem egy időben, s nem azonos módon árasztották el a Római Birodalmat, szállták meg annak területeit. Galliában pl. a gótok és a romanizált (kelta és római eredetű) lakosság sokáig egymás mellett létezett, de alig érintkezett egymással. Mindegyik etnikum a saját törvényei szerint élt, s ez csak lassan változott meg. A gót előkelők megkapták a római nagybirtokok megművelt földjeinek kétharmadát (colonusokkal, szolgákkal, haszonállatokkal, felszereléssel együtt), s az erdők felét (a római tulajdonosnak megmaradt részt ezért nevezték *tertia*-nak). A gót arisztokrácia ebből részesítette a kíséretét. A kolonizáció előrehaladtával ugyanez a

folyamat játszódott le a kisebb római földtulajdonosokkal is, a gót társadalom szabadjai lassanként mind részesültek valamekkora római földtulajdonban. Ez a tipikus megoldás azt jelentette, hogy a gótoknál ismeretlen magánföldtulajdon fokozatosan jutott érvényre, s lassanként átjárta az idővel akár házasság formájában is egységesülő új társadalmat. Nagyjából hasonló módon, bár a helyi körülmények befolyásától sok vonatkozásban módosítva zajlott le mindez a longobárdok esetében Észak-Itáliában, vagy a többi germán törzs körében az Alpoktól északra. A lényege a folyamatnak, hogy a római világ közepén, a mai Dél-Franciaországban, Spanyolországban, Észak- és Közép-Itáliában ment végbe, ott tehát, ahol következményei éppen azért, mert nagyobb tömegeket érintettek, igen tartósnak bizonyultak.

A kelta, germán és antik kultúrának a szerencsés egymásrahatása, az antik (görög-római) világ technikai-gazdasági-jogi-ideológiai egymásbaolvadása a germán és kelta népek technikai, gazdasági és jogi vívmányaival természetesen nem egyszerű keveredés volt, hanem összeötvöződéstről van szó, arról, hogy az antik gazdasági-jogi és részben technikai vívmányok ezeken a területeken lényegileg maguk alá gyűrték a kelta-germán világ közös földtulajdonon alapuló rendszerét, miközben fontos vívmányokat vettek át tőlük. A mezőgazdaságban a fejlődés mozgatói a római villákból formálódó feudális földesúri gazdaságok voltak, ezek terjesztették az új technikát és technológiát éppúgy, mint a társadalom ezzel összefüggő új rendjét. A 6. századtól mindinkább kifejlődött a jobbágyság és a telekrendszer, a 8–10. században Nyugat-Európában uralkodóvá vált a jobbágyfalu, a maga új települési-gazdasági-társadalmi rendjével. Mindez – s ez a döntő mozzanat – már a keresztény egyháztól támogatott magántulajdon elvére épült.

A *magántulajdon* a görög, majd kifejelettebb formában a római társadalmi fejlődés (az itáliai görög gyarmatok meghódításának) terméke, amelynek alapelveit a római jogrendszer juttatta érvényre. A magántulajdon jogrendszerének kidolgozása Rómához fűződik, alapjait a köztársasági kor végén rakták le, tételes kidolgozására a császárkorban került sor. Végső formájában akkor fogalmazódott meg Justinianus törvénykönyveiben, amikor a birodalom két részre szakadása után a nyugati fele már alámerült a népvándorlás hullámaiban. Hatása mégis alapvető, elsősorban azért, mert az ezekben az évtizedekben formálódó barbár államok uralkodó rétegei számára előnyösek voltak rendelkezései, lehetővé tették számukra a római nagybirtokok kisajátítását. A következmény előbb vagy utóbb átformálta a megszálló népesség tömegeit is, mint ezt a folyamatot pl. Teoderik ediktuma, a nyugati gót jog (Codex Euricianus), vagy a burgundi jog (Lex Gundobada) mutatja. Emellett természetesen tovább éltek és hatottak a germán törzsek ősi jogai és szokásai, így egyfajta római-germán dualizmusról beszélhetünk, amelyből kiformálódott az európai feudalizmus jogrendje. Ebben meghatározó szerepe volt a keresztény egyháznak, amely a kora középkor zavaros századaiban szinte egyedüli fenntartója volt a római jognak, következképpen a magántulajdon elvének.

A világ többi civilizációja az afrikai, az ázsiai vagy az amerikai kontinensen, s persze az indoeurópai népek társadalmi is Írországtól Indiáig és Kínáig a föld közös tulajdonán nyugodtak. Mindenütt a kis faluközösségek fölött álló, azokat összefogó egységek, vagyis az államhatalom adott formája, a nemzetségek, törzsek és végül az uralkodók jelentek meg a föld tulajdonosaiként, személyükben testesült meg a közös földtulajdon. Minden föld az uralkodóé volt, az azt művelő parasztok nem egyénileg, hanem a falu közössége révén használták. A faluközösségek laza konglomerátuma alkotta az államot. A faluközösség, mint a legkisebb adózó és adminisztratív egység garantálta az adót az államapparátus számára. Ezekben a rendszerekben a faluközösség

közvetlenül áll szemben az állammal, a termelő egyén gyakorlatilag érdektelen. A faluközösségek egymástól elszigetelt egységek voltak, amelyeket a politika magasabb szféráiban bekövetkezett változások alig érintettek. Ez magyarázza a rendszer tartósságát, a politikai változások iránti közömbösségét.

A görög társadalom, amely elsőként hozta létre a föld magántulajdonát, majd a római, amely kifejlesztette azt, ettől a társadalmi rendszertől gyökeresen különbözött. Itt a termelők a magántulajdon érvényesülése következtében egyénileg is érdekeltté váltak a termelés bővítésében. A többletermék, vagy annak nagyobbik fele a tulajdonukban maradt. A magántulajdon elvén nyugvó társadalmi-gazdasági rend azonban még a Római Birodalom egész területén sem jutott érvényre. Csupán a volt görög városállamokban, a birodalom nyugati felén, Itáliában és Gallia egy részén érvényesült, az ázsiai területeken azonban nem. Az ázsiai és afrikai görög gyarmatokon is csak ott valósult meg ez a társadalmi rend, ahol a helyi lakosság létszáma nem haladta meg a betelepült görögségét. A görög városokban általában uralkodó volt ez a forma, környezetükben, a falvak tömegében azonban nem. A hellenisztikus birodalmakban mindenütt megmaradt a közösségi tulajdon a helyi lakosság körében, s ennek következtében röviddel a görög telepek létrejötte után megkezdődött a keleti földtulajdon-forma föléledése. Idővel, éppen a hatalmas népességtöbblet következtében, a helyi formák legyőzték a görögséget. (Ez történt a Keletrómai Birodalom európai részein is, a beözönlő szláv törzsek létszámfölénybe kerültek, s ezzel az amúgy is dogmatikus jellegű uralmi forma, amelyet fokozatosan erősített az, hogy a birodalom súlypontja keletre tolódott, tovább erősödhetett.)

Ezen a ponton kell részletesebben foglalkozni a keresztény egyház történelmi szerepével, s azon belül azzal, amit nyugati vagy római egyháznak nevezünk. A Római Birodalom államszervezetébe fokozatosan beépülő egyház – mint említettük – a korai középkor századaiban gyakorlatilag az antikvitás, a görög-római társadalmi-gazdasági rend egyetlen szilárd fenntartójává vált. Így volt ez már akkor, amikor a birodalom területére betelepülő barbár népek még nem keresztelkedtek meg, s még inkább így lett megkeresztelkedésük után. Az egyház a birodalom egész területén törekedett e szerepre, ha nem is azonos eséllyel. Nyugaton ugyanis a birodalom romjaira ráépülő barbár törzsek világában az egyház tartotta fenn az államiság elemeit, mintegy integrálta magába az államot, míg keleten fordítva történt: az állam integrálta a maga szervezetébe az egyházat. Ennek nem utolsósorban az volt az oka, hogy a birodalom nagyobbik, keleti felén az állam az egyház fölé kerekedett, mint mindenhol, ahol a keleti földtulajdon-forma érvényesült. Hozzávetőlegesen a keresztény egyház kettészakadása jelzi a választóvonalat, a keleti (ortodox) egyház ott maradt uralkodó, ahol a keleti földtulajdonforma érvényesült (a bizánci birodalom európai, ázsiai és afrikai részein, később a szláv államokban). Az egyházszakadás korántsem egyetlen dátumhoz köthető, sokkal inkább évszázadokon át tartó folyamat, amelyben az arianus tanoktól a monofizitizmuson át a képrombolás körüli küzdelmekig a dogmatikai tanok tulajdonképpen jól tükrözik a lényegét: a keleti egyház alávetette magát az állam, a császár főségének dogmatikailag is. A szentháromság dogmáját érvényesítő nyugati egyház, amelynek vezetését fokozatosan Róma püspöke szerezte meg, alapjában véve a pluralizmus elvének érvényesítésére törekedett, elsősorban ugyan a maga érdekében, de ezzel egy olyan elvet vitt be a nyugati fejlődésbe, ami meghatározó jelentőségűvé vált a rákövetkező évszázadokban. A keleti egyház a szentháromságot ugyan nem tagadta, de a hangsúlyt benne az egyedülvaló istenre helyezte.

A római egyház tehát a pluralizmus, s vele az individualitás elvét, az egyén aktív szerepét nyomatékosította. Célja ugyan a főhatalom megszerzése volt a formálódó nemzeti királyságok fölött, de ezzel az elvvel végül is meghatározó módon járult hozzá az egyéni érdekek artikulálásához, ami utóbb a különféle társadalmi rétegek érdekeinek érvényesítéséhez vezetett. Az immunitás elvének győzelmével az egyház mindenki számára nyilvánvalóvá tette a nyugati társadalom plurális szerveződését. Az egyén, az individuum jelentőségét a megváltás személyre szóló jellege (s nem mint keleten, a közösségre érvényes volta) hangsúlyozta, ez tette lehetővé az egyéniség érvényesülését. Az európai társadalom kiformalódásában ez meghatározó szerepet játszott. Mint oly sokszor a történelemben, az eredmény más lett, mint amit elérni szándékoztak. A pápaság célja ugyanis az volt, hogy a nyugati államokat maga alá rendelje, vagyis egy teokratikus forma elfogadtatása. A cél eléréséhez olykor közelebb állt, máskor távolabb került. De ezzel az egyén szabadult fel, s a társadalom különböző érdekeit artikuláló erők kaptak kitűnő lehetőséget érdekeik megvalósításához.

Az egyháznak ezen túl volt még egy jelentős előremutató vonása: számos formában pártfogolta az antik rabszolgaság megszüntetését, s ezzel hozzájárult a parasztság személyi függése lazításához, végső soron megszüntetéséhez. Ennek különösen azokon a területeken volt jelentősége, amelyeken a római hagyományok kevésbé vagy egyáltalán nem gyökereztek meg, ezzel szemben a személyi függés rendszere, s benne a rabszolgaság is annál erőteljesebb volt még.

A felbomlás különböző fokán álló s így a magántulajdon befogadására mind alkalmasabbá váló kelta-germán földközösségi rendszerek összeolvadása a római magántulajdon elvével és gyakorlatával, a kereszténység nyugaton pluralitásra, más tekintetben pedig az antik civilizáció vívmányainak megőrzésére törekvésével együttesen eredményezte a társadalom új rendjét: a termelők egyénileg is érdekeltté váltak a termelés bővítésében! A többletermék ugyanis a tulajdonukba maradt. A mezőgazdaságban a földközösség eredeti rendszere a kelta és germán törzseknél is olyan formáknak adta át a helyét, amelyekben a nyomáskényszer következtében ugyan a *földhasználat rendje* számos közösségi vonást megőrzött, de a termék az egyes családok magántulajdonába került, s az adózás rendje a közösségről fokozatosan az egyéni adófizetőre hárult át. Ez alapvető változás volt. A többletermelés vonzereje nagyon nagy lett, a paraszti társadalom is érdekeltté vált a technikai és technológiai újításokban, amelyek természetesen több munkát igényeltek, mint a korábbi megoldások. A nyugat-európai paraszt tehát – ha a határhasználat közösségi rendje meg is maradt – a földet *egyéniileg birtokolta*, s egyénileg állt szemben urával, szolgáltatásait, vagy azok jelentős részét egyénileg teljesítette. A termelés bővítésének eredménye zömmel a magántulajdonában maradt, ami újabb erőfeszítésekre ösztönözte. A nyugat-európai társadalom mindennek következtében *dinamikussá* vált.

A faluközösségek rendszere, s annak szláv változata is, amely a közösségi érdekeket az egyén érdekei elé helyezte, s az erre épült társadalmak egész felépítése viszont a gazdaság és társadalom *statikusságát* eredményezte, s nem kedvezett a termelés intenzív fejlesztésének. Az uralmi rendszer többnyire despotikus volt, s ez sehol sem adott lehetőséget a termelő egyén számára a termelés többletének megtartására. Megakadályozta ezt a faluközösség adózási rendje, a közösségi kezességvállalás. Ezek a társadalmak lényegében csak egyféle fejlődést ismernek: a népesség növekedéséből adódó kényszert a termelés azonos technikai szinten történő bővítésére.

Különbségek mutatkoznak a társadalom szerveződésében is. A magántulajdon alapelvei, a közösségi földtulajdon korai felbomlása, a *törzsöröklés* rendszere a germán törzseknél, párosulva az egyház törekvéseivel, lehetővé tették, hogy a társadalmat áthassa a *hűbériség*. A társadalom tagozódása igen erőteljes, jogi viszonyai pedig bonyolultak lettek. Mindebben jól érvényesült az egyéni érdekérvényesítésnek a pluralizmuson alapuló lehetősége. Az egyéni érdekek ebben a társadalmi közegben csoport-érdekekké összegeződhetnek. A mélyen rétegzett, erősen tagolt hűbéri társadalomban viszonylag hamar elérkezett az a pillanat, amikor mindezt szilárd jogi-társadalmi alapokra lehetett helyezni. Így született meg a *rendiség*. Mindennek előfeltétele volt, hogy a központi hatalommal szemben kezdettől fogva fellépett az egyház, s a két egymással szembe forduló hatalom olyan erőteret képezett, amelyben sikerrel bontakozhattak ki az ilyen törekvések.

A földközösségen alapuló társadalmi rendben minderre nem kerülhetett sor. Azt a központi hatalom rendkívüli ereje jellemezte. A despotikus uralmi forma, az adók központi begyűjtése és újraosztása sajátos uralmi rendszert alakított ki, amelynek egyik tipikus formája a szolgáló nemesség intézménye egész Kelet-Európában. Ez a nemesség Oroszországban birtokait nem tehette örökletessé (egészen Nagy Péter reformjáig), s így akarva-akaratlanul kiszolgálója, végrehajtója lett a nagyon erős központi hatalomnak. (A korai magyar fejlődésben is találunk ilyen jelenséget. Emlékezzünk mennyire csodálkozott az országon átutazó Freisingi Ottó püspök a magyar király rendkívül erős hatalmán, amelyet ellentmondás nélkül szolgálnak a főurak és a nemesek, pedig a mi szemünkben akkor éppen a feudális anarchia egyik korszaka dúlt Magyarországon.)

A despotikus, igen erős központi hatalom árnyékában a társadalom tagozódása nem lehetett mély, nem vagy csak nagyon nehezen alakulhattak ki olyan viszonyok, amelyekben az egyes rétegek érdekérvényesítésére lehetőség nyílt volna. A *rendiség* a faluközösségekre épülő társadalmakban nem alakult ki (az indiai kasztok egészen más jellegű képződmények), s így természetesen a városok fejlődése is más lett. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert ebben, s nem más tényezőkben látjuk a kelet-európai, meg a világ más részei városfejlődésének az európaiktól (nyugat-európaiktól) eltérő vonásait. Nyugat-Európában a városok, akár antik, akár kelta eredetűek voltak (a kelta oppidum-kultúra öröksége ez a feudális Európában), akár új formációk, a kezdeti királyi, földesúri vagy egyházi adminisztrációs központból hamar kereskedelmi góccokká, majd később ipari centrumokká fejlődtek, amelyek nemcsak a távolsági kereskedelem bázisaivá, hanem az egyes kis körzetek belső termékcseréjének fórumaivá váltak, majd később ipari településekké. Különösen a kelta oppidum-kultúra kedvezett a városi fejlődésnek Galliától Magyarorszáig és Csehorszáig, éppen sűrű hálózata révén, a kisebb-nagyobb erődtített települések egymástól 20–30 km-nyire feküdtek.

A városok lakossága Nyugat-Európában gyorsan fejlődött, a 13–14. században már elérte az összlakosság 4–7%-át. A munkamegosztásban betöltött sajátos szerepüknek megfelelően a városok idővel külön rendet alkottak. Ugyanez a folyamat más területeken, Keleten, sőt még Közép-Európában sem játszódott le. A városok itt megmaradtak adminisztratív központoknak, vagy a távolsági kereskedelem gócpontjainak (ilyenek a nagy kereskedelmi központokon – pl. Novgorod – kívül az ún. mezővárosok is), s ebben az esetben a lakosságuk nagy része etnikailag idegen elemekből állt (Oroszországban pl. varégek, arabok, a Balkánon görögök, örmények, zsidók stb.). Nyugat-európai értelemben vett városok csak viszonylag későn jöttek itt létre s meglehetősen ritka hálózatot alkottak. A Baltikumtól Horvátorszáig húzódó sávban ilyenek pl. a magyar-

országi, vagy a sziléziai bányavárosok, vagy kereskedő városok. Ezek a városok és lakosaik többnyire rendelkeztek a nyugat-európaihoz hasonló városi jogokkal, de elszórtak maradtak, mint kis szigetek emelkedtek ki a tőlük etnikailag idegen falvak tengeréből, úgy, mint annak idején a görög kolonizáció városai Ázsiában, vagy Észak-Afrikában. Nem csodálható, hogy fejlődésük sokszor megrekedt, s két-három évszázad múltával maguk is beolvadtak társadalmi környezetükbe (reagrarizálódtak – azaz inkább a mezőgazdaságból éltek).

Ezek után már magában Európában is előttünk áll a történeti fejlődés hagyományos, „többségi” útja, a földközösségi rendszeren alapuló társadalmi-gazdasági szerkezet (az orosz faluközösség, vagy a balkáni zadruga ugyanannak a rendszernek más-más érvényesülési formája), melyet a közösségi adózás, a szigorú személyi függés, tehát a parasztok (és a városlakók nagy részének) szolgasága, olykor valódi rabszolgasága jellemez, hiszen a parasztokat uraik sokszor a földtől függetlenül adták-vették. A faluközösségek egyes tagjai kölcsönös felelősséggel tartoztak egymás iránt, s ez a primitív adózási rendszer sokszor a 20. századig megmaradt (Oroszország, Balkán). A társadalom, az uralkodó réteg tagolatlansága, a szolgáló nemesség fennmaradása hosszú időn át részben a kizsákmányolás „ázsiai” vagy „balkáni” formáit tartották életben, s gyakorlatilag okai voltak e társadalmak szinte stagnálással felérő lassú fejlődésének.

Ezzel szemben állt mindaz, amit „nyugat-európai” fejlődési modellként vázoltunk, vagyis amit manapság az „európai” modellen értünk. A lényege ennek a magántulajdon érvényesülése a társadalom egészében s egyes részeiben egyaránt. A magántulajdon megjelenése a paraszti társadalomban, az egyéni földbirtoklás és adózás, a termelőnek érdekeltté válása a többlettermékben eredményezte ennek a fejlődési modellnek a relatív, a világ többi részéhez hasonlítva szembetűnő gyorsulását. Az egyéni érdek felszabadítása elősegítette mindezt, garantálta érvényesülésüket. Végül is ez a gyorsuló fejlődés, annak technikai-technológiai következményei tették idővel lehetővé azt, hogy ez a fejlődési modell előbb behozza lemaradását a fejlettebb civilizációkhoz képest, majd (mint említettük, ez a 16. századtól figyelhető meg), hogy uralkodóvá válhasson a világ többi részén is.

Magának az „európai” fejlődési modellnek, az „európaiságnak” a kontinens nagy részére való kiterjeszkedésében szerepe volt még egy tényezőnek: a népesség növekedésének. A Római Birodalom nyugati felén a népsűrűség már a népvándorlás előtt relatív magas volt, és ez tovább is növekedett. A következmény a nyugat-európai történeti fejlődési modell területéről viszonylag korán meginduló kolonizáció lett. Ez minden irányba terjedt, ahol szabad föld kínálkozott. A nyugat-európai területekről a kolonizáció mind nyugat, mind kelet felé megindult. A túlnépesedett területek parasztjai (majd városlakói, kereskedők, céhes iparosok, bányászok is) egymást követő hullámokban telepítették be az addig lakatlan észak-flandriai régiót, de főleg kelet felé haladt előre meglepő gyorsasággal a település. A német parasztok települései a 7. században elérték a Vogeseket, később a Fekete-erdőt, a 11. század táján az Elba-Saale-Cseh-erdő vonalát, majd ezen is túllépve a 13. században Szilézia felől Lengyelországot és Magyarországot.

A telepítés nem csupán új, eddig többnyire lakatlan területek művelésbe vonását jelentette, hanem egyúttal egy gazdasági-társadalmi rendszer átültetését is. Az Elba-Saale és az Odera között a német parasztok magukba olvasztották az ott talált szláv törzseket s azokat elnémetesítették. Az Oderától keletre azonban már nem jutott annyi

telepes, hogy ilyen eredményt érhessenek el. De itt is, mint a 12. századtól folyamatosan Cseh- és Morvaországban, vagy Magyarországon nagy tömegű német paraszt jelent meg. A cseh, a lengyel és a magyar állam területére betelepülő német parasztok megőrizhették az ezeken a területeken addig ismeretlen társadalmi-gazdasági rendjüket, személyi szabadságukat. Ahol nagyobb tömegben telepedtek le, ott hamarosan a környezetük, a cseh, lengyel és magyar parasztok számára is világossá váltak ennek az új rendnek az előnyei. A fejlettebb technikánál (nehéz eke) és technológiánál (háromnyomásos gazdálkodás, telekszervezet, ló igába fogása, állandó istálló) is fontosabb volt a paraszt személyi szabadsága, s a faluközösségi rendszernek a föld közös használatára korlátozódó szabadabb formája, mely szilárd használati jogot, s kedvezőbb adózási feltételeket biztosított a parasztnak. Ugyanerre a területre megindult a városi népesség áttelepülése is. Északon, Stettintől kb. Königsbergig megtaláljuk a „német jogú” városokat. Ezek a lübecki városi jogot vették alapul. A középső sávban, Brandenburgtól Bresztig, Lublinig, Lembergig a magdeburgi jog alapján települtek a német városok. A déli sávban, Csehországban, Magyarországon, egészen a Kárpátok keleti vonaláig a nürnbergi városi jog volt a telepítés alapja. A nagy tömegű városi és egyidejűleg paraszti, tehát falusi német kolonizáció keleti határa a Memel-Bug vonala. Attól keletre már csak elszigetelt városokat találunk. Az Odera-Memel-Bug közötti sávba irányuló tömeges település felerősítette azokat a korábban is létező elemeket, amelyek ebben a régióban a nyugat-európai típusú fejlődés folyamatát segítették. A térség egyes részei korábban Nagy Károly birodalmához tartoztak, a Kárpát-medencébe özőnlő magyarok pl. itt szilárd települési hálózattal rendelkező paraszti népességet találtak. De ennél is fontosabb volt az, hogy ezekre a területekre a kereszténység felvételétől kezdve folyamatosan nyugati, elsősorban német katonai elemek érkeztek. A magyar, a cseh és a lengyel állam megalakulásában és megerősödésében ezeknek a helyi arisztokráciákba gyorsan beolvadó katonaelemeknek, arisztokratáknak és kíséretüknek nagy szerepük volt. Jelenlétük, beolvadásuk a helyi arisztokráciákba meggyorsította a nyugati tulajdonforma győzelmét a nemzeti-törzsi földtulajdon felett. A kialakuló nemesi földtulajdon általában a magántulajdon elvén nyugodott, s a nemesség tömegeit mind kevésbé alkották a szolgáló nemesek. Mindez végül azt eredményezte, hogy a Baltikumtól Lengyelországon, Csehországon, Magyarországon át Horvátorszáig húzódó európai sávban áttört a nyugati típusú társadalmi fejlődés. A helyi parasztok is megkapták a betelepült németek jogait, ami meggyorsította az etnikai egybeolvadást. A cseh területeken a 13. század második felében, Magyarországon a 14. század elejére, Lengyelországban a 14. század végére bekövetkezett a különféle jogállású paraszti rétegek társadalmi helyzetének egységesülése (a „német jogon”) a nyugati telepesek társadalmi státusán. Ehhez hozzájárult a nagyszámú német városi település is. Mindezek következtében ezeken a területeken a jelzett időtől kezdve alapjában a nyugati fejlődési modell érvényesült, de nem kizárólagosan, s egyáltalán nem olyan mélyen áthatva az egész társadalmat, mint a nyugat-európai fejlődés eredeti centrumában. Végso soron egyfajta sajátos keveredés történt itt, a lényegében nyugati típusú fejlődés érvényesülését (ezt jelenti pl. a nyugati egyház győzelme a keleti, ortodox fölött e térségben) számos keleties vonás korlátozta. A hűbériség nem lett olyan mélyen rétegzett, a városi fejlődés sokkal felszínibb, a falu-város viszonya sem olyan, mint Nyugat-Európában. Kialakult ugyan a rendiség, de a központi hatalom sokkal erősebb maradt, mint nyugaton. A városi népesség tömegében alárendeltebb szerepet játszott, mint nyugaton, a nemesség viszont tömegeiben is sokkal számottevőbb volt és maradt,

mint ott. Mégis az, hogy a parasztok személyileg szabadok lettek s egyénileg adóztak, érvényre juttatta a nyugati fejlődési modell alapvonását. Mindez együttesen jelenti *Közép-Európát*, azt az *átmeneti modellt* a keleti és nyugati fejlődés között, melyben azonban a nyugati vonások a meghatározóak, ha nem is egyforma erősséggel, egyes területeken mélyrehatóbban (pl. Csehországban), másutt kevésbé (Horvátország, Baltikum).

Az említett vonaltól keletre is találunk nyugati kolonizációt. A német parasztok pl. a 18. század folyamán nagyobb tömegben települtek orosz területekre. Ez a település azonban ezeken a területeken már nem játszhatott a társadalom egészének átforgatásában vagy legalábbis a fejlődés lényeges módosításában meghatározó szerepet. Nem mozgatótt meg olyan tömegű embert, hogy annak meghatározó szerepe lehetett volna az orosz vagy akár a balkáni régióban. A telepések helyzete ugyan lényegesen jobb volt, mint a helyi lakosságé, de a német falvak környezetükben elszigeteltek maradtak, külön világot képeztek a szláv faluközösségek tengerében. Az újraosztásos földközösség maga kölcsönös felelősségével a Memel-Bug vonaltól keletre egészen a 20. századig szinte érintetlenül megmaradt, s ez önmagában is mutatja, hogy ezeken a területeken nem a nyugati, hanem a keleti, ázsiai fejlődési modell érvényesült.

Még egyszer visszatérünk arra a már említett körülményre, hogy a két fejlődési modell határa többé-kevésbé a nyugati és a keleti egyház közötti határon húzódik. Az ortodox egyház nem ismeri a pluralizmust, ami nem csupán a társadalom szerveződésében, hanem az egyház történetében is megmutatkozik. Itt nem volt reformáció, általában hiányoztak azok a jelenségek, amelyek magának az egyháznak a viszonyaiban a pluralizmus irányába hatottak volna (az eretnekségek nem ilyenek!). Az ortodox egyház betagozódott az államba, nem vívta ki az immunitást, végső soron nélkülözötte azokat az eszközöket, amelyeknek a révén a társadalomban a plurális megoldásokat képviselhette volna. Ellenkezőleg, az államhatalom egyik, valószínűleg a legfontosabb végrehajtó szervévé vált. Nem véletlen dogmatikája sem, mely megfelelt az állam alá rendelődesnek. Ugyanakkor bizonyos tekintetben más ez az ideológia, mint a faluközösségi rendszerekre épülő keleti, afrikai vagy amerikai társadalmak vallásai. A magántulajdon elvének alapján áll, azt hirdeti, s segítségével annak alapelvei beépülhettek a keleti szlávok társadalmi rendszerébe. A magántulajdon elvének érvényesülése az uralkodó osztály soraiban, a feudális viszonyok megszületésében, az egyháznak a rabszolgaság elleni harcra a kelet-európai és balkáni társadalmakat számos vonatkozásban rokonította a nyugati fejlődéssel. Az egyház itt is a magántulajdont képviseli ugyan, de az antik alapok hiányában a faluközösségi rendszer nem engedte ennek érvényesülését. Ide nem települt át nyugatról olyan nagy tömegű népesség, amely éppen tömegénél fogva megtörhette volna a faluközösség világát. Bár sokszor azonosnak tűnik az európai fejlődés, azonos alapokról, vagy csupán időbeli elkésztettségéről beszélnek, amikor a kelet-európai fejlődést ábrázolják, mindez azonban optikai csalódás. Viszont kétségtelen, hogy ezek a társadalmi vonások tették lehetővé a kelet-európai térség országai számára a nyugati fejlődési modell történetileg gyors követését. A kelet-európai térség hamar reagált a Nyugat fegyveres beavatkozásaira, korán bekapcsolódott a nyugati gazdaság vérkeringésébe, – de ez a bekapcsolódás mindvégig külsődleges, laza maradt, olyan, amely a társadalmat lényegileg nem változtathatta meg.

Nyugat-Európa, Közép-Európa, Kelet-Európa: a mi számunkra ezek nem elsősorban földrajzi, hanem történelmi kategóriák. Amit „európainak” neveznek, azt tisztán és kizárólagosan a nyugat-európai fejlődés jelenti. Közép-Európa a nyugati és a keleti

fejlődés vonásait egyaránt, bár nem egyforma hangsúllyal képviseli, egyes területein különbözőképpen érvényesülnek a keleti vonások, míg Kelet-Európát a nyugati hatások csupán külsődlegesen érték, s így alapjaiban nem alakították át társadalmait. De Kelet-Európa sem zárkózott el a nyugati hatások elől, elsőként követte a nyugat-európai fejlődést, csupán nem tudta szervesen beilleszteni azokat fejlődésébe.

A világ többi része viszont azokra a hatásokra, amelyek a nyugat-európai fejlődési modell felől érték, sokáig elutasítással reagált. Jó ideig fel sem ismerték a fenyegető veszélyeket. A nagy civilizációkra általában az elzárkózás volt a jellemző. Túlságosan nagyok voltak a különbségek az európai modell és a világ többi részének társadalmi-gazdasági szerkezetei, különösen pedig uralmi mechanizmusai között. Idővel, valamikor a 19. század folyamán azután dönteniük kellett: vagy továbbra is elutasítják az európai modell vívmányait, s ebben az esetben előbb vagy utóbb európai gyarmatokká válnak, vagy e modellnek legalább egyes elemeit megpróbálják alkalmazni. Az eredmény az lett, amit ma látunk a világban, ha körülnézünk: nagyon ritkán, egyes régiókban sikerült az európai modell lényegének átvétele. A japán társadalmi átalakulás az elmúlt évszázad folyamán ennek klasszikus, s egyúttal mindmáig kiemelkedő példája. Inkább az lett a jellemző, hogy az európai fejlődés egyes elemeit átvették, alkalmazták, de az egészet természetesen nem. Ebből következik, hogy a világ nagy részének a politikai-gazdasági-társadalmi életben az európai modell jellemzői mellett még mindig sokkal inkább a hagyományos szerkezetek és mechanizmusok uralkodnak, s az európai modellre jellemző terminus technicusok (demokrácia, parlamentarizmus stb.) egészen más lényegyet takarnak. Ott, ahol túlságosan nagyok voltak a különbségek, a gyarmatosítók már korábban jobban alkalmazkodó etnikumok segítségét vették igénybe az elmúlt 150 év folyamán (pl. Kelet-Afrikában az indiaiak áttelepített tömegeit). Ez sajátos kettős, olykor hármas társadalmak kiformalódásához vezetett, amelyek gyakorlatilag alig érintkeznek egymással egy országon belül. Ma az így kialakult etnikai ellentétek véres leszámolásokban megmutatkozó következményeit szemlélhetjük.

Láttuk, hogy a „európai fejlődési modell” tulajdonképpen még a földrajzi értelemben vett Európa nagy részére sem terjedt ki. Közép-Európát jobban, Kelet-Európát csupán a felszínen sikerült mozgásba hoznia. Az eredmény rendkívül tartósnak bizonyult. Közép-Európa a 14. század óta gyakorlatilag ugyanabban a helyzetben, nagyjából hasonló távolságból követi Nyugat-Európát. Lényegileg ez történik Kelet-Európa esetében is. A lépéstartás, ha torzult, kicsavart formákban is, de érvényesül, ennél több azonban nem. Úgy látszik, azok az etnikai folyamatok, amelyek e régiókban megindították az európai típusú fejlődést, ahhoz nem lehettek elégségesek, hogy eltüntessék a korábbi különbségeket. Ez a magyarázata annak, hogy e régióban évszázadonként egyszer-kétszer mindenütt megjelennek azok a gondolkodók, akik a nyugati modell utoléréséről, teljes abszorbeálásáról álmodoztak. Reményeik mindmáig álmok maradtak, annak ellenére, hogy olykor a régió egyes részei mintha valóban nagyobb lépésekkel haladhatnának, s közelebb kerülhetnének a nyugatihoz (pl. a dualizmus-kori Magyarország). Hogy a következő évtizedek e téren milyen változásokat hoznak, nem tudni. Talán...

Péter Gunst:

FOUNDATIONS OF EUROPEAN DEVELOPMENT

Why European development gives shape to all other parts of the world? Why Europe (Western Europe) became the most powerful colonizer for nearly a century? (Though previously many other economically and socially better developed countries had been known, e.g. China until the 15th century, and they might have had equal opportunity to gain leadership.) In other words: what is unique in the history of Europe, what is the thing that granted this unparallelly fast economical (technical-technological) progress?

The answer lies in the self property system first formed in the Greek *polis*, then imported to and codified in the Roman Empire. Secondly: the structure of German societies of the migration period. These tendencies led to not only tolerating, but supporting as well personal interests of the widest social layer, peasantry. Personal (family) taxing is the basis of European feudalism, because the family shares most of the profit keeping the extra to itself.

Western Christianity also plays an important role in creating this structure: promoted pluralistic tendencies and made it possible for each layer to articulate their interests (religious immunity, system of the Estates). The dogmatic schism between Eastern and Western Christianity also originates from this problem: Eastern Christianity acknowledges the state's priority, whereas in the West state and church are in a peculiar balance.

Pósán László:

CLERUS ET POPULUS

A középkori pápaság univerzális hatalmi kísérlete

A XI–XIII. század a nyugati világ második nagy struktúraváltása és expanziója¹ mellett egyúttal a hatalmi igényekkel fellépő reformpápaság és a császári-világi hatalom hosszú küzdelmének a kora is. Ez a harc mindkét részről az univerzalizmus jegyében folyt: az *Imperium Christianum* szimbolikus egysége helyett valódi keresztény világbirodalmat akartak megvalósítani. A pápa és a császár ezt egyaránt csak a maga vezetésével és fősége alatt tudta elképzelni. Az egyház egyetemes hatalmi igényének valóra váltásához két fontos területen is sikert kellett elérnie. Egyrészt világi támogató bázis teremtése mellett a laikus társadalom feletti ellenőrzés megszerzése is szükségessé vált, másrészt meg kellett valósítani az egyházszervezet központosítását és tényleges egyházkormányzati hatalmat adni a pápa kezébe. Az investitúra viszályban és a pápa – császár konfliktusában az univerzális hatalom kérdése mellett egyúttal a régi és az új egyházszervezeti elképzelések is összeütköztek. Henri Pirenne szerint a valódi ellentét magán az egyházon belül húzódott, hiszen az egyház szervezeti felépítése döntő fontosságú volt az univerzális törekvések szempontjából is.² A központosítás és egyházi centralizáció megteremtése lett az előfeltétele annak, hogy a pápaság megpróbálkozzék a császári-világi hatalom fölé kerekedni.

Reformpápaság és egyházszervezet

A kora középkorban Róma püspöke, a pápa szinte semmilyen tényleges adminisztratív egyházkormányzati hatalommal nem rendelkezett. Tekintélyi elsőbbsége főleg abból származott, hogy a kor egyik legtisztéletreméltóbb s a hívek által a legnagyobb csodatévőnek tartott ereklyéjét, Szent Péter földi maradványait Rómában őrizték, s erre hivatkozva a pápák Péter apostol földi helytartóinak tekintették magukat.³ A kora középkor általános szemléletében Krisztus közvetlen földi megbízottjai a világi- és egyházi hatalmat egyaránt kézben tartó patrimonális királyságok szakrális uralkodói voltak. A forrásokban *rex et sacerdos* néven szereplő uralkodóknak *Vicarius Christi*-ként döntő szavuk volt az egyház belső szervezeti életében, ők nevezték ki az egyházi méltóságokat, zsinatokat hívtak össze, s ők töltötték be a legfelsőbb egyházfői méltóságot.⁴ Ez a kora középkori egyház még sajátos, késő antik struktúrát őrző, a püspökökre épülő s az egyközpontú vallási-igazgatási centrumot nélkülöző ún. *episcopialis* egyház volt.⁵

A patrimonális kora középkori királyság rendszerének gyengülésével és a hűbéri-ség IX. századdal kezdődő kiépülésével azonban I. Miklós pápa már magának követelte a *Vicarius Christi* címet, és ő hordott először pápai koronát is.⁶ Az egyház önállósodási

törekvését azonban a szász és a frank dinasztiák által megerősített német-római császárság ekkor még visszavetette. III. Henrik császár halálát követően (1056 után) a későbbi gregoriánus néven ismertté váló egyházi reformerek már következetesen a pápát tekintették Krisztus helytartójának, ami félreérthetetlenül alátámasztotta az egyház egyetemes hatalmi igényét és egyúttal a központosított egyházszervezet gondolatát is.⁷ A IX–X. század zűrzavaros viszonyai, a külső, magyar, viking, szláv vagy moszlim támadások sok területen az egyházszervezet szétzilálásával magának a kereszténységnek a megmaradását is kérdésessé tették és más területeken is súlyos károkat okoztak a Karoling-korban a hitéletben és morálisan egyaránt eredményesen megújított egyházra.⁸ Mindez elsősorban a védtelen és gazdag kolostorokat sújtotta, melyek sokirányú társadalmi szerepük miatt nélkülözhetetlenek lettek a mindennapi életben.⁹ Ezért az egyházreform gondolata sok esetben éppen maguktól az uralkodóktól indult ki. Itt elsősorban az ún. Ottó-féle „reneszánsz”, vagy II. és III. Henrik császár egyházpolitikája említhető.¹⁰ Ehhez szorosan kapcsolódott az uralkodó egyházfődségét nem megkérdőjelező és az általa kinevezett püspökök és főpapok fennhatóságát elismerő kolostorokból eredő ún. szerzetesi reformmozgalom is, amelyet általában lotharingiai reformnak neveznek. Mindkét irányzat – a kora középkori episcopialis szervezettű egyházban gondolkodva – elsősorban az egyház belső hitéleti, erkölcsi, morális megújulását tartotta szem előtt.¹¹

A másik nagy szerzetesi reformmozgalom, a burgundiai, melynek Cluny volt a zászlóvivője, már jóval többet akart: az egyház szabadságáért (*libertas ecclesiae*) és emancipációjáért szállt síkra. Az *exemptio* intézményének megjelenésével és kiterjesztésével, amely kivette a kolostorokat a püspöki-érseki, s így áttételesen az uralkodó joghatósága alól is, a clunyi reformirányzat egyszerre irányult az episcopialis, uralkodó alá rendelt birodalmi egyházszervezet, valamint a feudális széttagolódás világi erőinek „Eigenkirche” törekvései ellen. A reform és a hatékonyabb védekezés érdekében Cluny dominanciájával nagy bencés kolostorszövetségek, ún. kongregációk jöttek létre.¹² Cluny az egyházban is tapasztalható szabadossággal szemben az aszkézist és az eredeti bencés regulához való visszatérést hirdette.¹³ A burgundiai szerzetesi reform az egyház megújítását két szakaszban képzelte el. Az első lépés a kolostori belső élet reformja volt, ezt pedig – második lépésként – a világi egyházi testület megtisztításának kellene követnie a cölibátus kötelezővé tételével, valamint a szimónia és a nepotizmus elleni harccal.¹⁴ Ennek megvalósítása érdekében a clunyi reform a pápát tekintette az egyház tényleges fejének, ebből következően az investitúra jog letéteményesének. Úgy vélték viszont, mivelhogy a szerzetesség, a kolostori élet az, ami legközelebb áll Istenhez, az egyház belső szervezeti életében, a központosításban sem a világi papi hierarchiának (püspököknek, érsekeknek), hanem a szerzetesség vezetőinek, az apátoknak kell meghatározó szerepet játszaniuk, azaz a pápai centralizáció igazgatási rendszerének nem az egyházmegyékre, hanem a szerzetesi klastromokra kell épülnie.¹⁵ A clunyi mozgalom határozottan püspökellenesnek tűnt, s az intézmények történetében a püspökségek átmeneti visszahúzódását eredményezte. Akkor bomlasztotta szét az egyházmegyéket, amikor a várurak függetlenségi törekvései szétdarabolták a Karoling struktúra igazgatási egységeit, a grófságokat.¹⁶

Az egyházreformot végül is győzelemre vivő – sok tekintetben a szerzetesi megújulásra támaszkodó – gregoriánus irányzat a fő hangsúlyt az investitúrára helyezte. Ennek megszerzésével elérhette az egyházon belüli pápai központosítást és a világi hatalom egyházi befolyásának megszüntetését. E program – melyet elméletileg Hum-

bert bíboros alkotott meg, s Hildebrand (a későbbi VII. Gergely) gyakorlati tevékenységében öltött először testet – a pápa investitúra jogából következően az egyházi centralizációt most már nem a klostromokra, hanem az egyházmegyékre, a világi egyházi hierarchiára alapozta.¹⁷ A pápai hatalom kiépítése szempontjából ez azért volt fontos, mert az investitúra jog révén a gregoriánus politikához kötődő személyeket lehetett – politikai szempontból is fontos – egyházi méltóságokba emelni, míg az apátokat Szent Benedek regulája szerint a szerzetesek konventje választotta, így a kolostorokra nem is lehetett volna tényleges pápai központosítást alapozni, nem lett volna lehetőség Róma érdekeinek maradéktalan érvényesítésére.

Az egyházi hierarchiára a rokoni-családi kapcsolatok, regionális politikai érdekek stb. csatornáin keresztül a világi szféra is hatást gyakorolhatott, ezért a reformpápaság minden egyházra egy szegregatív, korábban csak a kolostorokra érvényes aszketikus morált kényszerített. Ezzel éles választóvonalat húzott az egyházi társadalom főméltóságai és a laikus arisztokrácia közé, amellyel két nagy csoportra osztotta a keresztény társadalmat: *clerus*-ra és *populus*-ra.¹⁸ A gregoriánusok a világi rend fontos ismérvének tekintették a házasságban élést, s ezen kritérium alapján az uralkodókat is a világiak közé sorolták, megfosztották őket sacerdos jellegűtől, hivatásukat az egyház védelmére (*advocatus ecclesiae*) szűkítették.¹⁹

Ezzel párhuzamosan az egyházi méltóságok betöltésének kánoni szabályozása is megtörtént. Legelőször a pápaválasztás módját változtatták meg az 1059. évi lateráni zsinaton. Az új törvény megszüntette a világi tényezők befolyását az egyház spirituális központjára és előmozdította a bíborosi kollégiumnak, a kialakuló tényleges egyház-kormányzati ügyekben a pápa legfőbb tanácsadó és segítő testületének a kialakulását.²⁰ A bíborosok kinevezése és letétele is a pápa joga lett. A kinevezést általában ő maga, a letételt a kollégium hozzájárulásával gyakorolta.²¹ A Szenszék magának tartotta fenn az egyetemes zsinatok összehívásának, a püspökök kinevezésének, megerősítésének vagy elmozdításának a jogát, és hatáskörébe került az egyházmegyék határainak kijelölése, módosítása is.²² IX. Gergely pápa 1234-ben általános törvényben kötelezte a püspököket az eskütelre és a *visitatio liminum*-ra, azaz a pápa előtti négy évenkénti személyes megjelenésre és az egyházmegyéjük állapotáról szóló jelentéstételre.²³ A pápai hatalom erősödését nagymértékben előmozdította a *Curia Romana*, a központi egyházkormányzat megerősítése.²⁴ A pápai teljhatalmú megbízottak, a legátusok ugyancsak fontos szerepet játszottak az egyházi centralizációban. A koldulórendek is a pápai központosítás fő támaszainak számítottak az eretnekségek elleni küzdelem révén, s mert ehhez kapcsolódva a domonkosok kezére adott inkvizíció közvetlenül a Szenszék fennhatósága alá tartozott, melynek jogköre lehetővé tette az egyházmegyék életébe történő azonnali felső beavatkozást.²⁵

A XI. század első felében az egyház által megfogalmazott, a *clerus* et *populus* felosztásból kiinduló „három rend” elmélete a társadalmi tagozódást három, funkcionálisan egymást kiegészítő csoport, az *oratores*, *bellatores*, *laboratores*, vagyis az imádkozók, azaz a *clerus*, a harcosok és a dolgozók, azaz a *populus* kategóriájával írta le.²⁶ A legmagasabb kategóriát természetesen az *oratores* jelentette, amely a *clerus* egységén és a laikus társadalom felett állóságán túl egyúttal egy közös csoportba is integrálta az intézményes egyházi vallásosság eltérő típusait: a különböző szerzetesközösségeket, a hierarchikus világi papságot, majd a világi papságon belül is mindinkább önálló arculatot öltő és szervezetileg is elkülönülő középkori egyházi értelmiséget, a XII–XIII. században kialakuló egyetemi klerikusokat.²⁷ Ez utóbbiak túlzott szekulari-

zálódását a pápaság közvetlen fennhatósága alatt álló, az egyetemekre is bevonuló koldulórendek voltak hivatva megakadályozni.²⁸ A Szentszék ellenőrzése a klerikus réteg felett akkor vált teljessé, amikor a Kúria az egyetemeket a XIII. század elejétől saját fennhatósága alá helyezte.²⁹ Ezt a lépést elsősorban az motiválta, hogy az egyház-szervezet, a társadalom és a keresztény világértelmezés hierarchikus rendjének ideológiai és dogmatikai alátámasztására szolgáló skolasztikát éppen ez az egyházi értelmiség (köztük koldulórendiek is) dolgozta ki és értelmezte. Fontosságát erősítette az is, hogy a skolasztika kazuisztikai ügyességgel lehetővé tette az egyház hallgatólagos kiegyezését a dogmák által tiltott mindennapi realitásokkal (pl. a gazdasági életben kikerülhetetlen kamatszedéssel, uzsorával, vagy a szexualitással).³⁰ A skolasztikai további jelentősége abban rejlett, hogy a keresztény elveket az antik tudományossággal és racionalitással ötvözte, s így ez utóbbira fogékony értelmiségi-klerikusi réteget meg tudta tartani az egyház szervezetében.³¹

A pápai centralizáció előrehaladása a szentté avatás jogának változásában is megragadható. A XI–XII. században a kanonizáció teljes értékű volt akkor is, ha hagyományos formában, az elhunyt sírjánál kialakuló kultusz és az ott történő csodák nyomán a helyi egyházi hatóságok önálló akciójaként ment végbe. A XIII. század elejétől azonban mind határozottabb formát öltött a szent életével és csodás cselekedeteivel kapcsolatos egyházi vizsgálódás, a pápai legátusok jelenléte, a pápa jóváhagyása és a jogszerűen lefolytatott szentté avatási per.³² Az 1215. évi IV. lateráni zsinat az ereklyék jóváhagyásának jogát is a Szentszék kizárólagos jogkörébe vonta.³³ A szentek kultuszában bekövetkezett változások ugyancsak az egyházszervezet központosításának folyamatát jelzik: a korábban tisztelt lokális patrónus szentek, mártírok, hittérítők helyett az evangéliumi történet alakjai kerültek a szentkultusz középpontjába.³⁴ Elterjedésükben nagy szerepet játszottak a pápaság hatalmi törekvéseihez szorosan kapcsolódó keresztes hadjáratok. Az egyetemességet képviselő szentek előtérbe helyezése összefüggött az univerzalizmusra törekvő egyház politikájával. Az evangéliumi szentekével hasonló összefüggésben terjedt el a szent vér tisztelete is, mely kifejezetten Krisztus alakjához kötődve a keresztény egyetemességet szimbolizálta.³⁵

A clunyi reform a feudalizmus első struktúraváltásához (IX–X. század), a gregoriánus mozgalom pedig a XI–XII. századi ún. „második korszakhoz”, egy dinamikusan változó világhoz kötődött, ami sokkal több olyan új kihívás elé állította az egyházat, amelyhez hozzá kellett igazítani a szervezeti-intézményi rendszert is. A változások új elemeket termeltek ki. A XI. század végén és a XII. század elején – de már a pápaság politikai egyetértésével – újabb szerzetesi reformhullám indult meg, melynek során a kihívásokra többféle alapállásból válaszoló új rendek sora jött létre (pl. ciszterciták, karthauziak, premontreiek, trinitáriusok, egyházi lovagrendek stb.).³⁶ Ez egyúttal újjáélesztette az európai peremterületekre, a még megkereszteletlen pogány földekre irányuló missziós tevékenységet, amelyben a „szómisszió” és a „kardmisszió” kiegészítette egymást. Az elsőt főleg a ciszterciták és a premontreiek, majd a XIII. századtól a koldulórendek, a másodikat pedig a megtérítendő területekkel szomszédos világi nagyhűbérese, vagy – mint pl. a Baltikumban – szerzetes lovagrendek végezték.³⁷ A térítések az egyházkormányzat szervezeti-területi kiterjedését (új püspökségek alapítását) és az egyház hatalmi presztízsének növekedését eredményezték. Az új szerzetesrendek számának túlbujánzása azonban már nem szolgálta a Kúria érdekeit, ezért hamarosan korlátozást léptetett életbe: a IV. lateráni zsinat kimondta, hogy a jövőben új rendet kizárólag csak a pápa előzetes engedélyével lehet alapítani.³⁸ Ez a

tiltás ill. korlátozás elsősorban az olyan laikusok által alapított rendek megszületését kívánta megelőzni, amelyek nagyon könnyen az eretnokségek irányába tolódhattak el.

A feudális „második korszakának” új körülményeire nemcsak egyházi, hanem spontán laikus reagálás is történt: először a remetemozgalom, majd a vándorprédikátorok, végül az eretnokségek színre lépésével. Ez utóbbiak közül a katharok még az önálló rituálékra s manicheista apokrif tradíciókra épülő „ellenegyház” létrehozásáig is eljutottak.³⁹ III. Ince pápa új egyházreformmal is felérő egyházpolitikája a megegyezés és a részleges integráció alkalmazásával az új jelenségek egy részét hozzá tudta illeszteni a régi szerkezethez, ily módon megerősödve pedig képes volt közömbösíteni, vagy akár fizikailag is megsemmisíteni az integrálhatatlan elemeket. Így pl. a korábban eretneknek bélyegzett mozgalmak egy részét (a humiliátusokat, vagy a Durand de Huesca vezette valdens csoportot, az ún. „szegény katolikusokat”) – szigorú engedelmesség fejében – visszafogadta az egyház kebelébe. Az apostoli életüket most már pápai jóváhagyással folytató új rendek legfőbb feladata az lett, hogy kifogják a szelet az egyház eretnek riválisainak vitorlájából.⁴⁰ E politika tette lehetővé az eretnek tiltakozás szelídebb formáihoz közelítő ferences mozgalom egyházi elfogadását és a klérus elsőbbségét, hatalmát igazoló ideológia érdekében történő felhasználását is.⁴¹ Azzal, hogy a szegény-eszmét hirdető mozgalmak egy része a hivatalos egyház szervezetébe integrálódott s az eretnekek népszerű szimbólumait, érvelési rendszerét a pápaság szolgálatába állították, maguk lettek az eretnokség elleni küzdelem élharcosai.⁴² A hivatalos egyházszervezetbe bekerülve a szegénységi, bűnbánati és alázatossági eszme nagy népszerűsége miatt a világi társadalom felsőbb köreiben is, ami természetesen a pápai univerzalizmus politikájának javára szolgált.⁴³ Ha viszont az engedékenységi politikája csődöt mondott, a „megrögzött eretnekek” fizikai kiirtása, megsemmisítése következett, pl. keresztes háború a dél-franciaországi katharok és valdensek vagy a fríziai stedingek ellen, ill. ezt a célt szolgálta az inkvizíció megalapítása is. A IV. lateráni zsinat az eretnokségekkel foglalkozva előírta azt, hogy a világi hatóságok kötelesek megbüntetni az eretnekeket.⁴⁴ Ezt az új egyházpolitikát, mely a megegyezés és a megsemmisítés alternatíváit egyaránt magában foglalta, mindenekelőtt a ferencesek és a domonkosok vitték sikerre.⁴⁵

Az egyházon belüli szervezeti-intézményes keretek kialakítása mellett a Szentszék hatalmi súlyát és tekintélyét nagymértékben emelte az is, hogy a világi társadalom egyre gyakrabban vette igénybe a pápai döntőbíráskodást, továbbá az, hogy a XII. század óta több igen súlyos bűn alól kizárólag a pápa adhatott feloldozást.⁴⁶

Végeredményben az episcopialis egyházszervezet erőivel szemben a klérus központosításának programja nagyobb belső támogatást élvezett, mivel „a pápai primátus a klérusnak mindenütt alapvető előnyöket biztosított; birtokaik biztonságát, világi büntetések alóli mentességet, menedéket az erőszak elől és módot arra, hogy bonyolult vitákat megoldhassanak. Minden pap státusát erősítette a pápai primátus, amely mindnyájukra rásugárzott valamit Róma nagyságából.”⁴⁷

A gregoriánus mozgalom politikai programja, a *Dictatus papae* néven ismert irányadó deklaráció határozottan és félreérthetetlenül az egyházat, a pápát tekintette a legfőbb hatalom letéteményesének. A reformpápaság hívei úgy vélték, hogy az *imperium* és a *sacerdotium* viszonyában az utóbbit illeti meg az elsőbbség, mivel az isteni dolgok magasabb rendűek a világiakénál.⁴⁸ A „királyok Isten felkentjei” elv ellenében Szent Ágostonra hivatkozva bizonyították az egyház univerzális hatalmi jogát: a világi hatalom, az állam csak addig szolgálja Istent, ameddig biztosítja a békét, a jogot, a rendet, de ha erre nem képes, és az önzés, hatalmaskodás, korlátlan hódításvágy lesz úrrá rajta, úgy a *civitas diaboli* megtestesülésévé válik. Ha a világi hatalom el akarja kerülni ezt a sorsot, el kell fogadnia az egyház vezetését.⁴⁹ Ez azt is jelentette, hogy a gregoriánus felfogás világi személyt teremtett a szakrális uralkodóból, aki *primus inter pares* lett, az egyház védelmezője és annak engedelmes szolgálja; hűbéreseinek pedig, akik egyben Krisztus és az egyház vazallusai is, az a kötelességük, hogy ellenőrizzék, eleget tesz-e a király keresztényi feladatainak.⁵⁰ E gondolatmenet a teológiai érvelésen túl a világi szféra politikai gyakorlatából is tudott igazolást meríteni. A Meroving-Karoling dinasztia váltás ideológiai megerősítésére éppen az egyház dolgozta ki az *idoneitas* elvét, ami legitimizálta az alkalmatlannak ítélt utolsó Meroving uralkodó, III. Childerich letaszítását a trónról.⁵¹ A gregoriánus politika erre a 751. évi precedensre hivatkozva tényleges érvényt kívánt szerezni az alkalmasság uralkodói kritériumának, melynek eldöntésére egyedül az egyházat látta hivatottnak. A reformpápaság szerint egy keresztény király legyen *idoneus*, *dignus*, *obediens*, *devotus*, *utilis*. Ha ezen követelményeknek nem felel meg, alkalmatlanná válik a trónra.⁵² A kor uralkodóira nézve ennek politikai veszélyessége abban rejlett, hogy az öröklési rend mechanizmusába a dinasztikus mellé beemelte a választás elemét, amely kiszélesítette a trónviszályokkal kapcsolatos belháborúk lehetőségét.

Az egyház egyetemes hatalmi igénye ennek megfelelően a feudális széttagolódás erőiben, a császári hatalommal szembeforduló világi nagyhűbéresek körében talált katonai-fegyveres támaszra.⁵³ Ez azért is lényeges volt, mert a pápának közvetlenül csak az *interdictum* és az *excommunicatio* fegyvere állt rendelkezésére. Ezek alkalmazása azonban sok esetben olyan erőszakhullámot szabadított el, amelyet már nem lehetett korlátok között tartani.⁵⁴ Amikor például az 1076. évi római zsinat kiátkozta IV. Henrik császárt, a mérsékeltebb erők mindkét oldalon úgy látták, hogy a pápa ezzel a tettevel belháborút szít, a királyság lerombolója (*destructor regni*). A feudális belharc szélesebb körű következményeitől még az egyházreform hívei közül is sokan megretentek. Félték attól, hogy a pápa, belevágva az uralkodó és hűbéresei kötelékeibe, elszakítja a társadalmat összekötő szálakat.⁵⁵

A pápaság és a császárság konfliktusában mindkét fél folyamatosan igyekezett teológiai, jogi érvekkel is alátámasztani törekvését. Az egyház intézményes tradíciójának kánonjogi rendezésével próbálkozott a maga javára billenteni a mérleget, a császári hatalom pedig az antikvitáshoz visszanyúlva a római jogban keresett hatékony támaszt.⁵⁶ Az érveket azonban a célszerűség és a gyakorlati szempontok szerint igen változatosan használták. Az egyház is érvelt ugyanis római-antik elemekkel, mint pl. a hamisított „constantinusi adománylevél” esetében, vagy amikor a császári és királyi hatalom korlátozott voltának kimutatására az antik népszuverenitás elvére hivatkozott, amely azonban a rendiség fejlődésének irányába vezetett, az egyházon belül pedig a

zsinat fensőbbiségének korlátozó erejével fenyegetett.⁵⁷ Egyidejűleg a császári hatalom is talált elsőbbségének igazolására teológiai érveket, amelyek kifejtésére az egyház-szervezetben belüli konkurenciaviszonyok következtében könnyen akadt klerikus szakértő.⁵⁸

A világi uralkodók tekintélyének, társadalmi súlyának visszaszorítása azonban önmagában még nem volt elegendő az egyházi szupremácia megteremtéséhez, ehhez az egész laikus társadalmat, mindenekelőtt a hatalommal rendelkező katonáskodó réteget kellett ellenőrzés alá vonni. A „három rend” említett teóriája ezt a célt is szolgálta. A bellatores megnevezés közös kategóriába foglalta a felső katonai-nemesi és a lovagi-vazallus réteget (*nobilis et miles*), hiszen az egyház szempontjából a kettő között nem volt különbség: azonos a hivatásuk – fegyverrel szolgálni és védeni Krisztust és az egyházat. A katonai tevékenység e felfogás következtében kezdett társadalmi rangtól függetlenül spirituális értékekkel gazdagodni. A XI. század második felében a *miles* cím már magában foglalta az arisztokráciát is, és a katonai társadalmat a vele azonos jog gyakorlásában egyesítette. Éppen e harcoló réteg legalján elhelyezkedőknek, a lovagoknak volt fontos az, hogy határozottan elkülönüljenek a néptől, s az egyház által kidolgozott „három rend” modelljének elkötelezettjei legyenek. A *treuga dei* intézménye csak tovább erősítette a fegyveresek rétegének összetartozását, mivel az „Isten békéje” mozgalom a harcosok minden csoportját közös feddésben részesítette, egészük ellen hozott tilalmakat. A bellatores rendje felett az egyház befolyása tovább erősödött azáltal, hogy a *miles Christi* megteremtésére a klérus rítusokat, keresztény szertartásokat alakított ki.⁵⁹ Az egyház, hogy még tökéletesebbé tegye a „három rend” modelljét, megregulázta és moralizálta a harcosok világát, megkísérelte valóságos intézménnyé alakítani a lovagságot, amelyet saját etika és értékrend forraszt össze. E törekvés fő elve az volt, hogy a miles Christi elnevezésnek gyakorlati tartalmat adjanak, azaz a pápai politika szolgálatába állítsák a keresztény világ katonai társadalmát. Mindehhez kedvező feltételeket teremtett az, hogy a demográfiai növekedés és a családstruktúra változásai következtében kiéleződtek az ellentétek a feudális uralkodó rétegek között. Az első keresztes háborúk meghirdetésével a Szentszéknek sikerült elérnie az európai lovagság egyházi vezetéssel történő összefogását.⁶⁰ A világi szféra feletti uralom megvalósítására törekvő pápaságnak szükségszerűen igazodni kellett a laikus társadalom öntörvényeihez, így a Krisztus nevében hirdetett szent háború azt jelezte, hogy a kereszténység első századainak pacifizmusát, a békétűrés evangéliumi tanítását felváltotta az emberölés bűnének bocsánatossága, ha a keresztény lovas szent ügyért küzdött.⁶¹ A „szent ügy” meghatározása az egyház joga lett, így a keresztes háború eszméje, mely elsősorban az arabokkal az Ibériai-félszigeten vívott harcokban alakult ki,⁶² később a pápai politikai minden ellenségével szemben felhasználható ideológiává vált. Egyre gyakoribb alkalmazása az európai politikai viszályokban s a keresztény uralkodók ellen azonban a keresztes lelkesedés megcsappanásához, lanyhulásához vezetett.

Az egyházszervezet központosításának előrehaladtával a pápaság megkísérelte a katonai rétegek feletti még szorosabb ellenőrzés megteremtését: a lovagság egyes csoportjait szerzetesi normák alapján aszketikus és harci morált ötvöző sajátos szervezetekbe, ún. lovagrendekbe szervezte. E politika fő képviselője Clairvaux-i Bernát cisztercita szerzetes volt, s az általa hirdetett embereszmény, a szerzetes lovas mintegy másfél évszázadig hódított Európában.⁶³ A lovagrendek létrejöttével a Szentszék jól képzett, állandó elitcsapatokhoz jutott,⁶⁴ de e rendek gazdagsága és befolyása is igen

jelentős volt. A Templomos Rend a középkor legnagyobb, legszerteágazóbb pénzügyi-bankári vállalkozását mondhatta a magáénak, s hosszú ideig ő kezelte a francia királyi kincstárát is.⁶⁵ Más rendek, mint a Kardtestvérek vagy a Német Lovagrend a Baltikum-ban, a spanyol katonai rendek (Aviz lovagjai, Alcántara Rend, Calatrava Rend, Santiago de Compostela Rend) pedig az Ibériai-félszigeten a kereszténység határainak és a pápai hatalom hatósugarának kiterjesztésében játszottak jelentős szerepet.⁶⁶

Mivel a császári főhatalommal szemben megfogalmazott pápai univerzalizmus programja végül mégsem rendelkezett a megvalósításához szükséges elégséges kényszerítőeszközökkel, kénytelen volt a feudális decentralizációs erőkre támaszkodni. Ám a Szentszék által vezetett Imperium Christianum megteremtéséhez nélkülözhetetlen volt az anarchikus közállapotok felszámolása és amennyire lehetséges, a társadalmi nyugalom biztosítása is. Az erkölcsök és a harci ösztönök megrendelése, a fegyveres rétegek moralizálása, a lovagság egyházi megszervezése vagy a treuga dei intézménye egyaránt ezt a célt szolgálta. A belső társadalmi rend fenntartása szempontjából jelentős szerepe volt a családi és rokoni viszonyoknak, kapcsolatoknak. Ezért az egyház azáltal, hogy szabályozta és kanonizálta a házasságot s megtiltotta a lányrablást, a nyugtalanságot és zavart okozó családi bosszúk láncolatát kívánta megelőzni.⁶⁷ A lányrablás ugyanis meggátolta a családokat abban, hogy az egész nemzetség számára hasznos egyezségeket kössenek.⁶⁸ A házasság egyházi ellenőrzésének kialakulását elősegítette a primogenitúra elterjedése is. A nagy családfők az ősi birtok szétaprózódásának megakadályozására csak egyetlen, az elsőszülött fiúnak engedték meg, hogy az egyház által is szentesített törvényes felesége és legitim utódai legyenek. „Az ezredik év után közvetlenül ez az ellenőrzés véget vetett a családok évtizedek óta tartó megszaporodásának, amely felszabdalta a Karoling-korban képződött hatalmas birtokokat. Megszabta az arisztokrata házak számát.” – írja Georges Duby a középkori Franciaország házassági viszonyait elemző könyvében.⁶⁹

A törvényes házassodás és az öröklés lehetőségéből is kizárt, kalandozó életre kárhoztatott másodszülött nemesi sarjak köréből került ki a keresztes hadjáratok legtöbb résztvevője és a lovagrendek tagságának nagy része. De ebből a körből alakult ki a XII. század közepe táján, (az egyház elveivel szemben) az a lovagi szerelmi- s udvari kultúra is, mely rövid időn belül a nyugati nemesség általánosan elterjedt viselkedési normájává vált. E szerelmi- és udvari kultúra alapját az adta, hogy egy harci erkölccsel áthatott társadalomban a szociálisan lejjebb álló férfit a nála magasabb rangú nőhöz fűző kapcsolata önuralomra, lemondásra, ösztönei megzabolázásra, civilizálására készítette.⁷⁰ Mindez kedvezően hatott ugyan a társadalmi nyugalom szempontjából, aminek elérésére az egyház oly erősen törekedett, de a klérus mégis ellenségesen szemlélte a lovagi-szerelmi kultúrát, mert az a házasságon kívüli kapcsolatot, az erotikát, a „szerelmi szenvedély kedvéért” űzött szexualitást hirdette, s ezt a papság szigorúan tiltotta. Az egyetemes, pápai főség alatt álló keresztény társadalom igazi célja csak az egyház közvetítésével és szigorú útmutatásával elérhető üdvösség elnyerése lehetett, márpedig az erotika nemkívánatos lelkiállapotot idézett elő, a nemi vágy eltávolította az embert Istentől és az egyháztól. Mivel az emberi életnek ezt a szféráját nem lehetett elfojtani, szükségképpen a legszigorúbb egyházi ellenőrzés alá kellett helyezni és a bűn, illetve a végveszély tudatával megtölteni. Ez a szemlélet a házasságon belüli szexualitás megítélésére is kihatott: a nem utódnemzés céljából történő nemi aktus bűnnek minősült. A nemi kapcsolatokban az egyház mindig arra irányuló fenyegetést látott, hogy a világban egy megfékezhetetlen, tekintélynek sem alárendelhető, ösztön és szenvedély

által vezérelt ijesztő princípium hatol be, ezért a laikus társadalom házaseletének legintimebb megnyilvánulásaiba is részletes aprólékossgal beavatkozott.⁷¹ A házasság keresztény normái fokozatosan a társadalom minden rétegére kiterjedtek, de az egyház legszigorúbban főleg a felsőbb osztályokat igyekezett szemmel tartani.⁷² A monogám és exogám házasság intézményesítésével pedig közvetve ellenőrzést gyakorolt a népesség szaporodása felett is.⁷³

Némileg az udvari szerelemhez kapcsolódva jelent meg a középkorban az ókor után ismét feltámadva a divat. Ez szintén egyházi felháborodást váltott ki: a divat elvonta a figyelmet a keresztény elvekről és az üdvösségről, továbbá megbolygatta az öltözködés kialakult rendjét s ezen keresztül a társadalmi státust is áthágta, ami már az erkölcsi rend megzavarásával fenyegetett. A gregoriánus mozgalom a klerikus és laikus rétegek egyértelmű, a külsőségekből, a ruházatkodásban is jól megkülönböztethető elhatárolására, szétválasztására törekedett, ezt azonban egy-egy újabb divathullám mindig megzavarta. A XI. század első felében pl. a lovagság körében a borotvált arc és a rövidre nyírt haj volt elterjedt. Az egyház ezt azért kifogásolta, mert korábban a borotválkozás és a nyírt haj csak az egyháziak körében volt szokásban, s ha minden férfi elkezd egyformán borotválkozni, csökken a látható különbség laikusok és klerikusok között. A XII. századtól ismét a hosszú haj és szakáll vált divattá, ami viszont a bűnbánókra és a zarándokokra emlékeztetett. Figyelmet érdemel az a tény, hogy a botrányosnak vélt új divatok első hordozója általában éppen az öröklésből és a törvényes házassodásból kiszorult másodszülött lovagi réteg volt, amelyhez az udvari szerelem is kötődött.⁷⁴

A házasság szabályozásán és a szabályok betartatásán túl a laikus társadalom egészének fokozott ellenőrzését és a keresztény erkölcstanítás hatékonyabbá tételét a gyóntatás, a bűnbánat, valamint az ennek nyomán kirótt penitencia szolgálta. 1215-ben a IV. lateráni zsinat elrendelte a világiak számára kötelező évi gyónást és a húsvéti szentáldozást.⁷⁵ A laikusok hétköznapi életébe történő nagyobb beleszólás technikai lehetőségét az egyház úgy teremtette meg, hogy legkisebb szervezeti egységeit, a plébániakörzeteket igyekezett a társadalmi struktúra legkisebb szervezeti egységéhez, a települési közösséghez igazítani.⁷⁶

Az egyház nagy társadalmi befolyása elsősorban annak volt köszönhető, hogy a keresztény kultúra képes volt a régi hagyományok és hiedelmek elemeinek befogadására, integrálására, le tudta egyszerűsíteni, vulgarizálni a laikusok számára érthetetlen dogmákat.⁷⁷ Csak a XIII–XIV. század fordulójától kezdődött el egy olyan folyamat, amely megkísérelte a pogány hiedelmek továbbélő elemeinek radikális kiirtását, s ha ez nem járt sikerrel, eretnekségnek bélyegezni a népi vallásosságot. A mindennapi életet kifejezetten keresztény erkölcsökkel és ethosszal majd csak a reformáció és a katolikus megújulás fogja tudni áthatni, de előtte mindkét irányzat kíméletlenül fellépett az alsóbb rétegek kultúrája és világszemlélete ellen.⁷⁸ A késő középkorban megindult „babonák” elleni küzdelem élharcosai a koldulórendek voltak, amelyek nemegyszer az inkvizíció eszközeit is igénybe vették.⁷⁹ A XIV. és az azt követő századokban már nem voltak képesek olyan rugalmasságra, mint a reformpápaság időszakában: a megoldási módok eszköztára megcsappant és egyoldalúvá vált – a legtöbb esetben az erőszak került előtérbe.⁸⁰

Az egyháznak fontos szerepe volt a munkaerő és munkafolyamatok újjátermelésében és ellenőrzésében is: szabályozta a munka és a pihenés, a bőjtök idejét, az év termékenységi periódusait; gondoskodott a pogány termékenységi szertartások keresztény megfélemlítéséről.⁸¹ Rituáléival hozzájárult a társadalom rendjének és nyugalmanak

erősítéséhez, tanításával, előírt normáival, a bevésés és a megerősítés technikájával irányt adott és határt szabott a gondolatnak, szociális és karitatív tevékenységével pedig tompította a társadalmi feszültségeket.⁸² A középkor nemzetközi nyelve, a latin segítségével, valamint műveltségi monopóliumával létrehozta a „nyugati keresztény civilizációt”.⁸³

A pápai univerzalizmus törekvésének kudarca

1195-ben a császárság megszerezte a dél-itáliai normann királyság koronáját, s az egyházi államot a Hohenstaufok harapófogója fenyegette. Szicília és Németország tényleges egyesítése alapjaiban rendítette volna meg mind a pápaság evilági hatalmát, mind az egyház szabadságát. Ezért a pápák minden erővel harcoltak a császárság hatalmi törekvése ellen, mely veszedelmesebbé vált mint valaha. A Hohenstaufok birodalmi reformja eredményeként a német miniszteriális és lovagi réteg többsége felsorakozott I. Frigyes császár mögött,⁸⁴ II. Frigyes pedig Szicíliában erősen központosított, adminisztratív hatalmi gépezetet épített ki. Így függetlenítette magát a közigazgatási rendszerben korábban jelentős szerepet játszó birodalmi egyház ekkorra már megrendült s megbízhatatlanná vált szervezetétől, szaracén elítcsapatai pedig lehetővé tették, hogy egy nem keresztény, ütőképes haderő birtokában egyházi kiközösítés esetén is keresztülvigye akaratát.⁸⁵ A Szentszék az egyházi állam területi védelme érdekében – szupremációs politikai vonalvezetésén kényszerűen enyhítve – hathatós külső világi erők szövetségét kereste. IV. Sándor pápa Manfred és Conradino növekvő hatalmával szemben angol segítséget kívánt igénybe venni, utóda IV. Orbán és IV. Kelemen azonban francia orientációjú politikát kezdett (mindkettő francia származású volt!). IV. Orbán hat francia kardinálissal bővítette a bíborosi kollégiumot és felkínálta IX. Lajos király öccsének, Anjou Károlynak a szicíliai koronát, aki ezt követően végérvényesen leszámolt a Staufokkal.⁸⁶ III. Miklós még megkísérelte útját állni az egyre növekvő francia befolyásnak, de utódai alatt ez tovább erősödött. IV. Márton pl. megválasztása előtt Franciaország kancellára volt, s pápaként is leplezetlenül szolgálta a francia érdekeket: az Anjouk szicíliai uralmát lerázó felkelést, az 1282. évi ún. „szicíliai vecsernyét” követően, miután Szicíliában az Aragóniai-ház került a trónra, kereszties hadjáratot hirdetett Péter aragóniai király ellen.⁸⁷ V. Celesztin pápa már teljesen Anjou Károly befolyása alatt állt, s még székhelyét is Nápolyba tette át.⁸⁸

VIII. Bonifác a középkori pápafőség eszméjének utolsó nagy képviselőjeként a francia befolyás visszaszorítására, az egyház univerzális hatalmának érvényesítésére törekedett. Egyházpolitikai irányvonala szükségszerűen összeütközésbe sodorta IV. (Szép) Fülöppel, Franciaország királyával. E küzdelemben a pápaság alulmaradt.⁸⁹ Fülöp sikeres fellépését a Szentszék ellen az a nagy belső átalakulás tette lehetővé, melynek során a hűbéri, függőségi rendszert háttérbe szorította a rendi-központi hatalomgyakorlás: a pápával vívott harcban helyzetének megerősítésére, Franciaországban először, összehívta a rendek gyűlését.⁹⁰

Mindennek ideológiai alátámasztását a középkori legisták adták meg, akiknél a római jogra alapozva a királyi tekintély új felfogása jelent meg. Eszerint a király „császár az országában” (*rex est imperator in regno suo*), független minden más hatalomtól, kivéve Istent. De amíg a nyugati államok meg nem erősödtek, s a császárság az utolsó Hohenstaufokkal le nem hanyatlott, ez a nézet nem jutott diadalra. Viszont

hatalmas erővel hirdette a császártól és a pápától való függetlenség – tehát a szuverenitás – gondolatát majd I. Edward angol és IV. Fülöp francia király környezetében.⁹¹ A megerősödött Franciaország egyház feletti diadala oly teljes volt, hogy V. Kelemen már székhelyét sem Rómában, hanem Avignonban rendezte be. Vele kezdődött a pápaság hetvenéves ún. avignoni fogsága.⁹² Fülöp azzal tetőzte be győzelmét, hogy megsemmisítette a pápai hatalom fegyveres és pénzügyi támaszát képező Templomos Lovagrendet.⁹³

A pápai univerzalizmus kudarcának oka elsősorban abban keresendő, hogy az egyház nem tudta teljesen ellenőrzése alá vonni a világi szférát, sőt annak bizonyos elemei szüntelenül keresztetkértek törekvését. Ilyen a társadalom életét szabályozó, szokáson és hagyományon alapuló jogrend, mely a vallás kérdéseitől meglehetősen függetlenül formálódott. Ugyanez mondható el a közösségi szolidaritás különböző szintjeiről: a rokonsági-családi viszonyokról, a barbár gentilizmustól a nemesi nacionalizmusig ívelő etnikai tudatról.⁹⁴

Az egyre gyorsabb ütemű gazdasági, társadalmi és szellemi változásokkal nem tudott már lépést tartani az egyház: az újabb és újabb elemek halmozódása meghaladta integrálóképességét, rugalmasságát, szelleme és szervezete megmerevedett. A büntetést és penitenciát hangsúlyozó, széles körökben terjedő flagelláns mozgalmat például a XIV. században eretneknek nyilvánították, holott korábban a pápaság valószínűleg megpróbálta volna integrálni.⁹⁵ Az egyház világi társadalom feletti – amúgy sem teljes – befolyását egyes pápai intézkedések csak tovább rontották. A bűnbocsánat mind gyakoribb osztogatása és árusítása, valamint a szentévek számának gyors szaporítása a búcsúk látványos „inflálódásához” vezetett,⁹⁶ a kicsinyes politikai célokért (pl. az aragóniaiak ellen) meghirdetett keresztes háborúk pedig devalválták azt az eszmét, amely a leginkább volt alkalmas a keresztény világ összefogására.

A kíméletlen harc, mely a pápa és a császár, a középkor két főhatalma között mintegy két évszázadon keresztül folyt, aláásta és megrendítette mindkét fél hatalmát. A pápaság az egyházszervezet centralizálását ugyan sikeresen megvalósította, de elvesztette a harcot a világi uralomért. A szentföldi keresztes államok és a Latin Császárság bukása a XIII. század utolsó harmadában a kudarcot vallott pápai univerzalizmus politikájának a jelképe is lehetne.

JEGYZETEK

1. *M. Bloch*: La Société F  odale. I.k. Paris, 1970. 110–115.; *U  *: A történelem védelmében. Bp., 1974. 153.; *G. Duby–J. Le Goff*: A középkori Franciaország gazdasági növekedése (1080–1330). In: Világtörténet, 1968/16.
2. *H. Pirenne*: A History of Europe. From the Thirteenth Century to the Renaissance and Reformation. New York, 1956. 3.
3. *Gergely Jen  *: A p  pas  g története. Bp., 1982. 63–64.; *R.W. Southern*: A nyugati t  rsadalom   s az egyh  z a középkorban. Bp., 1987. 111–115.
4. A szakr  lis kir  lys  g k  rd  sk  r  r  l   sszefoglal  an 1. *C.M. Edsman*: Zum sakralen Königtum in der Forschung der letzteren hundert Jahre. In: La regalit   sacra. Leiden, 1956. 3–17.; *E. Hoffmann*: Die Heilige Könige bei den Angelsachsen und den skandinavischen V  lken. Neumünster, 1975. 46–56.
A kora középkori uralkod   személyében a keresztény kultusz elemei gyakran a pog  ny fejedelmek karizmatikus (pl. gy  zelemhoz  , term  kenys  goltalmaz  , a n  p j  l  t  t biztos  t   stb.) k  pes  s  geibe vetett hittel keveredtek. L. *W.A. Chaney*: The Cult of Kingship in Anglo-Saxon England. The Transition from Paganism to Christianity. Manchester, 1970. 7–33., 121–135.
A fejedelmi dinaszt  i  k var  zslatos er  vel t  rt  n   felruh  z  sa a keleti nom  d n  pek körében is megtal  lhat   volt. Err  l l. *D  mmerth Dezs  *: Az   rp  dok nyom  ban. Bp., 1977. 80–96.; *V  s  ry Istv  n*: N  p   s ország a t  rk  kn  l. In: Nom  d t  rsadalmak   s   llamalakulatok (szerk. T  kei Ferenc) Bp., 1983. 189–213.
A kora középkori   llam   s egyh  z viszony  r  l l. *K. Voigt*: Staat und Kirche von Konstantin dem Grossen bis zum Ende der Karolingerzeit. Stuttgart, 1936. 238–250., 308–312.
5. *O. Brunner*: Sozialgeschichte Europas im Mittelalter. Göttingen, 1978. 14.
6. *G. Duby*: A katedr  lisok kora. Bp., 1984. 19–23.; *Gergely J.*: i.m. 73.
7. *R.W. Southern*: i.m. 123.
8. A Karoling egyh  zreformr  l l. *K. Voigt*: i.m. 308–312.; *A.J. Gurevics*: A középkori népi kultúra. Bp., 1987. 395.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. I.k. Bp., 1987. 281–282., 327–329.; *J. Le Goff*: Az értelmiség a középkorban. Bp., 1976. 9–14.
9. A kolostorok és a szerzetesség sokirányú funkcióiról l. *R.W. Southern*: i.m. 273–281.
10. *G. Duby*: i.m. 62.; *Székely György*: VII. Gergely. Bp. 1984. 39–42., 65–66.; *K. Jordan*: Investiturstreit und frühe Stauferzeit. München, 1973. 14.
11. *G. Duby*: i.m. 64.; *K. Jordan*: i.m. 50–51.
12. *G. Duby*: i.m. 62–63.
13. *Paczolay Péter*: „Halál, hol a te győzelmed?” Hal  lszeml  let a középkorban. In: Világosság, 1981/1.
14. *G. Duby*: A lovag, a n   és a pap. A házasság a középkori Franciaországban. Bp., 1987. 132–133.; *Klaniczay Gábor*: A vallási mozgalmak és a rendszer. Centripetális és centrifugális mozgáslehetőségek. In: A civilizáció peremén. (szerk. Klaniczay Gábor) Bp., 1990. 157.
15. *Székely Gy.*: i.m. 50.

16. *G. Duby: A katedrálisok... 64.*
17. *Székely Gy.: i.m. 50.*
18. *G. Duby: Társadalom és ideológiatörténet. In: Világosság, 1978/5. 306.*
19. *Székely Gy.: i.m. 156.*
20. *Szántó K.: i.m. 358.*
21. *Uo. 425.*
22. *Uo. 372.; A. Hauck: Die Rezeption und Umbildung der allgemeinen Synode im Mittelalter. In: Historische Vierteljahresschrift, Bd. 10. (1907) 465–482.*
23. *J.B. Sägmüller: Die Visitatio liminum bis Bonifaz VIII. In: Theologische Quartalschrift, Bd. 82. (1900) 69–117.*
24. *Szántó K.: i.m. 372.*
25. *Uo. 437.*
26. *O.G. Oexle: Die funktionale dreiteilung der „Gesellschaft bei Adalbero von Laon“. Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im früheren Mittelalter. In: Frühmittelalterliche Studien, Bd. 12. (1978) 1–54.; A „három rend“ eszmétörténeti kialakulását és érvényre jutását részletesen l. *G. Duby: Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1978.**
27. *Klaniczay G.: A zárt ideológiai rendszer. In: A civilizáció peremén. 129. A középkori értelmiségről l. *J. Le Goff, i.m.**
28. *J. Le Goff, i.m. 139–149.*
29. *Uo. 103.; Klaniczay G.: A vallási mozgalmak... 159.*
30. *Uo. 161.*
31. *Uo. 155–156.; Uő: A zárt ideológiai rendszer. 130–131.*
32. *Klaniczay G.: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (szerk. Fügedi Erik) Bp., 1986. 17.*
33. *Szántó K.: i.m. 424.*
34. *Klaniczay G.: Szentkultusz a középkori Magyarországon. In: A civilizáció peremén. 214.*
35. *Tüskés Gábor – Knapp Éva: A szent vér tisztelete Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. 76.; Részletesen l. *K. Kolb: Vom heiligen Blut. Würzburg, 1980.**
36. *A XI–XII. századi új szerzetesi reformmozgalomról összefoglalóan l. *E. Werner: Die Gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jahrhundert. Berlin, 1953.**
37. *Szántó K.: i.m. 420.; A ciszterciák és a premontreiek missziós tevékenységéről l. pl. *H.D. Kahl: Heidnisches Wendentum und christliche Stammesfürsten. In: Archiv für Kulturgeschichte. Bd. 44. (1962) 72–119.; A. Hauck: Kirchengeschichte Deutschlands. Bd. IV. Leipzig, 1913.; a ferencesek hittérítéséről l. *L. Lemmens: Geschichte der Franziskanermissionen. Münster, 1929.**
A poroszországi „kardmisszióról” és a Német Lovagrendről máig a legrészletesebb összefoglalás: *M. Tumlér: Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte der Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien, 1954.; a baltikumi fegyveres térítésről és a Kardtestvérek Rendjéről jó összefoglalást ad *F. Benninghoven: Der Orden der Schwertbrüder. Köln–Graz, 1965.***
38. *Szántó K.: i.m. 384.*

39. *Klaniczay G.*: A vallási mozgalmak... 139–148.
40. Uo. 159.; *Uő*: Öltözködés és ideológia a középkorban. In: *Valóság*, 1978/8. 46.
41. *G. Duby*: Társadalom és ideológiatörténet 303.
42. *H. Grundmann*: Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Berlin, 1953. 38–50., 102–105.
43. *H. Manikowska*: Zwischen Askesis und Modestia. Buß- und Armutsideale in polnischen, böhmischen und ungarischen Hofkreisen im 13. Jahrhundert. In: *Acta Poloniae Historica*, Bd. 47. (1983) 33–53.
44. *Szántó K.*: i.m. 384.
45. *Klaniczay G.*: Öltözködés és ideológia... 46.
46. *R.W. Southern*: i.m. 123–169.; *Szántó K.*: i.m. 424.
47. *R.W. Southern*: i.m. 151.
48. *I.S. Robinson*: Pope Gregory VII, the princes and the Pactum 1077–1080. In: *The English Historical Review*, No. 373. (1979) 749.
49. Uo. 738.; *Török István*: Etika. Amsterdam, 1988. 60.; *Szántó K.*: i.m. 365.
50. *I.S. Robinson*: i.m. 754.
51. *Szántó K.*: i.m. 280.
52. *I.S. Robinson*: i.m. 740.
53. *H. Pirenne*: i.m. 4.
54. *R.W. Southern*: i.m. 149.
55. *Székely Gy.*: i.m. 237–238.
56. *Klaniczay G.*: A vallási mozgalmak... 154.; *Szántó K.*: i.m. 376.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. (Értekezések a történeti tudományok köréből 63.) Bp., 1972. 61., 79.; *P.E. Schramm*: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Bd. III. Stuttgart, 1956. 1081–1082.
57. *F. Kern*: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Leipzig, 1914. 161–265.; *Klaniczay G.*: A zárt ideológiai rendszer... 132.
58. Uo. 132.
59. *G. Duby*: Die Ursprünge des Rittertums. In: *Das Rittertum im Mittelalter*. (Hrsg. Arno Borst) Darmstadt, 1976. 349–370.; *A. Borst*: Das Rittertum im Hochmittelalter. In: Uo. 212–246.; *K. Bosl*: Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters. Göttingen, 1975. 28.
60. *G. Duby*: Társadalom és ideológiatörténet. 306–307.; A keresztes háborúk okairól I. *E. Werner*: Die Kreuzzugs-idee im Mittelalter. In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität Leipzig, gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 5. (1957–58); *C. Erdmann*: Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens. Darmstadt, 1965.; *H.E. Mayer*: Geschichte der Kreuzzüge. Stuttgart, 1965. *Uő*: Idee und Wirklichkeit der Kreuzzüge. Germering, 1965.; *U. Schwerin*: Die Aufrufe der Päpste zur Befreiung des Heiligen Landes. Berlin. 1937. *K.M. Setton*: A History of the Crusaders. Philadelphia, 1955.

61. *Borosy András*: Egyház és honvédelem az Árpádkorban. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1987/2. 199–218.; *Somlyó T.T.*: Mennyei béke – földi háború. A háború megítélése a keresztény középkorban. In: *Világosság*, 1984/25. 98–107.; *W. Zöllner*: A keresztes háborúk története. Bp., 1980. 37–44.; A háború középkori megítéléséről összefoglalóan *1. F.H. Russell*: *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge, 1975.; *É. Delaruelle*: *L'idée de croisade au Moyen Age*. Torino, 1980.
62. *J.P. McKay – B.D. Hill – J. Buckler*: *A History of Western Society. From Antiquity to the Reformation*. Boston, 1983. 378.
63. *F.L. Ganshof*: Was ist das Rittertum? In: *Das Rittertum im Mittelalter*. 138.; *S. Painter*: Die Ideen des Rittertums. In: *Uo*. 33.
64. *Borosy A.*: i.m. 215–216.; *S. Howarth*: A templomosok titka. Bp. 1986. 116.; *Rácz Z.*: A templomos lovagok tündöklése és bukása. In: *Világosság*, 1971/2. 77.; *R. Pörtner*: A Szent Sír hadművelet. Bp. 1985. 584–598.
65. A templomosok bankári tevékenységéről összefoglalóan *1. J. Piquet*: *Des banquiers au moyen âge: Les templiers*. Paris. 1939.
66. A Kardtestvérekről *1. F. Benninghoven*: i.m.; a Német Lovagrendről *M. Tumler*: i.m.; a spanyol lovagrendekről rövid összefoglalást ad *W. Zöllner*: i.m. 229–230.
67. *G. Duby*: A lovag, a nő és a pap. 49.
68. *A. Gieysztor*: A nő a 10–13. századi civilizációkban. A nő Kelet-Európában. In: *Világtörténet*, 1982/1. 43.
69. *G. Duby*: A lovag, a nő és a pap. 130.
70. *N. Elias*: A civilizáció folyamata. Bp., 1987. 492.
71. *A.J. Gurevics*: i.m. 168–170.
72. *K. Utrio*: Éva lányai. Az európai nő története. Bp., 1990. 94.
73. *Makkai László*: Az európai feudális rendszer genezise, működése és fejlődése. (Előadások a Történettudományi Intézetben 2.) Bp., 1986. 12.
74. *Klaniczay G.*: Öltözködés és ideológia... 38–41.
75. *A.J. Gurevics*: i.m. 387.; *Klaniczay G.*: A vallási mozgalmak... 142.; *Szántó K.*: i.m. 384.
76. *Körmendy Adrienne*: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. 139.
77. *Klaniczay G.*: A vallási mozgalmak... 151.; *Uő*: A zárt ideológiai rendszer... 124–125.; erről részletesen *1. A.J. Gurevics*: i.m.
78. *F. Graus*: Vom „Schwarzen Tod“ zur Reformation. Der kriesenhafte Charakter des europäischen Spätmittelalters. In: *Historische Zeitschrift, Beiheft 4*. (1975.) 25–26.; *R. van Dülmen*: Entstehung des frühneuzeitlichen Europa, 1550–1648. Frankfurt am Main, 1982. 197–202., 264–269, 270–281.
79. *A.J. Gurevics*: i.m. 378.; *Klaniczay G.*: Történeti antropológia. In: *A civilizáció peremén*. 94.
80. *Pósán László*: Megjegyzések Egon Friedell: Az újkori kultúra története I. Középkor, pestis, misztika c. könyvéhez. In: *Határ*, IX. (1991. május) 110.
81. *A.J. Gurevics*: A középkori ember világképe. Bp. 1974. 98–133. *Ujváry Zoltán*: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen, 1969.
82. *Klaniczay G.*: A zárt ideológiai rendszer 123.

83. *Makkai L.*: i.m. 12.
84. *J. Fleckenstein*: Friedrich Barbarossa und das Rittertum. Zur Bedeutung der großen Mainzer Hoftage von 1184 und 1188. In: *Das Rittertum im Mittelalter*. 392–418.
85. II. Frigyesről l. összefoglalóan *E. Kantorowicz*: Kaiser Friedrich II. Berlin, 1928.; *H. Nette*: Friedrich II. von Hohenstaufen. Hamburg, 1975.; *F. Reichert*: Der sizilische Staat Friedrichs II. in Wahrnehmung und Urteil der Zeitgenossen. In: *Historische Zeitschrift*, Bd. 253. H. 1. (1991) 21–50.
86. *H. Grundmann*: Wahlkönigtum, Territorialpolitik und Ostbewegung im 13. und 14. Jahrhundert. München, 1973. 93.; *Szántó K.*: i.m. 387.
87. *H. Grundmann*: Wahlkönigtum,... 108.
88. *Dümmerth Dezső*: Az Anjou-ház nyomában. Bp., 1982. 190.; *Szántó K.*: i.m. 391.
89. *H. Grundmann*: Wahlkönigtum,... 134.; *Szántó K.*: i.m. 392.
90. *L. Bourdelas*: A királyi hatalom békeidőben. Limousin, XIV. század első felében. In: *Aetas*, 1990/3. 35–36.
91. *Uo.* 35.; *Bónis Gy.*: i.m. 79.
92. *H. Grundmann*: Wahlkönigtum,... 141.; *Szántó K.*: i.m. 486–487.
93. *L. Bourdelas*: i.m. 36.; *Kulcsár Zsuzsa*: A templomosok pöre. In: *Kulcsár Zsuzsa*: Rejtélyek és botrányok a középkorban. Bp., 1984. 236–276.; *Félegyházy János*: A középkor egyháza. Bp., 1939. 358.
94. *Klaniczay G.*: A vallási mozgalmak... 161–162.
95. *Pósán L.*: i.m. 110.
96. *R.W. Southern*: i.m. 159–170.

László Pósán:

CLERUS ET POPULUS

The study discusses medieval papacy's claims to supremacy beginning with church reforms in the 9th century up to Gregorianism. The execution of supreme ambitions is followed up in two major areas: How was papal centralization possible in spite of episcopal forces? To what degree was the Court able to create a secular base and to rule the laity?

The author is on the opinion that the long struggle between papacy and imperialism for supremacy was, at the same time, the struggle between old and new church institutions. The fight ruined both *Imperium* and *Sacerdotium*, and the idea of a Christian Empire was replaced by the reality of sovereign monarchies. Papacy lost its fight for secular power, but was successful in creating centralised church institutions.

Bernard Dompnier:

A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A PROTESTÁNSOK FRANCIAORSZÁGBAN A XVII. SZÁZADBAN

Majd egy évszázadon keresztül, a nantes-i ediktumtól (1598) annak visszavonásáig (1685) Franciaország felekezetiileg pluralista rendszerben élt. A király alattvalóinak katolikus többsége mellett a kisebbségi protestánsok, főleg a kálvinisták „kis nyája” is rendelkezett – bizonyos feltételeknek megfelelő helységeken – lelkiismereti- és relatív vallásgyakorlási szabadsággal. A nantes-i ediktumnak a fontainebleau-i által történt visszavonása olyan korszak végén következik be, amelynek során XIV. Lajos sorra hozta a protestánsok szabadságait korlátozó és a katolikus hitre való áttérést bátorító rendelkezéseit. A legújabb történeti munkák elsősorban a királyi hatalom szerepét hangsúlyozták Franciaország vallási egységének visszaállításában,¹ a protestáns kisebbség visszaszorítására irányuló harcot pedig úgy mutatták be, mint a politikai fellépés eredményét. A katolikus papság erőfeszítéseit – melyeket a XIX. század végének protestáns történetírása hangsúlyozott – tudatosan vagy szándéktalanul – kisebbsítették. Kétségtelenül fel lehetne hozni azt, hogy ezeket az erőfeszítéseket nemigen koronázta siker és hogy hatástalanságuk csökkenti jelentőségüket a történelem szempontjából. De egy ilyen megközelítés kétszeresen is leegyszerűsítő: egyrészt nem tárja fel hiánytalanul a protestantizmus elleni harcban használt eszközök változatosságát és kronológiáját, másrészt csak részben teszi lehetővé annak megértését, hogy milyen utakon érkezik el fokozatosan a nantes-i ediktum visszavonása. A történésznek, aki a vallási kisebbség elleni küzdelem logikáját akarja megragadni, elemeznie kell a küzdelem minden elemét, keresnie kell koherenciáját a harcot tápláló felfogásokban és ki kell mutatnia állomásait. Anélkül, hogy átvinném Franck Puaux saját koráról is árulkodó elemzéseit, én is azt gondolom, amit ő 1885-ben: a visszavonás mindenekelőtt „vallási ügy”.³

A katolikus egyház a protestantizmus elleni harcban; felhasznált eszközök

A katolikus papság már a vallásbéke helyreállításának pillanatában, a XVI. és XVII. század fordulóján belefogott a visszahódításba, azzal a céllal, hogy visszavezesse a tévelygőket a római egyház kebelébe. A XVII. század első évtizedei, melyeket gyakran a francia katolicizmus intenzíven dinamikus korszakaként emlegetnek – akár lelki megfontolásról, akár jótékonyaságról vagy a távoli missziókról van szó – egyben a szoros értelemben vett ellenreformáció tetőpontja. A szerzetesrendek adták a protestantizmus elleni harc bajnokainak legjelentősebb részét. Mint a legaktívabb térítők, különösen a jezsuiták és a kapucinusok tűntek fel gyorsan, akiknek létszáma és rendházaik száma ekkor igen érezhetően növekszik.

A katolikus reform emberei a XVI. századi hagyományt folytatva, először a *szóbeli és írásos hitvitához* folyamodtak nagy gyakorisággal. A XVII. századból fennmaradt ilyen típusú munkák tömege igen jelentős. Egy friss repertórium hétezeret sorol fel, ez évente átlagban nyolcvan munkát jelent a nantes-i ediktum hatályának teljes korszakában; ami a kihirdetését követő hitvitáiratokban leggazdagabb harminc évet illeti, a munkák száma száztízre emelkedik évente. A századelőn sokkal inkább egyfajta lázról kell beszélnünk, mint egyenletes előrehaladásról, mint ahogy ezt a „*Mercure francais*” kiemelte az 1605-ös év Franciaországának felelevenítésében: „Csak papíron háborúztak akkor... és szép volt az írás szabadsága ebben az időben Franciaországban. A kíváncsi szellemek elszórakoztak vele.”⁴

Az ekkor publikált könyvek nem egyforma terjedelműek. Némelyik csak néhány tíz oldalas füzet, mások viszont több száz oldalas súlyos foliók. Ebből a hatalmas együttesből három típus emelkedik ki. Az elsőt alkotó munkák, a polemikus teológiai traktátusok gyakran a legterjedelmesebbek, melyek egy adott hitvallás megalapozottságát kívánják bizonyítani és az ellentézek cáfolatát adni. Egy másik típus az előzőhöz igen hasonló formában jelentkezik, de néhány variánssal. A két hitvallás képviselői között zajló szóbeli vitákról ad beszámolókat. Mindig tökéletes objektivitást ígérve, gyakran viseli az „igaz elbeszélés” címet. Ezeket a beszámolókat valójában az egyik vitázó publikálta, aki igyekezett kimutatni hozzáadások, kommentárok – sőt ferdtések – segítségével, hogy a vita során a szembenálló felekezet tévedése nyert bizonyítást. Végül a vitairódalom harmadik kategóriáját a megtérés-elbeszélések alkotják. Egy neofita, kinek tollát gyakran valamely teológus vezeti, feltárja megtérésének indítékait és felszólítja régi hitsorsosait, hogy kövessék példáját.

Számtalan az írásos vagy szóbeli viták során felvetett téma. Bizonyos munkák a két felekezet közötti vitatott kérdések összességének bemutatását célozzák meg, más művek arra korlátozódnak, hogy egy vagy több témában cáfolják az ellenfél állításait. A vita, ahogy haladunk az időben, kétségtelenül egyre inkább a lényegre irányul. A „biztos értékek” – melyek a vita középpontjában állnak mindvégig – néhány csoportba oszthatók. A hit szabályainak kérdése – mely implicálja a hitvita bírójának kérdését is – szembeállítja a szentírás kizárólagosságának protestáns elvét a tradíció lényeges hozzájárulásának katolikus dogmájával. Az egyházzal szóló vita csillapíthatatlan viaszály forrása, mivel egyesek az egyház spirituális lényegét, mások pedig intézményjellegét hangsúlyozzák. A szentségek területén az eucharisztia (oltári szentség) áll a vita középpontjában az átváltozás és a mise kérdésével együtt. Végül könnyen felszítják a protestáns vitázók hevületét a katolikus ájtatossági gyakorlatok és a belőlük fakadó elégedettség.

Hangsúlyoztuk már, hogy a század első évtizedei a műfaj legnagyobb sikereit hozzák: ezeket az éveket az ad hominem érveket sem nélkülöző szócsaták igen erőteljes hangja is jellemzi. Ezeknek az összecsapásoknak általános légköre elsősorban talán azokból az információkból szűrhető le, melyek az akkoriban olyannyira kedvelt szóbeli disputákról („*conférences verbales*”) állnak a rendelkezésünkre. Bár közülük némelyik létrejöhet két ellenfél véletlen találkozásából, az is előfordul, hogy fogadókban vagy utazás közben vitatkoznak vallásról, a hitvita rendszeren egy jól meghatározott szertartást követ. A hitvitákat vagy azért szervezték, hogy megtérést érjenek el egy bizonytalan-kodó, vagy ekként bemutatott személynél – hiszen gyakran az eredmény előre biztosított –, vagy azért, hogy lehetővé tegyék a nyilvános megmérgőzést a vegyes összetételű hallgatóság előtt. A hitviták „kihívással” kezdődnek. A támadó, leggyakrabban a

katolikus bajnok, eljuttat ellenfeléhez egy „kihívó kártyát” („cartel”) a vitára javasolt tézisek rövid ismertetésével. Ha az ellenfél elfogadja a vitát, tárgyalások kezdődnek, hogy lebonyolításának feltételeit rögzítsék. Ez a szabályozott vita több órán és néha több napon keresztül tart többé-kevésbé népes közönség előtt. Néha a meghívottak kizárólag azon társadalmi kategóriákhoz tartoznak, amelyek képesek megítélni az érvek és ellenérvek értékét, máskor a terem ajtaját szélesebbre tárják. Természetes, legalábbis ez utóbbi esetben, hogy nem mindig könnyű csendet teremteni a hallgatóság körében; közbekiáltások, nevetések kísérik a hozzászólásokat, ha éppen nem mennek öltre. Nem egy hitvitát szakítottak félbe a világi hatóságok attól való félelmükben, hogy a vita szabályos ütközteté fajul a városban. Az is megtörtént, hogy ilyen vitákat egyszerűen betiltottak, nehogy megzavarják a „köznyugalmat”.

Remélhető-e egyáltalán, hogy a vallási ellentétek elrendeződnek az ilyen viták által? A szóhasználatban is rokonságban lévén a párviadallal, a szóbeli hitvita valójában mindenekelőtt háború-pótlék; a katolikus vitázó a skolasztikus disputából öröklött szabályok szerint arra törekszik, hogy szimbolikusan leterítse az ellenfél-felekezet bajnokait – akiknek el kell veszíteniük becsületüket – és így megfossza vezéreitől az ellenfelet. A hitvita ily módon az igazság megnyilvánulásának színháza: a szóbeli vita erre alkalmas a jezsuita Pierre Coton szerint: „A papír mindent kibír, a toll mindent leír, a folió mindent elvisel, a betű nem pirul; az ember egy asztalon tollal a kézben azt épít, rombol, mozgat, amit akar; harcol ellenfelével, elrejt az ellenvetéseket, álcázza az állításokat, feje tetejére állítja a konklúziókat... Nem így az élőszóban folyó vitában, ahol rögtön megkülönböztetnek... arra kényszerítik az embert, hogy biztos lábbal, szilárdan álljon az ész, logika, szillogizmus bekerített térségén... Ott végre az ember olyannak mutatkozik, amilyen.”⁵

Ilyen felfogással, amely igencsak magában rejtja a győzelem külsőségei előtérbe kerülésének veszélyét az intellektuális küzdelem hátrányára, a szóbeli hitvita vásári komédiába fordulhatott. Ez magyarázhatja azt a tartózkodást, melyet a protestánsok mutattak már igen korán a szóbeli vitákkal szemben. Dauphiné színódusa már 1601-ben azt ajánlotta, hogy gyanakodjanak az olyan ellenfélre, „aki csak szöözönnel vél felülkerekedni, szöözönnel, mellyel az igazságot igyekszik eltakarni.” Néhány évvel később ezt a figyelmeztetést a színódus kiegészítette, felidézve azokat a vitákat, „melyek sokkal inkább a vitázók önteltségének mutogatására valók, mint az emberek épülésére”. Később – főleg 1630 után – a hugenották hitvitázó buzgalmát lelohasztották azok a perbefogási fenyegetések is, melyek a szavaikban vagy írásaikban óvatlan protestáns vitázók ellen irányultak. Katolikus részről is elég sokan felemelték szavukat ezek ellen a módszerek ellen, mégha bizonyos misszionáriusok gyakorolták is ezt a fajta polémiát 1685-ig. A római fenntartásokhoz hozzátehetjük Vincent de Paul vagy Jean-Pierre Camus idegenkedését is. Az 1630-as években, nevezetesen Richelieu ösztönzésére, a felekezeti vitának új megközelítése körvonalazódott: szakítva a skolasztikus módszerekkel és minden ellenséges indulattal, először is elfogadható képet kellett adni a katolikus egyházzal és le kellett csökkenteni a véleménykülönbségek számát. Ebből a változából nem hiányoztak a politikai perspektívák, s Richelieu felépített egy nagy tervet a vallási újraegyesítés francia módozatára; de a változásban látnunk kell a vallásháborúk korától, valamint az általuk létrehívott küzdelem-típustól való eltávolodást is.

1670 körül, egy nyugodtabb periódus után a hitvita határozottan új lendületet vesz. De az ekkor kibontakozó vita érzékelhetően különbözik a század első évtizedeitől.

Hangneme általában mértéktartóbb, s azt lehetne mondani, hogy a barokk hitvitáról áttértek a klasszicista hitvitára. A vita a maga módján tükrözi a nyelv, a stílus, az irodalmi divatok változásait. Másrészt a felekezeti ellenfelek most már jobban ismerik egymást. Ez természetesen nem zárja ki a támadások szenvedélyességét. Ezek az alapos érvekkel és szigorú logikával folytatott támadások gyakran kíméletlenebbek, mint a századelő kicsit hebehurgya lövöldözései.

Ha a hitvita eredményességét csak az elért megtérések számán kellene lemérni, a mérleg természetesen kevésbé lenne kielégítő: a több ezer mű és több száz nyilvános vita „hasznossága” igen csekély. Mint ahogy néhány történész kimutatta, az igazi eredmény valójában máshol keresendő, nevezetesen a vallástudományok és a történeti kritika megerősödésében, a doktrinális elmélyülésben, valamint a deszakralizáció megindulásában; röviden, a hitvita eredménye főként az, hogy elősegítette a gondolkodás változásait.⁷ De itt leginkább azt jegyezzük meg, hogy a XVII. században végig, a különféle körülményekhez alkalmazott módozatokban, a katolicizmus bajnokai szinte állandóan nyitva tartották a teológiai viták frontját, tollal vagy szóval zaklatva a protestáns lelkeseket; hangosan és erőteljesen hirdetvén hitvallásuk igazságát, uralták a terepet, ha ritkán sikerült is téríteniük.

A katolikus papság azonban nem korlátozta tevékenységét az elvek vitájára. Nagyon korán belekezdett egy *visszahódító pasztorációba* azokon a vidékeken, ahol a protestantizmus meggyökeresedett. A XVII. század első évtizedeitől kezdve több szerzetesrend kezdeményezte az „apostoli expedíciók” szervezését különböző francia tartományokba azzal a céllal, hogy megerősítsék a hívőket hitükben, hogy hozzájáruljanak a tudatlanok vallásos oktatásához, de azért is, hogy kísérletet tegyenek a protestánsok megnyerésére a katolicizmus számára. Ezek a törekvések természetesen nem voltak teljesen újak, de a nantes-i ediktum teremtette vallásbéke kora kedvezett ezen tervek megvalósításának. Ekkor született meg igazán az, amit „misszióknak” szokás nevezni; egy viszonylag rövid, néhány naptól néhány hétig terjedő időre papok és szerzetesek egy csoportja berendezkedik valamely helységben és a helyi, valamint a környékbeli lakosokat a misszionáriusok által „akciónak” nevezett többféle vallásos gyakorlatban való részvételre hívja. Naponta több prédikációt tartottak, katekizmus-összejöveteleket szerveztek a felnőttek és a gyerekek számára. Az ünnepélyes szertartások és körmenetek is hozzájárultak ahhoz, hogy a misszió az adott közösség életében rendkívüli eseményként szerepeljen.

Több évtizeden át szinte kizárólag a szerzetesek – pontosabban néhány szerzetesrend – szerveztek missziókat. Körülbelül 1635-től a helyzet azonban változik. A királyság különböző pontjain világi papok kongregációi jelennek meg ekkor, s rendszerint kettős célt tűznek maguk elé: a papság nevelését és a falusi prédikálást. A Misszió Kongregációja a leghíresebb, melyet Vincent de Paul 1625-ben alapított és Róma 1633-ban hagyott jóvá. Tagjai a lazarénusok elnevezéssel váltak ismertté. Minden esetben olyan papok összefogásáról van szó, akik tudatában vannak a papi szentségből származó felelősségüknek és többé-kevésbé nyíltan vállalják a Bérulle által megfogalmazott papi ideált, aki távol a társadalomtól, közvetítő Isten és ember között. Minthogy visszaautasítják az akkor általános felfogást, miszerint a papi rendbe való belépés a jövedelemszerzésnek és a társadalmi pozíció biztosításának egyik módja, a közösségben való működést választják, hogy minél jobban megközelítsék eszményüket és hogy hatékonyabban segítsék a falusi lakosságot.

A missziókban résztvevő minden egyházi férfiú szigorúan ítélte meg a vidék vallási helyzetét: mindnyájan úgy vélték, hogy az általuk nyújtott segítség egyaránt irányul a katolikusok és a protestánsok felé, mivel egyiknek is, másiknak is nagy szüksége van megvilágosodásra és az üdvözülés útjára vezetésre. A katolikusként számontartott hívőkről az a benyomásuk, hogy semmit sem tudnak egy jó keresztény számára nélkülözhetetlen hitbéli és vallásgyakorlási dolgokról; ráadásul együtt élnek a hugenottákkal és elszenvedik végzetes befolyásukat: erkölcsaik meglazulnak az erkölcsteleneknek tartott protestánsokkal tartott kapcsolataik következtében, kihűl a jámborság szívükben; s végül hugenotta polgártársaik tetszését keresve, ha nem a megtorlástól való félelmükben, néha elhanyagolják vallási kötelezettségeiket.

A vegyes felekezeti vidékekre irányuló missziós út mindezen bajok elleni együttes küzdelem vállalását jelenti. Igen önkényes tehát az a szemlélet, mely megkülönbözteti a protestánsok megtérítésére irányuló missziókat a katolikusok épülésére, megerősítésére irányulóktól. Ezeket a feladatokat egyszerre oldották meg. A kapucinusok savoyai misszióiról adott beszámolójában Charles de Genève atya így írt a század közepén: „Nem kell kevésbé fontosnak tartanunk egy katolikus megjobbítását, kimentvén őt a szerencsétlenségből, melybe elmerült, mint egy eretnek megtérését, aki annak született; kevésbé fontosnak azt, aki éppen elveszejteni készül magát, mint azt, aki már elveszett.”⁸ Amikor Joseph de Paris elküldte társait Poitou-ba, hasonló módon azt kérte tőlük, hogy teremtsenek kapcsolatot a parasztokkal avégből, hogy „a hitről felvilágosítsák és megtérítsék őket, ha eretnekek, vagy ha már katolikusok, megerősítsék őket hitükben”.⁹ Tehát a misszió végső soron azt célozza, hogy egy régiót az egyház ismét kézbe vehessen. A misszionáriusok szóhasználatára alapján világosabb képet alkothatunk erről a vállalkozásról. Sokuk a földműveléstől kölcsönzött metaforákkal mutatja be tevékenységét. Többé-kevésbé világosan utalva a magvető evangéliumi példázatára, szívesen hasonlítják apostoli tevékenységük terepét műveletlen földekhez, ahol a bűn gyomnövénye és az eretnekség konkolya nő. Más misszionáriusok vállalkozásuk leírásakor szívesebben merítenek a katonai szókincsből. Náluk a kolostorok garnizonok, a missziós házak erődök. Krisztus seregei, azaz a misszionáriusok vissza akarják hódítani az ellenségtől azokat a területeket, melyeket a múltban neki átengedtek. A protestantizmust úgy jellemzik, mint egy betolakodó sereget, mely „ezeket a vidékeket minden irányban előzönlötte”. Hátrálásra kell tehát kényszeríteni és, ha lehet, megsemmisíteni ezt a sereget; az embereket pedig védelmezni kell a támadásoktól, melyeknek áldozatai.

Vajon a missziók meg tudták-e téríteni a protestánsokat azokon a területeken, ahol működtek? A misszionáriusok bizonyára nagyon számítottak a díszletek teatralitására, a ceremóniák pompájára vagy a tömeghatásokra a másik felekezet híveinek „elcsábításában”; szerintük ugyanis ez utóbbiak nem találhatták meg a kálvini szertartás egyszerűségében vallásos érzületük kifejezéséhez a megfelelő keretet. De az eredmények összességükben véve itt is korlátozottak voltak; a katolikus pasztoráció csak marginálisan kezdte ki a protestáns csoportot. Ezzel szemben a missziók elég jól megvalósították egy másik célkitűzésüket, mely abban állt, hogy megbontsák a két felekezethez tartozók hétköznapi kapcsolataiban gyakran megvalósuló harmóniát. A misszionáriusok igyekeztek meggyőzni hallgatóikat arról, hogy az eretnekekkel való kapcsolat súlyos veszélyt jelent üdvösségükre. Ezt állította Jean-Pierre Camus egy 1615-ös prédikációjában: „Ha a szüzességet akarjuk megőrizni, a leggonoszabb férfi társasága is jobb, mint a világ legkülönb asszonyáé, hiszen az embert nem kísérti meg saját neme. És hogy a hitet ártatlanságában és tisztaságában megtartsuk, jobb a legzüllöttebb

katolikus társaságát keresni, mint egy jó erkölcsű eretnekét, hiszen az előbbi egyenes ítéletű, bár akarátában megrontott, de az utóbbinak nem lehet igaz akarata, mivel ítélőképessége romlott.”¹⁰ Az 1640-es években Valence és Die egyházközségeiben végzett misszió során Christophe Authier különösen a hugenották kerülésének szükségességét hangsúlyozta. Azt magyarázta Saillans lakóinak, hogy akik nem akarják az egyházat anyjuknak, nem bírhatják Istent apjukként. Saint-Nazaire-ban, ahol igen elterjedt az a felfogás, hogy az üdvözülés éppúgy lehetséges egyik felekezetben, mint a másikban, Authier az egyházat Noé bárkájához hasonlítja: amikor jön majd a vízözön, csak a bárkában levők menekülnek meg. Még azt is hozzáteszi, hogy nem menekülhet meg az, aki azt hiszi, hogy a kálvinizmus elvezethet Istenhez. Az eretnekségben rejlő veszély tudatosulásának azonban tettekben kell megnyilvánulnia. Ezért a szülőket arra biztatja, hogy ha gyermekeik hugenotta tanító iskolájába járnak, vegyék ki őket onnan. Crest-ben a szülőknek azt magyarázza, hogy veszélyeztetik a protestáns iskolába járó gyermekeiket, akiknek a szelleme „fogékony” az első benyomásokra, képlékeny, mint a lágy viasz”. Az erről a misszióról készült beszámoló azt is hozzáteszi, hogy ily módon igyekeztek felrázni a katolikusokat „letargikus álmukból”. Az üdvösséggel kapcsolatos kérdések és a protestánsokkal tartott jó kapcsolatok iránti közömbösség bírálata után következett tehát a felekezeti identitás megerősítése. A misszionáriusok szemében ez a tudatlanság és langyosság visszaszorulásának logikus következménye volt.

Az igazat megvallva, a protestáns vezetők magatartása is hozzájárult a feszültség növekedéséhez a missziók idején. Ha hihetünk a misszió-beszámolóknak, a protestáns lelkészek a misszionáriusok érkezésekor – félve az áttérésektől – felrázták, sőt fanatizálták nyájukat. Az ilyenkor tartott prédikációkban és intelmekben gyakran ördögnek festették le a misszionáriusokat. Saint-Jean-en-Royons-ban a lelkész úgy ábrázolja őket, mint „ravasz lélekrablókat, akik szavaik mézes mesterkedéseivel és a szentség színlelésével megbűvölik a lelkeket, megkötözik és meggyengítik az akaratot olyanmódon, hogy az elkárkozás veszélye nélkül nem lehet hozzájuk közeledni”.¹¹ A misszionáriusok szemszögéből a veszély az volt, hogy távozásuk után a katolikusok visszatérnek a lanyhaságba, a protestánsok pedig felemelik fejüket, sőt megtorláshoz folyamodnak. Ezért aztán mindent elkövettek, hogy a hugenottákban azt az érzést keltsék, hogy semmit sem tehetnek a római egyház ellen és a jog pedig lehetővé teszi elnyomásukat. A misszionáriusok a protestánsok számára egyre több korlátozást hozó jogi arzenálra támaszkodva, mind gyakrabban tettek feljelentést, amint vállalkozásaik a hugenottákból erőszakos cselekedeteket vagy akár csak a „vallást” vagy a pápát káromlónak ítélt szavakat váltottak ki.

A katolikus pasztoráció új fordulatot vett 1660–1670 körül. A benne résztvevők száma megnőtt és a hangnem érezhetően megváltozott. Ebben az időszakban derült ki a némelyek által könnyen és gyorsan véghezvihetőnek vélt katolikus restaurációról, hogy valószínűleg hosszadalmas lesz: a missziók nem hozták meg a remélt megtéréseket, a katolikusok „letargikus álma” nagyon mélynek látszott, a jámborság és a buzgalom nem csirázott ki azonnal a misszionáriusok szavaira. Ezentúl a hangsúly inkább a lakosság mindennapi vallásos támogatására, felügyeletére helyeződik. Nem mintha ez a törekvés nem lett volna jelen az előző periódusban, de az emberek hiányoztak hozzá; a lelkipásztori felfogás és módszer változása tehát többé-kevésbé velejárója a szemináriumok felállításának és a papság képzésére tett erőfeszítés első eredményeinek. Más szóval, az apostolkodást felváltja a lelkipásztorkodás.

Ebben az új összefüggésben lényegessé lesz a püspök szerepe. Eddig a misszionáriusok nem nagyon törődtek vele, rendszerint megkapták felhatalmazását funkcióik gyakorlására, aztán kedvük szerint dolguk után láttak az egyházkerület határain belül. A püspök, aki eddig átengedte nekik a terepet, most a vallásos megújulási kezdeményezés lelkévé válik. Elég gyakran személyesen is fellép, például rendszeresen és aprólékosan végiglátogatja a plébániákat. Ezen pásztori látogatások során a protestáns jelenlét köti le általában a püspök figyelmét, feljegyzi számukat, tudakozódik a két közösség kapcsolata felől, tájékozik az ediktumok esetleges megszegéséről a hugenották részéről. Lehet, hogy a protestánsok elleni harc ettől kezdve kevésbé látványos, de átfogóbb és következetesebb. Minden eszközt bevetnek és a papság gyűlései támogatják például a püspököknek a világi hatalomhoz intézett kéréseit. A hugenották ellen kifejtett erőfeszítések püspöki összehangolása által a vasmarok összéb szorul körülötük.

A protestantizmus ábrázolása

A források nemcsak a felekezeti többség által a protestantizmus visszaszorítására alkalmazott módszerekről tudósítanak, hanem legalább annyira ennek a tevékenységnek a tartalmáról is, valamint arról, ahogyan az ellenfelet látták. A katolikus elit protestantizmus-képének elemzésénél a köztisztviselő Florimond de Raemond vagy a jezsuita Louis Richeome munkáiból indulhatunk ki.¹² Az őket követő vitázók bőségesen merítenek ezekből a művekből, még ha árnyalatnyi változtatások be is épülnek ezekbe az idők folyamán. Az ikonográfiában – különösen az ediktum visszavonásának időszakában – az eretnység allegóriái burjánzottak, és fentihez hasonló felfogásról árulkodnak a Cesare Ripa által felvetett és Baudouin által terjesztett témára alkotott számtalan variációjukkal.

Minden katolikus hitvitázó egyetért abban, hogy a reformáció gyökere Luther gőgtől vezérelt személyes „lázasában” keresendő. Florimond de Raemond róla festett portréja megfellebbezhetetlen: „... halálos és legfőbb ellensége volt minden függőségnek, vezeklésnek, penitenciának, mely Isten haragját csillapítaná. A bőjt a halála, a szűzesség a pokla volt... Mint az eretnység igazi atyja, olyan ember volt, ha egyáltalán valaha is az volt, aki az ambíció és hiú dicsvágy kénes bűzét árasztotta... És főleg olyannyira eltelve önimádattal, hogy úgy tűnt neki, egyedül az ő nagy fejében található a múlt és a jövő teljes tudásának lényege...” Összegezve, a reformátort úgy ábrázolta, mint akit a sátán manipulált és taszított a vallási lázadásba. Ez a portré alig módosul a XVII. század folyamán. Kétségtelen, a század végén már kevésbé tekintik az ördög által közvetlenül inspiráltnak Luther magatartását. De a hitvitázók a reformáció vezéreinek tisztán emberi indítékait hangsúlyozva, ekkor is megőrzik elődeik célkitűzését, hogy megfosszák minden legitim alapjától a reformációt. A protestantizmus nem más, mint egyik új arca az örök eretnységnek, mely minden újabb felbukkanásakor egyre veszélyesebb. A reformáció újdonság, márpedig az üdvözülés útja a hagyomány tisztelétén és az előjáróságnak való engedelmességen keresztül vezet.

A történelmi távlaton kívül a hitvitázók gondot fordítanak a protestantizmus természetének elemzésére is. A jezsuita Louis Richeome szerint az eretnységek a szellemi bálványimádás legkifejlettebb formái, mivel különösen istenkáromlók, gonoszak, csalók és kártékonyak a lelkek üdvössége szempontjából. Márpedig – folytatja – a protes-

tantizmus igencsak eretnekség, mivel minden meghatározó jegyét magán viseli: válogat a hit és az ájtatosság elemei között és megátalkodott a tévelygésben. Richeome a szentségek, a kánonjog és a szertartás kérdéseinek áttekintése után bizonyítottan látja a reformátusok ezen megkülönböztetését. Makacsul védik álláspontjukat – állítja –, személyes véleményüket a szentírás vélt tekintélyével fedezik: „Teszik ezt azért, hogy könnyebben csapjanak be, hízelegnek, hogy jobban eláruljanak, tolvajt kiáltanak, hogy ne látsszanak tolvajnak és visszaélnek a szentírással, hogy könnyebben tévesszenek meg és áldozzanak profán tanaik bálványának... A szentíráshoz fordulnak, de nem azért, hogy megmutassák igazságát, hanem hogy a homályban szület szövegmagyarázatok jelentését az Írásnak tulajdonítva eltakarják és feldíszítsék hazugságaikat és elmeszüleményeiket”. A protestantizmus nem más tehát, mint végső formája a sátán örökös támadásainak, melyekkel az embereket az Istennek járó tisztelettől akarja elfordítani. Ez a gondolat egyáltalán nem meglepő a XVII. század elején: akkor már több évtizede a kereszténységet ért megrázkódtatások újjáélesztették annak a bizonyosságát, hogy a világvége közeli és így az ördög felerősíti támadását. De a század folyamán az egyházi férfiak még sokáig „ostromlott városként” látják a keresztény Nyugatot: 1670 körül a kapucinus François de Toulouse összeállít egy listát az egyház ellen összefogva támadó összes ellenségről. Vannak külsők – a törökök –, vannak belsők, közöttük az eretnekek különösen veszedelmesek, „mert a testvér nevet viselve és báránybőrbe bújva megrontják az egyház tanát és a hívők erkölcsét.”¹³

A katolikus hitvitázók álláspontja szerint a protestantizmus hatása valójában három területen érződik: a vallásban, az erkölcsben és a politikában. Vallási szempontból mindenekelőtt azt emelik ki a római egyház hitvitázói, hogy elfordítja a híveket az igaz hittől és az igaz vallástól; a protestantizmus isteni felség sértés és híveit a kárhózatba vezeti. A protestáns szertartások dísztelenségükben alkalmatlannak látszanak a jámborság felkeltésére; a barokk kor embereinek szemében az istentisztelet a hit titkaihoz méltó ünnepélyességet és olyan légkört követel, mely előkészít az istenivel való kapcsolatra. Másfelől az egyedül a hit által való üdvözülés reformátusok által hirdetett taná megfosztja a hívőket annak minden lehetőségétől, hogy jámborságukat kegyes cselekedetekkel fejezzék ki, mint például a zarándoklat. Ebből az első sérelem-sorozatból egy második születik: minthogy nem tudja követőit az áhitatosság útjára vezetni, a protestantizmus a szkepticizmus és a vallástalanság kifejlődéséhez kedvező televény. A predesztináció tanában a vallási relativizmus forrását látták, minthogy az ember képtelen kiválasztani az igaz vallást; ami a szabad vizsgálódást illeti, csakis a hit misztériumainak kétségbevonásához vezethet, mivel bárki csak azt tartja meg a tanításból, ami nem ellenkezik értelmével. Egyébként, teszük ehhez a gondolatmenethez hozzá a katolikus vitázók, a reformáció nyomdokain megjelenő anabaptizmus nyújtja arra a bizonyítékot, hogy a protestantizmus utat nyitott magának a kereszténység alapjainak a tagadásához.

A protestantizmus ugyanúgy lerombolja az erkölcsöt, mint ahogy a hitet. Nem egy vitázó a reformátorok életét és tanításait veszi célba, hogy téziséit illusztrálja. Különösen Luthert támadják. A féktelen szexualitás és a református tanítás közötti összefüggés vitathatatlanul jelenik meg, mivel e tanítás az önmegtartóztatást lehetetlennek mondja és a házasság állapotot éppoly tiszteletre méltónak tartja. Minthogy a protestantizmus kedvez a bűnöknek, követőinek számát gyarapítja minden mértéktelenül érzéki, fősvény vagy becsvágyó, akiben a római egyház bűntudatot kelt. A protestáns földek tehát így olyan vidékek lennének, ahol az ember szabad utat enged bujaságának, ahol a

keresztény erények megvetésre lelnek. Több szerző különösen azt emeli ki, hogy ezeken a vidékeken borzadnak a szegénységtől és a szentírásban keresnek indoklást London vagy Amszterdam gazdagságára. Számukra egyszerű a magyarázat a bűnök virágzására a reformátusoknál: az isteni kiválasztás tana leveszi a zablát a bűnösökről, minthogy náluk nincs többé kárhozottól való félelem.

A hitvitázók végül társadalmi és politikai zűrzavar jelentős forrását látják a protestantizmusban; szemükben a reformáció szelleme lázadó szellem, tehát ellentétes a kereszténységgel. A jezsuita Gontery szerint a szentírás egyéni vizsgálata elvének alkalmazása felforgatáshoz vezet: „Ennek szükségszerű következményeként a fiú fel-lázad apja ellen, a feleség férje ellen, az alattvaló uralkodója ellen, az inas gazdája ellen, a bárány pástora ellen, mondván, hogy tévedéseiket a bibliában találják”.¹⁴ A katolikus vitázók úgy vélik, hogy elemzéseiket alaposan alátámasztja a történelem. Franciaországban a vallásháborúk elszabadították a kálvinista erőszakot: gyilkosságok, sír- és templomrombolások, ereklyék profanizálása... Újabb illusztrációkat kínál erre az erőszakra a katolikusok helyzete Franciaországon kívül a protestáns országokban. Ott viszont, ahol a protestánsok kisebbségben vannak, szünet nélkül összeesküsznek a fennálló hatalom ellen. Franciaország királya tehát nem bízhat meg állítólagos lojalitá-sukban. A század második felében ez az érvelés Nagy-Britannia példájára hivatkozik, ahol a puritánok – a francia kálvinisták ikertestvérei – megbuktatták és vérpadra küldték a királyt. A protestantizmus alapvetően a republikanizmushoz vonzódik, mindazzal, ami undorítót ez a fogalom jelent a katolikus teológusoknak. Lázadás szelleméből születvén, anarchiához vezet. Összegezve, semmilyen érték, semmilyen társadalmi vagy politikai érték nem létezik többé, ha győzedelmeskedik.

Hogy ellensúlyozzák a valóságos istencsapásnak tekintett protestantizmus hatását, a papok tanulmányozzák előretörésének útjait és módjait is. Itt az erőszak mellett a csalás szerepel; az eretnekség példás külsőt ölt magára, hogy hódítson. A protestánsok úgy tesznek – állítja több szerző –, mint a madarászok, akik füttyükkel utánózzák a madarak dalát, hogy léprecsalják őket. Az eretnekek „csábítási” műveletének sikere nagyrészt azzal magyarázható, hogy a nép sokkal inkább hajlamos engedelmeskedni benyomásainak, érzékeinek, szenvedélyeinek, mint az értelmének. A népet kétségtele-nül megragadták azok a csábító szavak is, melyekkel a lelkipásztoraik hűségüket hirdették a szentíráshoz, de még inkább hitt a nép életük szép látszatainak és beszédük mágiájának. Követte azokat a reformátorokat is, sőt főként azokat, akiknek a tanítása hízelgett az érzéknek és kedvezett a szenvedélyeknek, követte őket anélkül, hogy felmérte volna egy ilyen választás veszélyeit. De hogyan is foghatta volna fel a nép mindazt a veszélyt, amelyet az eretnekség jelentett? Tudatlansága akkora – vélik –, hogy képtelen felismerni a vallási igazságot és a jót választani. François Feuardent erre utalva megállapítja, hogy a szenvedély ereje és a tudás hiánya együtt vezette arra az embereket, hogy azt válasszák, amit egyértelműen az ördög pártjaként kellett volna azonosítaniuk: „Igen különös dolog, hogy az emberek egyedül a dolgok külső látszata által ily súlyosan hagyják megcsaladni magukat, és ami még rosszabb, az az, hogy a keresztények között akadtak szellemükben oly elvakult és oly csekély értelmű emberek, hogy hagyták magukat meggyőzni a sátán szolgáloinak hiú érvelései által.”¹⁵

Csakis a papi szolgálat erős hálója tette volna lehetővé a tanítás segítségével, hogy a híveket megvédjék az eretnekség csapdájától, felmutatva ezeknek a „meggyőzőések-nek” a veszélyét. De gyakran nem lehetett számítani az írástudókra. Ezt a szempontot bővebben fejtik ki a protestáns vidékeken működő misszionáriusok. Hangsúlyozzák a

papok számának elégtelenségét, inkompetenciáját, sőt téves tanuságtételét. Egy 1624-es rövid műben François Véron – híres hitvitázó és misszionárius – olyan eszközöket javasol, amelyekkel teljesen el lehetne pusztítani a protestantizmust. A rendszeresen szervezett missziók nyújtotta rendkívüli segítségen kívül csak a méltó és hozzáértő, nyájára gondot viselő papság kinevelésében látja a megoldást. Szerinte a falusi papság súlyos felelősséget visel: „az összes vidék összes lelkésze együttesen tudósabb és alkalmasabb, mint ugyanazon helyek papjai egyénileg, s gyakran még rendezettebb is viselkedésének külsőségeiben.” Véron a baj gyökerét a papok „semmittevést okozó, ezért bűnös” tudatlanságában keresi és úgy véli, a beneficiális rendszer távolról sem jelent gyógyírt erre: „Nálunk a plébániákat általában kegyként, s nem érdemért adják; és a kiválasztottak előmenetelük után – ha jót tesznek, ha rosszat – egyaránt élvezik jövedelmüket; ahhoz, hogy elveszítsék javadalmukat, valami nagy gaztettet kell elkövetniük; az egyházi igazságszolgáltatás pedig túl lassú az eljárásaiban.” És a híres hitvitázó rögtön azt is megjegyzi, hogy miért is csodálkoznánk a reformáció sikerén? A hugenotta nép is becsapott, mivel a katolikus papság állhatatlansága szabad folyást engedett a protestáns lelkészek tevékenységének: „Ugyanez a nép csak azért van ezen a valláson, mert úgy véli, hogy jót cselekszik és hogy az egyház elleni lázadása igazi megújítás (reformáció); nem mondom azt, hogy a szabadosság nem tett ehhez valamennyit, de keveset; ha az emberek úgy gondolnák, hogy rosszat cselekszenek, odahagynák ezt a felekezetet.” Amíg a protestáns hívők a katolicizmusról csak a papoknál szavahihetőbb protestáns lelkészekről hallhatnak, addig „csoda lenne, ha megtérnének”.¹⁶

Az ilyen elemzések azt mutatják, hogy a protestáns hívők nem teljesen felelősek a reformációhoz való csatlakozásukért. Tudatlanok, befolyásolhatók, magukra hagyatottak, a gyengeségüket kihasználó ellenség támadásának áldozatai. Ilyen felfogás található például a „Réveil-matin a double montre” episztolájában, az isteni sugallattól megvilágosodott, obszerváns Faverot vitairatában, melyet Grenoble-ban 1670-ben publikált. Miután ő is megállapítja, hogy az eretnekek „szenvedélytől elvakultak”, a szerzetes azt kívánja, hogy érvelése jusson el „azoknak a szegényeknek a szívébe, akik az általuk vallott halálos dogmáktól mély és letargikus álomba merültek. Én úgy gondolom – teszi hozzá –, hogy inkább szerencsétlen tudatlanságból eretnekek, mint az akarat lázadásából.” Majd harminc évvel korábban a kapucinus Charles de Genève is úgy ítélte, hogy a protestáns hívők „többségükben inkább tévelygők, mintsem eretnekek”. Mindezeknek a szerzeteseknek a szemében a tudatlanság kárhozatba visz és az eretnesség alapjában véve csak egy változata ennek a bűnös, népi tudatlanságnak. Egyébként érdekes megjegyezni, hogy azokban a beszámolókbán, melyeket a misszionáriusok térítő tevékenységükről adnak, szintén szoros összefüggésbe hozzák a tudatlanságot, az eretnességet és a bűnöket. Kölcsönös hatások köteléke egyesíti az elkárhozásnak ezt a három tényezőjét, mindegyik erősítve a másik kettő hatását. Ez a misszionáriusok szerint azt jelenti, hogy az eretnesség elleni harcot nem lehet egyedül vívni, főleg vidéken nem. Mint ahogy Charles de Genève aláhúzza, egy több fejű hidrát kell hátrálásra kényszeríteni olyan vidékeken, ahol látták „az erővel és gonoszszággal felvértezett bűnt és az eretnességet egymással szoros szövetségben nekiesni az áldozatnak, a lelkek romlására törni, a leggonoszabbat cselekedni, mindegyik saját magáért és mindkettő az egészért.” Így az igazi ellenség számszerűen lecsökkent és jól meghatározhatóvá vált. Nem az összes protestáns az ellenség, hanem csak a reformáció terjesztői és védelmezői, azaz lényegében a lelkészek. A protestánsok két kategóriája

különül el nagyon világosan: a félrevezetett hívőké, akiket vissza kell hódítani, és a lelkészeké, akik ellen harcolni kell. Így nyer magyarázatot a missziók és a hitvita kettős offenzívája.

A protestáns lelkészeket képző akadémiákat tekintik az egyszerű emberek vallási megmontására irányuló törekvés irányítóinak. Avignon érseke írja a következőket 1660-ban a Die-ben működő akadémia kapcsán: „Az eretnekek, akik jól tudják, hogy mennyire fontos szektájuknak, hogy ne szenvedjenek hiányt olyan személyekben, akik elhintik tanításukat ebben a városban, itt felállították az eretnekség valamiféle »bázisát«, minthogy nem elégedtek meg egy templommal és a prédikációval, ezeket sokasítván, a lelkek meghódításán dolgoznak és azok megtartásán, akiket már meghódítottak.” Húsz évvel korábban az erre a vidékre küldött misszionáriusok feljegyezték ugyanerről az akadémiáról, hogy „ez a lelkipásztorok szégyenletes palántakertje, ahonnan kikerülnek az utódok, akik által a kálvinista szekta növekszik” és hogy a jövőbeni lelkészek itt megtanulták az „ügyes meggyőzést”, hogy „farkasokká váljanak, kik Franciaország-szerre tombolnak, miközben a pásztor címet bitorolják”.¹⁷

A XVII. században a vallási megosztottság fennmaradásáért a felelősséget mindig a protestáns lelkipásztorokra hárították, akik megtevesztik az általuk megmontott „tévelygőket”. A kálvinizmus anatómiája c. művében a jezsuita Jacques Gaultier azt javasolja a protestánsoknak, hogy a tévelygőket „más eledellel táplálják, mint amivel eddig fertőzték azokat, akik magukat pásztoroknak mondják”. A lelkipásztorok hazugsága a reformáció és főleg a katolicizmus téves beállításában áll.¹⁸ François Véron ezért egyik vitairatának elején kinyilvánítja azt az elhatározását, hogy „a katolikus tanítást a hit naiv szépségében mutassa be... a protestáns lelkészek ámitása ellenében, mert ezek hitünket és vallásunkat teljesen másnak mutatják be, mint ami; hamisnál hamisabb színekkel olyan torznak és undoknak festik, amivel minden más eszköznél jobban elriasztják és ezáltal megosztottságban tartják követőinket.”¹⁹

A katolikus dogma meghamisításának érvét ismét gyakran használják az ediktum visszavonásának küszöbén. Így megtalálható ez az 1685-ös papi gyűlés által a királyhoz benyújtott kérelemben: „Ők (a protestánsok) mindennap látják, hogy ha híven adják vissza a katolikus egyház érzelmeit, akkor már nem tudják igazolni különválásukat, sem menteni szektájuk első szerzőinek túlkapásait; s azt látva, hogy ezt az utat követve nem maradhatnak fenn, ártalmas és igaztalan fortélyhoz folyamodnak: végtelenül sok durva és elviselhetetlen tévedést tulajdonítanak a katolikus egyháznak.” Bossuet Az egyház tanításának megvilágítása c. munkájának előszavában szintén felidézi azokat a „viszszatasztító képeket”, melyeket a protestáns lelkészek festenek az egyházzal és amelyek hozzászoktatják a protestánsokat, hogy „abban a borzalmas és undok formájában lássák, melyet prédikációikban adnak róla”.²⁰

A protestáns lelkészek hazugságait bevádoló kampányával az egyház elérte, hogy a király kiadja 1685. augusztusi rendeletét, melyben megtiltja a protestánsoknak, hogy „nyíltan vagy közvetetten, vagy bármi módon is a katolikus vallásról beszéljenek”. S mert gyakran elhangzott a vád, hogy a protestáns lelkészek megakadályozzák az áttéréseket, olyan rendelkezéseket hoztak, amelyek gyakori helyváltoztatásra kényszerítik azokat. Ilyen az 1684. augusztusi rendelet, mely megtiltja, hogy három évnél tovább maradjanak egy helyen. Az ediktum bevezetésében a király kinyilvánítja: „Elégedettek vagyunk, látva minden nap a megtérések nagy számát királyságunk minden tartományában; de minthogy részletes tájékoztatást kaptunk arról, hogy e jó példák követésétől sok érintett személyt visszatartott az a vak tisztelet, mellyel a régóta

ugyanott tevékenykedő lelkészek érzelmei iránt viseltetnek; kik... oly teljes mértékben uralják a lelkeket, hogy – mint tapasztalataink mutatják – visszaélve azok bizalmával, kik könnyen megadják magukat rábeszélésüknek, gyakran olyan elhatározásokat sugallnak nekik, melyek saját érdekeikkel és a nekünk járó engedelmisséggel ellentétesek.”²¹ Végül is – ironizált Nicole – a protestantizmus saját elvével sincs összhangban az, hogy míg elméletileg vallási kérdésekben visszautasítanak mindenféle tekintély előtti meghajlást, előtérbe állítva az egyéni vizsgálódást, addig a gyakorlatban híveiket a lelkészi tekintély elfogadására szorítják: „Így a kálvinisták, kik lemondanak az egyház tekintélyéről és az emberi elmének olyan erőt tulajdonítanak, mely mindenről belátás által tud ítélni, az elképzelhető legékesebb példái az emberi elme gyengeségének és a tekintély erejének. Hatalmi szóval győzik meg híveiket, hogy lássák azt, amit nem látnak, hogy érezzék azt, amit nem éreznek; ellentmondásos és szinte felfoghatatlan az, hogy tekintélyt követve hiszik azt, hogy semmit sem szabad elhinni tekintélyelvűségből.”²² A csalónak és rágalmazónak tartott protestáns lelkészek az ellenreformáció bajnokainak szemében méltó örökösei az előző század eretnek szekta-alapítóinak. A protestáns lelkészekkel való szembeszállás ezért bírt akkora stratégiai jelentőséggel a papok számára, akik végül is a vallásban mindenekelőtt papságot, hierarchiát és a laikusok szigorú irányítását láttak.

A királyi hatalom segítségül hívása

A fenti példa mutatta, hogy a protestánsokra vonatkozó királyi határozatok gyakran beleilleszkednek a papok által róluk a század eleje óta kialakított felfogásba. Ez nem meglepő. Az időszakosan összehívott papság gyűlésein a katolikus egyház képviselői mindent elkövettek, hogy a király tegye magáévá elemzéseiket és rendszeresen kérték támogatását. A század közepén az újdonság az, hogy a papság egyre nagyobb nyomást gyakorol a királyra, hogy hozzon a protestánsok szabadságát korlátozó intézkedéseket. Ez a fejlemény kétségtelenül azzal a meggyőződéssel magyarázható, miszerint a törvényi korlátozás politikája, melyet XIII. Lajos uralkodása alatt gyakoroltak, nevezetesen a parlamentekben, ahol a jámbor istenfélők nagy számban voltak jelen, ez a politika XIV. Lajos kiskorúságának idején fellazult; ekkor a protestánsok egy rövid periódusra lélegzethez jutottak, mivel a Fronde alatt tanúsított lojális magatartásuk arra indította Mazarin-t, hogy békén hagyja őket. 1656-tól, de még inkább 1661-től a papság azt kívánja, hogy a hatóságok újítsák fel a Richelieu minisztersége idején alkalmazott módszereket. De ezúttal, a királyi hatalom határozott megerősödésének időszakában a papság tudja, hogy segítséget az állam fejétől várhat. A hitvita és a missziók módszerével folytatott több évtizedes vallási harc ugyanis nem hozta meg a kívánt eredményt. Ezért a papságban egyre inkább tudatosul, hogy tevékenységét ki kell egészíteni szabályozó intézkedésekkel; az a látszólagos jóindulat, melyet a hugenották Mazarin alatt élveztek, rádöbbenett az olyan térítési törekvések hiábavalóságára, melyekkel szemben a hatalom közömbösnek mutatkozik.

Annyi bizonyos, hogy a papság gyűlései során a papok kérései egyre határozottabbá és sürgetőbbé válnak. A kedvező királyi fogadtatás újabbakat vont maga után. A nantes-i ediktum „szigorú” alkalmazásának fázisába érkeztünk el. Idézzünk fel röviden néhány beadványt, hogy megismerkedhessünk hangnemükkel és érvrendszerükkel. Először is azt akarták elérni, hogy a királyi hozzon szankciókat a protestantizmusra

áttérő papok és a (már egyszer megtért) visszaesők ellen. 1660-ban a papság száműzést követelt számukra. Az 1663-as királyi dekrétum ezen a ponton meglegedést váltott ki az egyházban. Az 1665-ös gyűlés visszatért a száműzés kérdésére, melyet nem talált elég szigorúnak. Főként arra kérte a királyt, hogy „tiltsa meg ünnepélyesen” minden katolikus alattvalójának, hogy „elfajuljon”. Ilyen kérés azonban nyíltan ellentmond a nantes-i ediktumba foglalt elveknek. De a papság szerint a türelem nem értelmezhető pozitív módon, kizárólag azoknak a szerencsétlen körülményeknek volt a gyümölcse, melyek arra kényszerítették annak idején a királyt, hogy eltérje az eretnekek jelenlétét Franciaországban, mint ahogy erre az 1665-ös szónoklat emlékeztet: „Hol van tehát ennek a lelkiismereti szabadságnak az alapja, melyet Felséged minden alattvalójának egységesen meg akar adni, vallási különbségtétel nélkül? Mi ez a privilégium, mely, minthogy eredetében megalapozatlan, csak az idők viszontagságainak és a háborúk zűrzavarainak köszönheti bevezetését, s amely egyaránt engedélyezi a hazugságot és az igazságot? A protestánsok számára legkedvezőbb deklarációkból nyilvánvalóan kiderül, hogy ez az ediktumokban emlegetett lelkiismereti szabadság csak számukra létezik.” Mint ahogy ez a nyilatkozat is mutatja, a papság az ediktum kibocsátása feltételeinek elemzéséből kiindulva, két irányban szándékszik támadni. Egy keresztény királyságban, mint amilyen Franciaország, az 1598-as rendelkezések tehát szilárd elméleti alapok nélkül lévén, csak privilégiumok, kegyek, melyeket az uralkodó méltóztatott adományozni protestáns alattvalóinak az akkor széthúzó, fenyegetett állam javát nézve. Márpedig aki királyi kegyek adományozásáról beszél, az szólhat ezek megszüntetésének lehetőségéről is. A papság ezzel azt mondja, hogy ha a nantes-i ediktumra hivatkozik, ezt nem azért teszi, mert abszolút értéket tulajdonít neki; s mintegy felszólítja az uralkodót, hogy fogadja el ezt az ellemzést és ezzel nyisson perspektívát hosszabb-rövidebb időre. A szónoklat azt is hangoztatja – különösen a közvetlen jövőre vonatkozóan –, hogy a lelkiismereti szabadság csak a hugenottákra vonatkozik és nem minden franciára. Ezen az alapon ugyanaz a gyűlés úgy ítéli, meg kell engedni a fiatal protestáns gyermekeknek, hogy szüleik akarata ellenében is áttérjenek a katolicizmusra. Az 1675-ös gyűlés állásfoglalásának 43-as cikkelyében visszatér erre a kérdésre. A papság képviselői szükségesnek tartják, hogy a fiúknak 14, a lányoknak pedig 12 éves koruk előtt is lehetőségük legyen áttérésre; ezeket az életkori határokat mint minimumokat határozta meg az 1665 áprilisi tanácskozás. És csakugyan – magyarázzák –, „semmilyen ediktum nem foszthatja meg a gyermekeket a szabadságtól, melyet Isten akaratából bírnak, s nem akadályozhatja meg őket, hogy azt tegyék, amit Isten parancsol örök elkárhozás terhe mellett; márpedig egy bármilyen nemű gyermek, amint értelmes korba ér és amint képes halálos bűnt elkövetni, örök elkárhozás terhe mellett köteles megvallani hitét a katolikus, apostoli és római vallásban, egyáltalán nem lévén más, mely Jézus Krisztus igaz vallása lenne és amelyben egy lélek biztosíthatná üdvösségét”.²³

Sok kérvényben a főpapok többé-kevésbé nyíltan utalnak minden alattvaló tökéletes engedelmességének királyi követelésére. Visszatérve ahhoz a gondolathoz, miszerint a protestantizmus veszélyt hoz az államra, s mint behozott árut, sőt mint a külföld ügynökségét is vádolják. Az 1670-es felterjesztés azt kéri, hogy „csak született franciák lehessenek lelkészek, tanárok és tanítók a kollégiumokban és nyilvános iskolákban”. „Bizonyos, hogy a francia egyházat ért bajok nagyobbik része abból a szabadságból eredt, amelyet a külföldiek élveztek az eretnekség nyilvános tanításában és prédikálásában...” – olvasható a felterjesztés érvelésében – „Genfből küldték azokat, kik a

legzajosabban és a leghevesebben támogatták az eretnekséget akár prédikációkkal, akár nyomtatott könyveikkel... meg kell említeni, hogy mintegy 15 vagy 20 éve a genfi lelkészek városuk lelkészeiből igyekeztek Lyonba telepíteni néhányat azért, hogy részletesebben legyenek tájékoztatva mindarról, ami a királyság többi részében történik. Az idegen lelkészek mindig fenntartanak a külfölddel valamilyen, az állam érdekében veszélyes kapcsolatot.” Egyes helyeken a protestánsok olyan kevesen vannak, hogy nem tudják eltartani lelkészeiket – teszik hozzá 1675-ben –, „csak úgy tudják magukat fenntartani, hogy titokban segítséget kapnak a genfi, angliai, hollandiai konzisztóriumoktól”. A papság képviselői tehát gyakran felhasználják a királyi hatalmat fenyegető „hugenotta internacionálé” témáját. 1675-ben is elhangzik az a követelés, hogy a konzisztóriumok legyenek kötelesek bemutatni számadásaikat az intendánsnak, mivel a papság azzal gyanúsítja őket, hogy a begyűjtött adományok egy részét idegen országok protestánsainak megsegítésére fordítják.

A hugenottákat természetesen azzal is gyanúsítják, hogy mivel külföldi hitsorsosakkal szoros kapcsolatokat tartanak fenn, gyűléseiken sötét tervekkel szönek. A papság azt kívánja, hogy egy katolikus hivatalnok vegyen részt a konzisztóriumok tanácskozásain; ez „megakadályozna több, heves és lázító tanácskozást, amelyenekre gyakran kerül sor ezeken a konzisztóriumok üléseken”. Ugyanilyen tisztán fellelhetjük a papság beadványaiban azt az érvet, hogy a legfontosabb a lelkészek befolyása ellen úgy küzdeni, hogy korlátozzák prédikációik témáit és alkalmait. A hugenotta közösség létezését általánosabban úgy tüntetik fel, mint annak az erős társadalmi befolyásnak az eredményét, melyet hatalmi, gazdasági és kulturális elitjeik gyakorolnak a hívők tömegére. Vegyük az 1670-es beadványt. A papság ebben azt kéri a királytól, hogy tiltsa meg a protestáns hitelezőknek azon adásaik perbefogását, akik áttérnek katolikus hitre a megtérésüket követő három évig. A beadványt azzal indokolják, hogy: „Azok, akik megtagadják eretnokségüket, magukra vonják az állítólagosan megreformált valláshoz tartozók haragját és gyűlöletét, ezek minden eszközzel igyekeznek a megtérteket üldözni és sanyargatni, hogy a többieknek elvegyék a kedvét a követésüktől; és biztos, hogy ezzel a viselkedéssel oly erősen elbátortalanítják azokat, akiknek vágya támadhatna az áttérésre, hogy nem merik megtenni az üldöztetésektől való félelmükben.”²⁴ Ugyanebben az évben a papság még azt is kéri a királytól, hogy a papok maguktól mehessenek a nagybeteg protestánsok ágyához, nehogy a környezetük visszautasítsa hívásukat, ha meg kívánnak térni. A következő gyűlésen, 1675-ben felidézik a „konzisztóriumok erőszakosságait”, megismétlik az eladósodott frissen megtértekre, valamint a plébánosoknak a beteg protestánsok melletti jelenlétére vonatkozó kérést. Ugyanebben az évben a papság újabb kérelmeket nyújt be a kórházi orvosok és felcserek ügyében, az kívánják ugyanis, hogy azok kizárólag katolikusok lehessenek csakúgy, mint a rendkívüli- és a sóadó bérlők.

Az ellenreformáció bajnokai a megtérések kis számát a szokás hatalmának is tulajdonítják. Az eretnokségben született és gyermekkortól a római egyházzal szembeni elfogultságra nevelt protestánsok nem veszik a fáradságot, hogy komolyan megvizsgálják a katolicizmustól való eltávolodásuk indítékait. Nicole csak részvétellel vélekedik róluk; villámain a szektaalapítóknak tartogatja: „más érzelmekkel viseltetik azok iránt, akik születésük okán szegődtek a skizmához és akiket atyáik tekintélye sodort ide”; ezek számára „a római egyháztól való eltávolodás mintegy természetessé vált, mert olyan korban szereztek benyomásaikat, amikor nem voltak képesek megkülönböztetni az igazságot a tévedéstől”. Du Bois Goibaud is az eretnokség tévedésébe beleszületettek

„megszokásával” és „elfogultságával” magyarázza kitartásukat: „Bármit is mondanak, csak azért maradnak (eretnekségben), mert beleszülettek; s csak ez fogadtatja el velük helyesként az összes hamis érvet, amelyekkel lelkészeik megkísérlik kiszínezni elszakadásuk bűnét.”²⁵

Ilyen érvekkel az egyház képviselői nehézség nélkül eljutottak a kényszer alkalmazásának igazolásáig. Az üdvözülés fontossága igazolhatta azt, hogy elég keményen bánnak azokkal az eltévelyedettekkel, akiket a megszokás, a társadalmi nyomás és az elháríthatatlan megátalkodottság tartott az igaz vallástól távol. Amikor az ediktum visszavonását megelőző években elkezdődött a protestánsok erőszakos zaklatása a dragonosok által, a buzgó katolikusok soraiban apologétákra találtak, akik Szent Ágoston donatistákkal kapcsolatos álláspontját idézték. Anélkül, hogy valaha is nyíltan kérték volna a nantes-i ediktum hatályon kívül helyezését, a papság gyűlései ismételtelen értésére adták a királynak, hogy a hugenottáknak biztosított státus többé nem időszerű.

*

A papság tevékenységéről és megnyilvánulásairól adott áttekintésünk végén hogyan összegezhetők azok a különböző elemek és hogyan világosítható meg az egész századon végighúzó fejlődés, mely a „visszavonás rendszerének (módszerének)” nevezhető?

A század elején a vallásháborúk hosszú és fájdalmas epizódjától mélységesen megrázkódott királyság ószintén törekszik a polgári békére, melyhez a nantes-i ediktum biztosít keretet. De a papság legbuzgóbb csoportjai – lényegében az ellenreformáció szerzetesrendjei – gyorsan találnak másik harci eszközt: a könyvet. A római egyház ezen harcosai szerint felfoghatatlan az, hogy két vallás vezethessen az üdvösséghez. Az egyik – a reformált – a sátán műve, egyébként egész története és minden jellegzetessége ezt bizonyítja. A hugenották tévedéseinek bebizonyítását követő felmorzsolásával vissza kell tehát térni az egységhez. Minthogy azonban a vallásháborús erőszak hatástalannak mutatkozott, minden reményt az érvek meggyőző erejébe helyeztek. Ezért aztán ez a századelő hol epikus, hol tudós vagy érzelmes, groteszk és legendás viadalok korszaka. Azaz a barokk stílus csúcspontja. Annyi bizonyos, hogy – a kialakult helyzet miatt sajnálkozva – a világi hatalomtól formailag csak azt kéri, hogy tartsa az ediktum által biztosított jogok keretén belül a vallási kisebbségeket.

A század második negyedétől kezdődően a francia katolicizmus egyik legnagyobb vitalitású korszakát éli. A katolikus megújulás csúcspontját jelzi az ájtatossági irodalom, a térítői és jótékonyági kezdeményezések gazdagsága: kongregációk alapítása, a világi papság képzése iránti érdeklődés, távoli térítőutak vonzása, a falusi vallásos felvilágosítás szükségességének felismerése. Anélkül, hogy teljesen lemondott volna arról a felfogásról, hogy az ördögi fenyegetés nehezedik erősen az egyházra és a világra, a katolicizmust olyan lendület ragadja magával, mely felvillantja előtte egy újjászületett kereszténység közeli győzelmének a lehetőségét. A protestánsok megtérésének előmozdítását fontosabbnak tartják az elméleti hadakozásnál. Mint ahogy a többi harctéren is, a cél az eltévedt bárányok visszavezetése a Jó Pásztor aklába. A protestáns helységekben ez megvalósítható azokkal a csábítási kísérletekkel, amit az akkor erőteljes fellendülésben levő missziók végeztek; megvalósítható olyan nagyvonalú vállalkozásokkal is, mint amilyen Richelieu egyesítési terve. Egyik esetben sem vetették el ugyan teljesen a hitvitát. De erről a fegyverről akkor már megmutatkozott, hogy egyedül nem tudja megoldani a vallási megosztottság kérdését. Módosítva beolvasztják tehát az új harci

módszerekbe. Eszközül használják a misszionáriusok annak bizonyítására, amikor szükséges ezt kimutatni a tévelygő népnek, hogy ők az igazság birtokosai. Richelieu felfogásában viszont tónusánál és tartalmánál fogva a kapcsolatteremtés eszköze; az a feladata, hogy megvilágítsa, hogy a katolicizmushoz való visszatérés lehetséges. Mindezek a kezdeményezések akkor elégségesnek látszanak a célok gyors eléréséhez, annál is inkább, mert politikai és katonai hatalmuk elvesztése a hugenottákat arra kárhoztatta, hogy csak saját vallásos ellenállási képességükre és a király irányukban mutatott jóakaratra építsenek.

De ez a hatalmas papi erőfeszítés sem hozza meg minden óhajtott gyümölcsét. Tudatában lévén annak, hogy a hugenották tevékenységének ellenőrzése lanyhult XIII. Lajos és Richelieu halála óta, a század közepétől a papság hajlamos kudarcát a világi hatalom támogatásának hiányával magyarázni. Azt bizonygatja tehát, hogy semmilyen vallási eredmény sem érhető el minimális politikai határozottság nélkül. Hogy a királyi hatalmat erre az útra bátorítsa, az eretnekség addigi teljes képkesztletét – és különösen a protestánsok eredendő engedetlenségére vonatkozó klisék mindegyikét – felélesztette. A királyság egyre érzékenyebb a tekintélye elleni minden potenciális vétségre és így figyelmesen hallgatja az ilyen beszédeket.

A papság által választott stratégia azért nem teljesen új. A XVI. század végi harcos katolicizmus és a katolikus megújulás társadalmi elitekre gyakorolt hatásának örökösei, az ájtatossági társaságok már az 1630-as években előnybe részesítették a hugenották jogainak efajta korlátozását. Erős kapcsolatokkal rendelkezvén mind a királyi tanácsban, mind a parlamentekben, ezek a társaságok nem elhanyagolható eredményeket értek el, de ezen eredmények ingatagságát Mazarin minisztersége leplezte. Tehát az ediktumnak a papság által sürgetett és a királyi hatalom által 1656-tól elfogadott „szigorú” értelmezése bizonyos mértékben az addigi tradícióhoz kapcsolódik, de hoz újat is rendszerességével, mely XIV. Lajos határozott politikájához, valamint a papság képviselőinek, mint testületnek a megnövekedett nyomásához kötődik.

Azt mondhatnánk, hogy az 1660-as évektől kezdve a gépezet beindul. A katolikus egyház, mely feladataira egyre jobban felkészített papságra és a királyság politikai eszményével tökéletesen azonosuló püspöki karra számíthat, nagyobb éberséggel ügyel az ediktum protestánsok általi megszegésére és előkészíti a szövegeket, melyeket törvényerőre óhajt emeltetni. Minthogy biztos abban, hogy mélyszélesen megújult a reformáció kora óta és ugyanakkor tudatában van kezdeményezései csekély sikerének a hugenottáknál, mind gyakrabban tulajdonítja a szakadást egy minden teológiai alapot nélkülöző megátalkodottnak, melyet a lelkesek és tekintélyes személyek nyomása erősít. Az egyház tehát – a tévelygők iránti könyörületesség nevében – minden eszközt felhasznál megtérésükre, a legindulatosabb hitvita hagyományát is feleleveníti. Végso soron azonban az az ember érzése, hogy a katolikus megújulás kifulladás, mielőtt még elérhette volna célját, az eretnekség megsemmisítését; képviselői ekkor mint mentőövbe belekapaszkodnak a királyi hatalomba. A papság tehát sokat vár az uralkodótól, aki maga sem hanyagolja el azt a hasznót, amelyet az az ellenőrzés jelenthet, melyet a tartományok legtávolabbi pontjain is jelenlévő papok gyakorolnak, akik ugyanúgy hívei a király ügyének, mint a vallásának.

A nantes-i ediktum visszavonásának lehetősége potenciálisan jelen van már az ediktumban magában, s 1629-től bármely időpontra időzíthető; a papság zavarának és XIV. Lajos abszolutista politikájának összetetalálkozása pillanatától pedig elkerülhetetlen. A király így megoldott egy olyan kérdést, amellyel a papok nem tudtak megbirkóz-

ni. De a harc a század nagyobbik felében elsősorban a papság által vezetett vallási ügy volt. Csakhogy az ellenállás a küzdelmet mind egyértelműbben a politikai megoldások keresése felé csúsztatta. Ha az egyházat zavarba ejtette az ellenállás, ez azért volt, mert a protestantizmus természetéről adott elemzései, legalábbis részben, tévesek voltak. De hát mindig fájdalmas dolog alaposan átalakítani azt a képet, melyet az ellenfélről formál az ember; az egyház tehát inkább meggyőzte magát, hogy a realitásoknak bármily áron alkalmazkodniuk kell az ő ideológiai sémájához. Csak a fontainebleau-i ediktum után kezdte néhány pap felfogni, hogy nem minden olyan egyszerű, mint ahogy képzelte.

(Fordította dr. Halász Katalin)

JEGYZETEK

1. A témára vonatkozó legfontosabb új munkák a következők: *J. GARRISSON*, *L'édit de Nantes et sa révocation. Histoire d'une intolérance*, Paris, 1985. és főleg *E. LABROUSSE*, *La révocation de l'édit de Nantes*, Paris, 1985.
2. Lásd főleg: *F. PUAUX*, „La responsabilité de la révocation de l'édit de Nantes”, in: *Revue Historique*, t. XXIX. 1885. 241–279.
3. A visszavonásra vonatkozó új megállapítások a következő műből származnak: *B. DOMPNIER*, *Le venin de l'hérésie. Image du protestantisme et combat catholique au XVIIe siècle*, J. DELUMEAU előszavával, Paris, 1985.
4. *L. DESGRAVES*, *Répertoire des ouvrages de controverse*, Genève, 1984. 2 vol.
5. Idézi *E. KAPPLER*, *Conférences théologiques entre catholiques et protestants en France au XVIIe siècle*, gépelt kézirat, Clermont-Fd, 1980. t. I, 64.
6. Uo. 20.
7. *J. SOLE*, *Le débat entre catholiques et protestants français de 1598 à 1685*, Paris, 1984, 4 vol.
8. *CHARLES DE GENÈVE*, *Les Trophées sacrés*, Lausanne, 1976. t. III, 171. – A F. Tisserand által kiadott szöveg a kapucinusok savoie-i és valais-i misszióinak beszámolóját tartalmazza a XVII. század második feléből.
9. *LEPRE-BALAIN*, *La vie du R.P. Joseph de Paris*, kézirat, Bibliothèque Franciscaine Provinciale de Paris, f° 177.
10. Idézi *J. SOLE* i.m. 217.
11. Az idézet *G. AUTHIER* dauphinéi missziójának beszámolójából való. A beszámoló a Congregation de Propaganda Fide (Róma) archívumában található, S.C. Francia, vol. 1, et S.O.C.G., vol. 199.
12. *Florimond de RAEMOND*, *Histoire de la naissance, progrès et décadence de l'hérésie de ce siècle* (1re éd.), Paris, 1605.; *L. RICHEOME*, *L'idolâtrie huguenote figurée au patron de la vieille païenne*, Lyon, 1608.
13. *FRANÇOIS DE TOULOUSE* *Le missionnaire apostolique* (éd. Migne, Collection intégrale et universelle des orateurs sacrés, t. XI.) Paris, 1844. col. 600.
14. Idézi *J. SOLE*, i.m. 1449.
15. *F. FEUARDENT*, *La prodigieuse et épouvantable confession*, Paris, 1617. 3.

16. *F. VÉRON*, L'establissement de la Congrégation de la Propagation de la Foy, Paris, 1624.
17. Archives de la Congrégation de Propaganda Fide, S.O.C.G., vol. 202, f° 247, et vol. 199, f° 375 v.
18. *J. GAULTIER*, Anatomie du calvinisme, Lyon, 1621, 775.
19. *F. VÉRON*, Règle générale de la foi catholique, éd. Labouderie, Paris, 1825. 3-4.
20. Recueil des actes, titres et mémoires concernant les affaires du clergé, Paris, 1768-1771. t. I, col. 50 et 99-101.
21. Uo. col. 1611.
22. *P. NICOLE*, Préjugés légitimes contre les calvinistes, Paris, 1671. 162-163.
23. Recueil des actes..., t. XIV. col. 721 et 1210.
24. Uo. t. I, col. 1162-1163, 1165, 1204 et 1206.
25. *P. NICOLE*, Préjugés légitimes, 32-33; *DU BOIS GOIBAUD*, Conformité de la conduite de l'Eglise de France, Paris, 1685. XXIII.

Bernard Dompnier:

Catholicism and Protestantism in XVIIth century France

The author follows up how the French Catholic Church tried to force Protestantism back from The Edict of Nantes (1598) until the repeal (1685). On the basis of methods implied this time can be divided into three periods.

In the first third of the XVIIth century, after XVIth century wars of religion, France aimed at consolidation, and as aggression proved to be ineffective, new Catholic orders (mainly Jesuits and Capuchins) began to trust in argumentation. Following XVIth century traditions, first they began religious disputes in words and in print. Regarding the number of converted, this was not fruitful.

From 1635 secular congregations joined the missionary work that wanted to convert Protestants and educate Catholics at the same time. The missionary work, actually, did not ruin Protestant groups, but reached its second aim, namely to break harmonious relationship between people belonging to different denominations.

At about 1660-70 new Catholic methods were introduced: bishops initiated religious renewal, and the fight against Protestants became more steadfast and extensive. As religious disputes and the missionary work did not yield the result intended, Catholic clergy put pressure on the king to encroach the liberty of Protestants. Since religious conviction was insufficient, political ways were sought. Victory over Protestants, however, was only possible with the help of state authorities.

Bényei Miklós:

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A NEMZETI SZÍNHÁZ

Több mint félévszázados múlta tekintett vissza a magyar nemzeti színház eszméje és terve, amikor Széchenyi István bekapcsolódott e sokakat foglalkoztató művelődéspolitikai kérdés megoldásába.

A felvilágosodás eszmekörében fogant, majd a nemzeti mozgalom kibontakozása és a polgárosodás folyamatának megindulása által felerősített igény kielégítése rendkívül lassan haladt előre.¹ Viszonylag hamar tisztázódott a magyar nyelvű színjátszás társadalmi funkciója. A nemzeti önrendelkezés és a polgári átalakulás híveinek szemében a színház a magyar nyelvművelés és nyelvterjesztés, a nemzeti műveltség bázisa, „a nemzeti érzés tolmácsa s a hazai virtus táplálója”², továbbá az új társadalmi mondanivaló és a műveltség közvetítésének, az erkölcsnemesítésnek, az ízlésformálásnak és a szórakoztatásnak egyik fontos eszköze.³ Megvolt az egyetértés abban is, hogy ez a sokrétű társadalmi feladat csak akkor teljesíthető, ha sikerül állandó magyar színtársulatot létrehozni és felépül egy nemzeti játékszín. A kivitelezés mikéntjéről azonban erősen megoszlottak a vélemények. Az elméleti fejtegetések, a gyakorlati kísérletek, valamint a vármegyei és országgyűlési viták egész sora ellenére több évtized után is számos kérdés várt a végső választ.

Hosszú ideig nem tudtak megegyezni afelől, hogy hol legyen az állandó magyar színház. Némelyek szerint egyszerre több helyen kellene létrehozni. Mások úgy vélték, az egyik magyar nyelvű városba telepítsék, mert csak itt lelhet a fiatal, gyenge lábakon álló magyar színészet igazi támaszt. A nyelvterjesztés elsődlegességét vallók viszont a nemzetiségi vidékek valamelyikén kívánták felépíteni a játékszínt. Mindezekkel szemben többen hangoztatták, hogy az ország központjában fekvő, fővárosnak tekintett Pest a legjobb helyszín.⁴

A nemzeti színház felépítéséhez és működtetéséhez szükséges pénzügyi fedezet előteremtésére is sokféle elképzelés született. Csak néhány kormánypárti vagy kormányhű nemes és író hitelte magát a királyi alapítás, esetleg a kincstári támogatás reményével. Az 1810–20-as években a rendek többsége megelégedett volna azzal is, ha a magyar színjátszó társaság a – német társulatok által bérelt – nagy és szép pesti városi színházban állandó játéklehetőséget kap. Az 1825–27-es országgyűlésen néhány ellenzéki követ tovább akart lépni: az épületet kizárólag a magyar színészek otthonává kívánta tenni, kitiltva onnan a németeket.⁵ A külön magyar színház építéséhez szükséges pénz összegyűjtésére egyik módszernek az önkéntes vagy szabad ajánlás (oblatio vagy liberum oblatum) kínálkozott, amelyet más művelődési intézményeknél (pl. a Tudós Társaságnál) már alkalmaztak. Ennek keretében ki-ki önként, tetszése szerinti mértékben adományozhatott pénzt, ingatlant vagy egyéb értéket a játékszínre. Pest vármegye 1808 óta gyűjtött erre a célra és az ajánlatok kezelését is magára vállalta, eredményt viszont sokáig nem tudott felmutatni.⁶ Korán felmerült a kötelező, országos ajánlás (subsídium) gondolata is.⁷ Ennél törvény kötelezte volna a kiváltságos rendeket,

hogy egy-egy alkalommal vagyonuk, illetve jövedelmük arányában járuljanak hozzá egy-egy intézmény megalapításához vagy fejlesztéséhez. Az országgyűlés megszavazhatott tőkét – amelynek kamatait lehetett igénybe venni –, vagy egyszeri felhasználásra szánt összeget.

Csaknem teljes volt a bizonytalanság a leendő színház felügyeletét, igazgatását illetően. A pesti német színház kisajátítása mellett kardoskodók is megtartanák a városi tulajdonjogot, a társulatot pedig a bérlő-igazgató irányította volna. Sok példa volt a vármegyei pártolásra, hatósági felügyeletre, sőt a vármegyei igazgatásra is. A megyei színházak partikuláris jellege miatt azonban a nemzeti színházat sokan országos intézményként, azaz országgyűlési ellenőrzéssel, irányítással képelték el, a tényleges szervezeti formára viszont érdemi javaslatot nem dolgoztak ki.

A magyar játékszín ügye az 1830-as évek elején mozdult el a holtpontról, amikor – szoros összefüggésben a reformmozgalom kibontakozásával, a nyelvharc kiszélesedésével és a kulturális fejlődés fellendülésével – jobban az érdeklődés, a politikai közgondolkodás előterébe került. Széchenyi István gróf is ekkor lépett a nyilvánosság elé nézeteivel.

A Magyar Játékszínről

Széchenyit aktív politikai tevékenységének kezdetétől foglalkoztatta a magyar színjátszás áldatlan helyzete: „... régóta hordom azon forró kívánságot keblemben »Bár volna nekünk Magyaroknak is valahára állandó színházunk!«” – írta 1832-ben. Ugyanitt „nem csekély” tapasztalataira hivatkozott.⁸ Naplójában az első idevonatkozó bejegyzés 1826. január 8-án kelt: „Dessewffynél voltam, a magyar színházról beszéltem”.⁹ Levelezésében 1827. május 1-jéről ismert az első adat. Pozsonyból válaszolt Borsod vármegyének, s egyebek között így vélekedett: „Én is azt tartom, hogy a’ Nemzetiségnek feljebb emelésére semmi hathatósabban nem szolgálhat, mint a’ Nemzeti nyelv ki pallérozása: semmi sem fejt ki pedig a’ nemzeti nyelvnek lelkét úgy annyira, mint a’ közönséges helyeken elő forduló színjátékok.”¹⁰ Semmiképpen sem tartható tehát az az állítás – amely egyébként Széchenyi életművének legszorgosabb kutatójától, Viszota Gyulától származik –, mely szerint Széchenyi csak 1830 elején foglalkozott először a magyar színház ügyeivel.¹¹ Feltételezhető, hogy a Magyar Tudós Társaság megszervezésére kinevezett országgyűlési küldöttség ülésein is megismerkedett a magyar nyelvű színjátszás jó néhány problémájával.¹²

Talán éppen a Magyar Tudós Társaság létrehozásában játszott kimagasló szerepe volt az oka, hogy sokan a magyar játékszín ügyében is tőle várták a döntő lépést. A hozzá közelálló Felsőbüki Nagy Pálnak írta 1830. január 30-án: „Most Hídról’s magyar Theatrumról van szó; – én úgy hiszem, idővel felállítjuk!” Pár nappal később, február 8-án barátjával, Wesselényi Miklós báróval közölte: „Minden oldalról szólítanak és írnak – Magyar Theatrumot hozzak az életbe!”¹³ Hasonló bejegyzés található február 22-ei naplójában is.¹⁴ Az események forgatagában azonban egyelőre másra terelődött a figyelme. Amikor azonban 1831 augusztusában Pest vármegye közgyűlése a magyar nyelv és a nemzeti színészet ügyében állandó bizottságot küldött ki, Széchenyi István jelezte Fáy Andrásnak, a deputáció egyik tagjának, hogy szívesen résztvenne a munkában. Mivel a vármegyében sem birtokos, sem táblabíró nem volt, csak tanácskozási joggal hívták meg. Miután 1831. november 19-én kinevezték táblabírónak, december

12-én a közgyűlés a bizottság rendes tagjává választotta.¹⁵ A bizottmányban Széchenyi rögtön kezdeményező szerepet vállalt. Két alapvető, a korábbi tervezetekhez, vitákhoz képest újszerű javaslatot tett: részvényes társulat állítsa fel a nemzeti színházat; a választmány kérjen felhatalmazást részletes terv elkészítésére. Mindkét indítványát elfogadták: előbb a bizottság december 18-án, majd a közgyűlés 1832. január 14-én.¹⁶ A deputáció Széchenyit kérte fel a tervezet kimunkálására.¹⁷ Széchenyi a tőle megszokott gyors tempóban dolgozott. Naplójában pontosan nyomon követhető a munka menete: a kellő tájékozódás¹⁸ után 1832. február 23-án fogott hozzá az értekezéshez, március 29-én befejezte, április 9-én nyomdába adta, majd április 18-án megjelent a Magyar Játékszínről c. füzet.¹⁹

A *Magyar Játékszínről* című, mindössze 95 oldalas röpirat a korszak egyik legjelentősebb színházpolitikai dokumentuma,²⁰ az első munka, amely önállóan, behatóan vizsgálja ezt a tárgyat. „A dolgok minden oldalról kifejtését”²¹ vállalta; kiterjedt e régóta vajdúdó probléma csaknem valamennyi részletére, sőt a társadalmi-jogi, gazdasági háttérrel is vázolta, kemény, ostromozó szavakkal szólva a feudális viszonyok gátló hatásáról. A röpirat szervesen illeszkedett Széchenyi formálódó politikai és művelődési reformprogramjába is; a *Hitel* és a *Világ* számos gondolata ismétlődik a lapjain.²²

Széchenyi célja „Magyarországban a’ honi Játékszínnek tartós életbe hozatása.”²³ A színház szükségességét annak kétféle hasznával indokolta: „Legelőször is azon öröm: a’ nemzeti nyelv, ízlés és szokások kifejtéséhez, józanításához ’s nemesítéséhez járulni leghathatósblag; ’s aztán azon kellemes időtöltés, mely közvetlenül egy jól elrendezett Játékszínből háramlik a’ hallgatókra.”²⁴ A színházat nemzeti intézménynek tekinti, felállításával „értelmi súlyunk nagyobbitását, magyarságunk kifejtését, tehetségünk felemelését” kívánta szolgálni²⁵; tegyük hozzá: összhangban a közműveltség, a kulturális élet felvirágoztatására, tágabban a nemzeti szellem kifejlődésére irányuló törekvéseivel. A megoldás módokat illetően gyökeresen szakítani akart az addigi tétova gyakorlattal. Egyenesen kijelentette: a magyar játékszín állandósítása csakis úgy érhető el, „ha annak a’ mit e’ részben tettünk már, szinte mindenben ellenkezőjét eszközöljük!”²⁶ Bírálataiban főként a következőket kifogásolta: hiányzott a rendszeresség, a megfelelő előkészítés; nem jelölték ki a helyszínt; kellő anyagi bázis nélkül fogtak a dologhoz; rossz a pénzkezelés. Ő az anyagi és szellemi erő koncentrálására, valamint a jogi és személyi biztosítékok megeremtésére, egyáltalán a körültekintő, minden lényegi kérdésre választ adó tervezet nélkülözhetetlen voltára hívta fel a figyelmet. Szükség lenne ugyan minden nagyobb városban magyar színházra – kezdte gondolatmenetét –, de erre még nem érett az idő. Először egy helyen, mégpedig Pesten, az ország művelődési centrumában kell jól elrendezett játékszínt emelni, s ha majd ez megerősödött, felépíthető a többi is, egymás után. Bár a kifejezést nem használja, a megyei színházpártolást elmarasztaló soraiból arra lehet következtetni, hogy „országos” színházra gondolt.

A színház létesítésére és fenntartására új megoldásként az egyesületi utat kínálta. A német színház kisajátítását elvetette, nem várt segítséget a kormánytól sem, a nemzet (az országgyűlés) számára pedig kicsinynek tartotta ezt a tárgyat. Ezért azt javasolta, hogy részvényjegyek kibocsátásával gyűjtsék össze a szükséges pénzt. Számításai szerint egy részvény értéke 500 pengő forint (amelyet többen is kifizethetnek), s ha ebből 400 darabot eladnak, kijön a 200 000 pft-os végösszeg. Ennek feléből – azaz 100 000 pft-ból – építenék fel és rendeznék be a színházat, a másik felét pedig tőkesítenék és kamatait (évi 5000 pft) a színház működtetésére fordítanák. Többször is hangsúlyozta,

hogy az általa megjelölt összeg az elengedhetetlen minimum, amíg az együtt nincs, még a tervezéshez se fogjanak hozzá. A részvényes tagok egyébként nem kapnának osztalékot – hiszen nyereség nem várható –, vagyis az erkölcsi haszon fejében nyújtanának támogatást. Elsősorban a köz- és főnemések ajánlataira számított, de – mivel a magyar nemeseken a kötelezvény nem hajtható be – a nem-nemeselek kezességét is előírná. S hogy az áldozatok „ne olvadjanak el”, mint oly sokszor történt, a tőkét biztos helyre, leginkább külföldre javasolná kihelyezni. Hosszan fejtegette, hogy az egyesületi út csak akkor járható, ha előbb törvényekkel biztosítják a vagyon- és személyi biztonságot, más szavakkal a törvény előtti egyenlőséget és a hitelviszonyok szabadságát.

Széchenyi végig gondolta azt is, hol lehetne felépíteni a magyar színházat. Ezt a kérdést is tágabb összefüggésben, a városfejlesztés szempontjából vizsgálta. Egy igazán szép városközpont kialakítására vágyott, s a József-piacra (a mai József nádor térre) álmolta a színház épületét. Figyelembe véve a szűkös anyagi lehetőségeket, a magyar színjátszás kezdetleges állapotát és az egyéb sürgős teendőket, „inkább egy nem felette nagy és fényes, de igen alkalmas színház-építést javaslana.”²⁷ Mégpedig a külföldi, elsősorban a párizsi tapasztalatok, tervek hazai alkalmazásával, mérlegelve a színészek és a nézők észrevételeit is. Ő az ún. szociális színház híve, amely a társasági életnek is színtere lehet.

Új módon képzelte el Széchenyi az igazgatás, irányítás rendjét is. A részvényes tagok közgyűlése az építkezés szervezésére, ellenőrzésére választana egy hozzáértő igazgatót és egy héttagú bizottságot, az építkezés befejezése után pedig az irányításra legalább három – szintén hozzáértő – felügyelőt. Utóbbiak teljesen önállóan, de „felelet terhe mellett” igazgatnák a színházat, a részvényesek csak a pénzügyek vitelébe szólhatnak bele, abba is csak az évi nagygyűlésen. Mindehhez társulna a működés nyilvánossága, ami ugyancsak eltérne az addigi hazai gyakorlattól.

A minden részletében átgondolt, reális, több elemében – egyesületi forma, kezesség, szakértelem, személyes felelősség, nyilvánosság – polgári formát ajánló tervezet nagy visszhangot váltott ki, lendületet adott a nemzeti színházi eszme megvalósításának. A politikai vezető réteg egy részének azonban nem tetszett a röpirat kemény kritikája. Különösen érzékenyen érintette Pest megye vezetőit, akik közel negyedszázadon át képtelenek voltak valami érdemlegeset tenni ebben az ügyben. Széchenyi munkáját az őt megbízó választmány is viszolyogva fogadta. Figyelmen kívül nem hagyhatta ugyan, de átvizsgálására albizottságot küldött ki, amely arra is felhatalmazást kapott, hogy amennyiben a javasolt „princípiumok a célra nem vezérelnének”, másik tervet dolgozzon ki. Mindezt 1832. június 15-én a közgyűlés jóváhagyta.²⁸ Egyelőre azonban – a közelesen megnyíló diétára való készülés miatt – a dolog nyugvóponton maradt.

A Pest megyeiek reakciója Széchenyit is elgondolkodtatta. Nem várta a csaknem elutasító magatartást, úgy érezte, igazságait félremagyarázták. Mindazonáltal idő teltével – 1833. május 3-án kelt sorainak tanúsága szerint – úgy vélte, ő sem volt kellően körültekintő: „Ügyetlenségem elhibáztatta velem a dolgot.” Ugyanebben a Berzeviczy Vince báróhoz intézett levelében azon reményét is megfogalmazta, hogy a játékszín ügye a konfliktus ellenére megoldódik, nevezetesen az éppen ülésező országgyűléstől várta az előrelépést.²⁹ Ez a remény lehetett az indítéka annak, hogy a pár nappal korábban, 1833. április 21-én lediktált végrendeletébe az alábbi pontot is belefoglalta: „15.ször. Egy Pesten építendő ’s fenntartandó magyar színházra alapítok tíz ezer pengő for. (10 000 C.P.) oly feltétel alatt egyébiránt: hogy ezen tőke 5-el 100-tul mindaddig

kamatoljon, 's kamat kamatra halmozassék, míg ezen tíz ezer forint vagy maga magában, vagy egyéb hozzájárulások által legalább is kétszáz ezer pengő forintra nő (200 000 fl.C.M.). Akkor pedig szolgáljon a' mennyire lehet, a' tárgy végképi elrendelésére a' játékszínről írt munkátskám terve útmutatóul.”³⁰ Bár nyomtatásban is megjelent, e dokumentumot a színháztörténeti irodalom eddig mellőzte, holott egyértelműen bizonyítja, hogy Széchenyi kitartott tervezete mellett. Mi több – halála esetére – tekintélyes összeget rendelt a színház céljára. Vagy lesznek más adományozók is, vagy idővel a kamatokkal eléri a röpiratban megjelölt összeget és így az építkezés megindítható.

A következő esztendőben aztán olyan események történtek, amelyek Széchenyit is felfogása módosítására készítették, kényszerítették.

A Duna-parti színház terve

Hosszabb szünet után Pest megye közgyűlése 1834. február 4-én tárgyalta ismét a játékszín kérdéséről. Elfogadta a színügyi választmány azon javaslatát, hogy a vármegye maga építse fel a magyar színházat, mégpedig vagy részvénytársasággal, vagy sorsjáték útján szerzendő pénzből, telket pedig Pest városától kérjen.³¹ Vagyis Széchenyi István két évvel azelőtti tervezetének két fontos eleme ekkor még élt. Ettől kezdve azonban más irányba fordult a dolgok menete.

Pest megye közgyűlése ugyanis még 1832 októberében a rendkívül agilis másodalispánt, Földváry Gábort nevezte ki a színházi bizottság elnökévé. Földváry szemben állt Széchenyi reformtörekvéseivel és színházpolitikai elképzeléseivel sem rokonszenvezett. Személyes sértésnek vette a gróf röpiratában foglalt éles bírálatot is. A hagyományos, feudális megoldások híveként – élvezve a vármegyei nemesség hangadó részének támogatását – továbbra is az önkéntes ajánlást tartotta a járható útnak; vagyis az addig összegyűlt és újabb gyűjtésből kiegészítendő pénzből akart színházat emelni. Megvolt hozzá a társulat is, amely 1833. július 7-től a budai Várszínházban játszott és a vármegye anyagi segítségével tartotta fenn magát.³² Mindezek ellenére 1834 elején Földváry még nem látta elérkezettnek az időt a Széchenyi-féle koncepció elvetésére. Csak miután Grassalkovich Antal herceg – az ő ösztönzésére – a megyének ajándékozta a hatvani kapun kívüli, a Kerepesi út elején lévő telkét, vitte keresztül az 1834. június 11-ei közgyűlésen azt a javaslatot, hogy a telken a korábban begyűlt ajánlatokból kezdjék meg az építést.³³

Széchenyit ha nem is lepte meg, de elkésérítette a Pest megyei döntés, amely teljesen ellentétben állt az ő felfogásával. Befolyását latba vetve igyekezett megakadályozni a szerinte elhibázott terv kivitelét. Megpróbálta Grassalkovichot és feleségét rábírní az ajánlat visszavonására, tárgyalta Földváryval, felszólalt a színügyi választmány ülésén – de hiába.³⁴ Az 1834. augusztus 26-ai közgyűlésen Földváry Gábor és társai a rögtöni építkezés mellett foglaltak állást. Erre – Fáy András visszaemlékezése szerint – „Széchenyi terjedelmes, élénk, olykor csípősségekkel is megrakott beszédben adta elő, hogy a nemzet méltóságának megfelelő színházat, hevenyészve akarni építeni, túl merész gondolat; hogy még sem kifőzött terv, sem célszerű rajz nincs, építési concursus sincs; és még ezeken felül a Grassalkovich-féle telek, melyen az építés céloztatik, egy díszben elmaradott külvárosban fekszik stb. Egyszersmind említést tőn a felől, hogy neki alapos reménye van egy díszesebb teleknek, nemsorkára leendő kieszközlése

íránt.³⁵ Olykor elkapta a hév és kíméletlen, sértő kifejezéseket – pl. „gazember” – is használt.³⁶ A hosszas, ingerült vitában végül annyit sikerület elérnie, hogy az építést elhalasztották 1835, de legkésőbb 1836 tavaszáig, a következő indoklással: a sorsjáték felsőbb jóváhagyástól függ; hiányzik a részvénytársaság, az építés terve, nincs elegendő pénz; talán alkalmasabb telek is szerezhető.³⁷ A tervek elkészítését a színiügyi választmányra bízta. Széchenyi már aznap sürgette a deputáció összehívását, amire másnap sor is került, de Földváry szemmel láthatóan halogatta az érdemi tárgyalást.³⁸

Ezután Széchenyi a Vaskapuhoz utazott és onnan levelezés útján tartotta a kapcsolatot a pest-budaikkal. Megpróbálta előbbre mozdítani a sorsjáték dolgát, de azt a vármegye nem szorgalmazta, a Helytartótanács pedig végül nem engedélyezte s teljesen megelégedtek a részvénytársaság szervezéséről is.³⁹ Miután Széchenyi 1835 elején visszatért az Al-Dunáról, sokat fáradozott a pesti közgyűlésen említett telek megszerzéséért. Többször járt a nádornál és a városi vezetőknél, hogy a Duna-parton, az általa tervbe vett harmincad épület mellett jelöljenek ki szép helyet a színház számára. Több hónapos erőfeszítéseinek eredménye azonban egyelőre csak néhány ígélet lett⁴⁰ s aztán megint el kellett utaznia.

Közben Pest városa bejelentette, hogy maga kíván színházat építeni, 1835 nyarán pedig a nehéz helyzetbe került budai színész-társaság állt elő tervével: ők maguk építtetnének kisebb színházat a Grassalkovich-teleken a vármegyétől nekik rendelt segedelempénzből és a hiányzó összeget pótló adakozásokból. Telepi György, a társulat ezermestere tervrajzot is készített.⁴¹ Mindez arra készítette a Pest megyei színiügyi választmányt, hogy a halasztó döntés évfordulóján, az 1835. augusztus 26-ai közgyűlésen kezdeményezze a színházépítés megindítását. A közgyűlés megszavazta a javaslatot, s némi módosítással Telepi tervrajzát fogadták el.⁴² Interimálisnak nevezett (ideiglenes) megyei színházra gondoltak és arra, hogy ha mégis elkészül egy nagy, állandó épület, itt kaphat majd helyet a szintén hiányzó színész-, énekes- és zenészképző iskola, a konzervatórium.⁴³ A határozat hírére Grassalkovich herceg aláírta a telek adománylevelét,⁴⁴ s hat nap múlva hozzá is fogtak az előmunkálatokhoz.⁴⁵ Ezt látva Pest városa elállt a tervétől.⁴⁶

Széchenyi október elején jött vissza a Vaskaputól és Pozsonyba érve azonnal tájékozódott a fejleményekről. Kettőzött energiával látott hozzá saját elképzelése, az országos, Duna-parti színház megvalósításához. Újabb sürgetésére József nádor – aki szintén rosszalóan nézte a vármegyei akciót – október 15-én úgy döntött, hogy „a Duna partján [...] telek szakasztassék ki minden fizetés nélkül...”⁴⁷ Naplójából és Tasner Antalhoz írt aznapi leveléből kiderül, hogy Széchenyi ekkor még arra gondolt, országos gyűjtéssel, szabad ajánlással teremtik elő a kívánt összeget. Hogy példát mutasson, mindjárt fel is ajánlott 10 000 pft-ot, ami megegyezett a fentebb idézett végrendeletében szereplő summával.⁴⁸ Nagy lelkesedéssel és bizakodással telve kezdte el a szervező munkát; nem zavarták a pesti intrikákról érkező hírek sem. Úgy vélte, az építés 1836 tavaszán megkezdhető. Október 20-án elhatározta, hogy Hild Józsefet kéri fel a tervezésre. Két nappal később levelet írt gróf Apponyi Antal párizsi követnek, színházi tervrajzok másolatát kérve tőle,⁴⁹ október 31-én pedig a Társalkodó hasábjain a közvéleményhez fordult. *Néhány szó a magyar játékszín körül* c. cikke már a címében is emlékeztet a három és fél évvel korábbi dolgozatára, s – bár sajnálkozva, mentegetőzve emlegeti a röpirat kemény hangvételét – annak lényegéhez, szellemiségéhez hű maradt. A színjátszást változatlanul fontos eszköznek tekinti a „nemzetiség kifejlésében”, az általános „nemesülésben”. Felvázolja a játékszín ügyének újabb történetét, jelenlegi

állítását és benne saját szerepét. Elismeréssel szól Pest megye erőfeszítéseiről, a színházépítés megindításáról, bár sejteti, hogy ezt középszerű megoldásnak tartja. Felveti, nem volna-e célszerűbb Pest legszebb, legalkalmasabb helyén, a nádor által adott telken olyan színházat emelni, amely máris szükségtelenné teszi az ideiglenes épületet, és megfelel a célnak is, a nemzet várákozásainak, a század fejlettebb szellemének is. Aggodalmaskodva írta: „Ha a hg. Grassalkovich telkén színház épül, azt bár milly elhatározottan nevezzük is 'időközinek', bizonyosan legalább is – hogy többet ne mondjak – fél századra teszi hátra a fenséges Nádor telkén emelendő 'Állandó' színházat.” A Grassalkovich-telket ő is a Pest megyei határozatban szereplő másodlagos célra használná, vagyis azon konzervatóriumot létesítene. Reménykedik a vármegye bölcsességében és abban, hogy a nemzet áldozni fog a nagyobb, állandó játékszínre, s cikkét erre vonatkozó felszólítással zárja.⁵⁰

Széchenyi széles körű agitációt folytatott az országgyűlési követek körében is. Eleinte a hagyományos önkéntes ajánlást propagálta, ám az ellenzéki követek a korszerűbb, a közteherviselés irányába mutató országos, kötelező ajánlást szorgalmazták. Az alsótábla 1835. november 6-ai kerületi ülésen Felsőbüki Nagy Pál (Sopron megye) sürgette az országgyűlési segedelem megszavazását,⁵¹ de ekkor nem tárgyaltak róla, mert sokaknak nem volt felhatalmazása tehervállásra, s nem akarták, hogy emiatt az ügy megbukjon. Ezért a november 12-ei magántanácskozáson elhatározták: pótutasítást kérnek a Duna-parti színház költségeire; a tervezet elkészítését országos bizottságra bízzák és a következő országgyűlésen kérik a benyújtását.⁵² Pest megye követei november 14-én tájékoztatták küldöiket a konferenciáról, amely befolyásolhatta a pesti építkezés sorsát.⁵³ Noha titkára, Tasner Antal és Ráday Gedeon gróf megpróbálták rábeszélni, hogy a közelgő vármegyei közgyűlésen személyesen vegyen részt – hátha megváltoztathatja az érvényben lévő határozatot –, Széchenyi nem látta értelmét az újabb hadakozásnak. November 10-én csupán nyilatkozatot fogalmazott, amelyben lemondott a megyei színügyi választmánybeli tagságáról és az ellene irányuló vádak cáfolatául közölte a nádor október 15-ei sorait, valamint azon értesítését, mely szerint a Duna-parti telket kizárólag az országos színház építésére szánta.⁵⁴ Kísérletet sem tett tehát a Pest megyei nemesség meggyőzésére.

Pest megye közgyűlése 1835. november 17-én zajlott. Felolvasták a követek jelentését, majd Széchenyi nyilatkozatát is. A jelenlevők úgy foglaltak állást – és ez egyben válasz volt Széchenyi István cikkére is –, hogy az építkezést mindenképpen folytatják, mivel a díszes, országos színház építése több esztendőre veszi igénybe és addig az általuk pártfogolt budai társulatot nem tudják együtt tartani, s mert a még hiányzó, viszonylag csekély költségek önkéntes adományokból könnyen pótolhatók. Mindamellet a kötelező, országos ajánláshoz is hozzájárultak.⁵⁵

A megyékből kedvező utasításokat kaptak a követek. E hírek hallatán Széchenyi István újból hozzálatott a Duna-parti építkezés előkészületeihez: sürgette Apponyi grófot, költségvetést állíttatott össze stb.⁵⁶ Amint az várható volt, az alsótábla 1836. január 30-ai kerületi ülésén a nemzeti színházra vita nélkül megszavaztak – 33 megye 8 ellenében – 400 000 pengő forintot.⁵⁷ Ez tetemes összeg volt – hiszen ugyanekkor a ma is álló Nemzeti Múzeumra csak százezerrel ajánlottak többet –, bőven kitelt volna belőle egy korszerű és célszerű épület. A követek február 1-jén tanácskoztak arról, hogyan használják fel ezt az összeget. A többség olyan színházat akart, „mely a nemzet méltóságának még jövőben is megfelelőjen.”⁵⁸ A pénzalap kezelésére és az építkezés felügyeletére országos választmányt küldenének ki, azzal a megkötéssel,

hogy Széchenyi István gróf – „jeles és gyakorlati eszméretei 's közönségesen elesmért hazafi buzgótsága tekintetéből” – okvetlenül tagja legyen.⁵⁹ Bár ezt a passzust a február 19-ei országos ülésen – mivel ellenkezik a szokásokkal – elhagyták, a végzés lényegi pontjai a hosszas vita után is érintetlenül maradtak.⁶⁰

Az alsótábla kíváncsún tartotta volna a tervezett országos és az épülő megyei színház, illetve a pénzügyi alapok egyesítését. Pest megye a február 29-én és március 1-jén megtartott közgyűlésen látszólag késznek mutatkozott erre, ám csak négy hétre függesztették fel az építési munkálatokat. Ez arra enged következtetni, hogy a megye vezetői valójában nem akarták a megegyezést és nem bíztak az országgyűlési akció gyors sikerében.⁶¹ Erre vall, hogy be sem várták az egy hónap leteltét: március 17-én a közgyűlés az építkezés folytatása mellett döntött.⁶² Valószínűleg közrejátszott ebben az is, hogy a főrendi tábla egyre halogatta a színházi javaslat tárgyalását. Széchenyi február végétől mintegy másfél hónapon át személyesen propagálta mágnástársai körében a Duna-parti színház ügyét. Naplójegyzetei és levelei tanúsága szerint remények és kétségek között hanyódot. Egyik napon lemondóan írta: „eből állott a... színház” vagy „csuda segíthet csak”, – máskor viszont bízott a sikerben: „A színház dolga ismét nyújt egy kis reményt”, „megnyerjük a csatát” stb.⁶³ Végül is az történt, amitől oly annyira tartott: a felsőtábla 1836. április 13-án minimális különbséggel –18:17 arányban – ugyan, de leszavazta a kötelező ajánlást.⁶⁴ Széchenyi azonban mégsem adta fel a küzdelmet: „De száz csatát veszteni – s új s új erővel kikelni – s megnyerni az utolsót – ez amire szükségünk van!” – biztatta már másnap titkárát és saját magát.⁶⁵ Az alsótábla kitartásában bízott és abban, hogy mégiscsak maga felé tud fordítani néhány ingadozó főrendet. Ám a követek újabb két üzenete sem hozott eredményt, a felsőtábla konzervatív többsége pedig csak a május 2-án kihirdetett 1836: 41. törvénycikk meghozatalára volt hajlandó. Ez kimondta a színház szükségességét, pártolta az önkéntes ajánlás módszerét, valamint elrendelte országos bizottság kiküldését, amelybe Széchenyit is delegálták.⁶⁶ Széchenyi szomorúan vette tudomásul a kudarcot: „Színházi tervem eldőlt! Csak nem sirattam” – vallotta meg Tasner Antalnak.⁶⁷

A színháztörténetírás általában Pest megye akciójában, a magyar színház építésének megkezdésében kereste a Széchenyi-féle terv bukásának okát, mondván: a rendek feleslegesnek ítélték egy másik, nagyobb színház felállítását. Valójában ez ekkor még éppen csak szóba jött, az alsótáblán mindössze egy követ említette. Mások Széchenyi István és Földváry Gábor szembenállására vezették vissza az országos színház létesítésének elmaradását. A kortársak a főrendeket marasztalták el. A konzervatív főnemesek és a főpapok ugyanis megskallották a kötelező ajánlásokat és nem akartak fizetni, de tartottak a polgári eszmék térhódításától is. Voltaképpen az ügy fontosságát sem mérték fel, s megtévesztette őket a pesti színházépítkezés is, amelyben ürügyet találtak a halasztásra. Mindazonáltal sem az alsó-, sem a felsőtábla üzeneteiben nem fordult elő a Pest megyei színházra való olyan utalás, amely emiatt feleslegesnek vagy későbbre halasztandónak minősítené az országos, nemzeti játékszín felállítását.

A Pesti Magyar Színház megmentéséért

Széchenyi István elkeseredett ugyan, de nem sértődött meg. Noha a vármegye által emelt Pesti Magyar Színházat még a megnyitás napján, 1837. augusztus 22-én is elhibázott objektumnak minősítette,⁶⁸ az intézmény működtetésére alakult részvénytársaságban ő is jegyzett egy részvényt és előfizetett egy páholyra is.⁶⁹ Feleségével együtt elég rendszeresen eljár az előadásokra. S amikor a színház a kellő költségfedezet hiányában bajba jutott és nehézségekkel küszködött, nem a jóslata bekövetkeztén kárörvendett, hanem igyekezett megmenteni az intézményt a magyar művelődés számára. Például 1838. október 16-án az országos színházi választmány e tárgyban tartott ülésének jegyzőkönyvét kérte, „hogyan e részben is, ha lehet, tehetségem szerint segítsék a szerencsétlen ügyben.”⁷⁰ Egyetértett a bizottság azon indítványával, hogy a közelgő diétán egyelőre hagyjanak fel az újabb, nagy színház építésének tervével és vegyék pártfogás alá a már meglevőt, biztosítsák a fennmaradásához, fenntartásához szükséges pénzalapot.⁷¹ 1840. február 12-én írta Fáy István grófnak: „miután jobbnak tartatott a mostani fennálló színházat építeni, Pesten, ítéletem szerint is jelenleg egyedül annak országosan leendő biztosításáról kell gondoskodni, minthogy újnak építését mi élők legalább alig érjük meg többé.”⁷² Tulajdonképpen ekkor már lemondott színházépítési tervéről, az ügy érdekében azonban még egy ideig tevékenykedett. Pozsonyban ugyancsak kiállt a javaslat mellett, s magánjellegű összejöveleteken toborzott támogatókat.⁷³ Bár a hivatalos tanácskozásokon egyetlenegyszer sem szólalt fel, érdemei elvitathatatlannak az 1840. május 12-én szentesített 1840 : 44. törvénycikk megszületésében. A rendek megszavaztak 50 000 pft-ot a kölcsönök visszafizetésére, 400 000 pft-ot pedig alapítványi tőkének, amelynek kamataiból kétharmad rész használható fel a nemzeti tulajdonba vett színház fenntartására.⁷⁴ E törvénycikk emelte a pesti játékszínt az országos – vagy nemzeti – színház rangjára. Lett tehát nemzeti színház, de korántsem úgy, ahogyan azt Széchenyi szeretete volna.

Széchenyi István az immár Nemzeti Színház tevékenységét figyelemmel kísérte, fenntartotta páholybérletét és továbbra is gyakran járt az előadásokra. A korábbiakhoz hasonló intenzitással azonban már soha többé nem folyt be a színházpolitikai kérdések megvitatásába. Már-már szabályt erősítő kivételnek számít, hogy a Jelenkorban 1844. július 10-én publikál *Magyarország kiváltságos lakosához* c. cikkében az országos közpénztár leendő kiadásairól szólva megemlíttette a magyar színházat is, mondván: állapota nem kielégíthető, nem kellene magára hagyni, nemzeti ápolást igényel.⁷⁵ Utolsó reformkori megnyilatkozása a visszahúzódás bizonyítéka. Az országgyűlés alsótáblája 1844 novemberében öt javasolta a Nemzeti Színház országos főfelügyelői (vagyis intendánsi) tisztségére. Széchenyi István azonban a felsőtábla november 11-ei ülésén elhárította magától a megtiszteltetést, gyenge egészségére, számos elfoglaltságára, valamint a pénzkezelésben és a színházigazgatásban való járatlanságára hivatkozva.⁷⁶ Következetes maradt tehát az egykori röpiratában kifejtett elvekhez, a szakértői vezetés, irányítás követelményéhez.

Sokszor felvetődött és nyilván sokszor felvetődik még a kérdés: vajon igaza volt-e Széchenyi Istvánnak, amikor a Pest megyei rendek ellenében egy másik koncepciót képviselt? Nehéz e kérdésre megnyugtató feleletet találni. Hiszen a pesti színház mégiscsak felépült, és bár ideiglenesnek szánták, hosszú ideig a magyar színészet hajléka maradt, a nemzeti kultúra egyik bázishelye volt. A tények ismeretében viszont az szintén bizonyosan állítható, hogy a színházépítés döntő szakaszában, az 1830-as

évek közepén reális esély volt az országos, nagy színház megvalósítására is, hiszen az országgyűlésen csak hajszálon múltott a sikere. Széchenyinek az akkor még városszéli színházzal kapcsolatos aggályai részben már rövid távon is igazolódtak, a későbbiek pedig egyértelműen őt igazolták: máig nincs olyan Nemzeti Színházunk, amelynek e célra épült otthona volna.

(A közlemény az Eötvös József Alapítvány támogatásával készült.)

JEGYZETEK

1. A magyar színjátszás és színházügy kezdeti szakaszáról friss keletű összefoglalás: Magyar színháztörténet 1790–1873. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 100–223.
2. *Kölcsey Ferenc*: Játékszín. = K.F. összes művei. Bp. 1960. 1. köt. 639.
3. A színjátszás társadalmi hasznosságáról vallott korabeli nézetekről l. *Bényei Miklós*: Színházpolitikai kérdések a reformkori országgyűléseken. = Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848). Bp. 1985. 332–335.
4. Minderről: uo. 335–336.
5. *Bayer József*: Nemzeti játékszín, mint közügy. = Budapesti Szemle, 1900. 101. köt. 204–210. (a továbbiakban: Bayer, 1900); *Pukánszky Kádár Jolán*: A Nemzeti Színház a magyar törvényhozásban. = Budapesti Szemle, 1938. 251. köt. 325–326.; *Pukánszky Kádár Jolán*: Iratok a Nemzeti Színház történetéhez. Bp. 1938. 3–7. (a továbbiakban: Pukánszky: Iratok...); Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848). Bp. 1985. 22–25., 28. (a továbbiakban: Reformkori egy-ek...)
6. *Pukánszky Kádár Jolán*: Iratok...2.; *Pukánszky Kádár Jolán*: A Nemzeti Színház százéves története. Bp. 1940. 38. (a továbbiakban: Pukánszky: A NSzínház...).
7. *Pukánszky Kádár Jolán*: A NSzínház... 38.; Bayer, 1900. 351.
8. *Széchenyi István*: Magyar Játékszín. Pest, 1832. 59.
9. *Széchenyi István*: Napló. Bp. 1978. 444. (a továbbiakban: Széchenyi: Napló). – Dessewffy József grófról van szó.
10. *Gróf Széchenyi István* kiadatlan leveleiből. = Akadémiai Értesítő, 1904. 530.
11. *Viszota Gyula*: Széchenyi és a pesti állandó magyar színház. = Irodalomtörténet, 1936. 149. (a továbbiakban: Viszota, 1936); *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István élete és működése 1836–1843 közt. = Gróf Széchenyi István naplói. 5. köt. (1836–1843.) Bp. 1937. XLVIII. (a továbbiakban: Viszota, 1937) Átveszi *Belitska-Scholtz Hedvig* is: Széchenyi és a magyar színházépítési törekvések. = Építés-Építészettudomány, 5. köt. 3–4. sz. 1973. (1974.) 539.
12. *Gróf Széchenyi István* naplói. 3. köt. (1826–1830.) Bp. 1932. 712., 721.
13. *Gróf Széchenyi István* levelei. 1. köt. Bp. 1889. 144., 146.

14. *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. (1830–1836.) Bp. 1934. 22.
15. *Fáy András*: *Gróf Széchenyi István Pest megyei működése (1862.)* Bp. 1925. 7. – A dátumokról *Rexa Dezső* utószava uo. 37–39.
16. *Fáy A.* i.m. 8.; *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 234.
17. *Viszota*, 1936. 150.; *Viszota*, 1937. XLIX.
18. *Széchenyi István*: *Magyar Játékszínről*. Pest, 1832. 83.
19. *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 246., 255–257., 258.
20. A röpirat újabban hasonló kiadásokban is megjelent: először *Belitska-Scholtz Hedvig* jegyzeteivel és utószavával a Magyar Színházi Intézet Színháztörténeti könyvtár c. sorozatának 4. köteteként (Bp. 1976), majd az ÁKV gondozásában (Bp. 1984).
21. *Széchenyi István*: *Magyar Játékszínről*. Pest, 1832. 79.
22. A röpiratról I. *Bayer József*: *A nemzeti játékszín története*. Bp. 1887. 2. köt. 2–15. (a továbbiakban: *Bayer*, 1887); *Viszota*, 1936. 193–195.; *Viszota*, 1937. XLIX–L.; *Belitska-Scholtz H.* i.m. 539–543.; *Gergely András*: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Bp. 1972. 134.; *Kerényi Ferenc*: *A régi magyar színpadon. 1790–1849*. Bp. 1981. 199.
23. *Széchenyi István*: *Magyar Játékszínről*. Pest, 1832. 5.
24. Uo. 9.
25. Uo. 94.
26. Uo. 7.
27. Uo. 51.
28. Idézi *Pukánszkyé*: *A NSzínház...* 31. – L. még: *Fáy A.* i.m. 8.; *Viszota*, 1937. L.
29. A Nemzeti Játékszín ügyében gr. Széchenyi István levele b. Berzeviczy Vinczéhez. = *Akadémiai Értesítő*, 1918. 442–443.
30. *Bártfai Szabó László*: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*. Bp. 1943. 168. Az 1841. dec. 15-én kelt függelékéből kiderül, hogy ezt az összeget a csokonyai uradalomra terhelte, amelyet házassága előtt két testvérbátyjának adott át, így a pénz csak akkor fizethető ki, ha a birtok ismét az ő vagy örökösei birtokában lesz; uo. 392.
31. *Fáy A.* i.m. 9.; *Viszota*, 1936. 196.
32. *Fáy A.* i.m. 8–9.; *Viszota*, 1937. L–LI. – A budai magyar színtársulatról: *Bayer*, 1887. 2. köt. 78–112., 136–156., 166–227.; *Pukánszkyé*: *A NSzínház...* 33–37.; *Kerényi Ferenc*: *A budai Várszínház bérletes közönsége (1834–35)*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1977. 3. sz. 362–369.
33. *Fáy A.* i.m. 9.; *Viszota*, 1937. LI.
34. *Széchenyi*: *Napló 768–769*; *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 487–489.
35. *Fáy A.* i.m. 10.
36. A kitételekről: *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 489.
37. *Viszota*, 1937. LI–LII.
38. *Széchenyi*: *Napló 769*.
39. *Széchenyi* pesti tervei. Bp. 1985. 32–34.; *Bártfai Szabó L.* i.m. 207.; *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 491.; Félig múlt időkből X. = *Pesti Napló*, 1873. szept. 23. l. – A pesti fejleményekről: *Viszota*, 1937. LIII.; *Fáy A.* i.m. 11.; *Bártfai Szabó L.* i.m. 211., 215.

40. *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 517., 520., 527., 540., 541., 554., 556., 594.; *Viszota*, 1937. LIII.
41. *Kerényi Ferenc*: A Pesti Magyar Színház építése és megszervezése. = Magyar színháztörténet 1790–1873. Bp. 1990. 224–225.
42. *Kerényi F.* i.m. 225.
43. *Viszota*, 1937. LIII–LV.
44. *Pukánszky*: Iratok... 39–41.
45. Uo. 42–49.
46. Uo. 49–50.
47. A vándorszínésztől a Nemzeti Színházig. Bp. 1987. 205. Vö. *Széchenyi*: Napló 798.
48. *Széchenyi*: Napló 798.; *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 129.
49. *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 150., 155.; *Széchenyi*: Napló 798–799.; *Bártfai Szabó L.* i.m. 242.; *Viszota*, 1937. LV–LVI.
50. *Gróf Széchenyi István* hírlapi cikkei. 1. köt. Bp. 1893. 193–203. (az idézet: 202.)
51. *Kossuth Lajos*: Országgyűlési Tudósítások. 5. köt. Bp. 1961. 212.
52. *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 172.; *Bártfai Szabó L.* i.m. 243.
53. *Pukánszky*: Iratok... 50–51.
54. *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 167–169. Az előzményekről: *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 617.; *Bártfai Szabó L.* i.m. 239–240.
55. *Pukánszky*: Iratok... 51.; *Fáy A.* i.m. 13; *Bártfai Szabó L.* i.m. 243–244.; *Viszota*, 1937. LVI.
56. *Bayer*, 1900. 362–363.; *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 214., 216., 221.; *Bártfai Szabó L.* i.m. 249., 261.
57. *Kossuth L.* i.m. 447. A szavazati arányról: *Széchenyi István* 1836. jan. 30-ai levele Tasner Antalhoz. = *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 242.
58. *Kossuth L.* i.m. 450.
59. Reformkori egy-ek... 40.
60. Uo. 42–65. – *Széchenyi*ről: 47.
61. Hasonlóan vélekedett a kortársak némelyike is: *Albert Gábor*: Vörösmarty levele Széchenyihez. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. 4. sz. 499–500. (1836. márc. 2-án írta); *Gróf Dessewffy Aurél* összes művei. Bp. 1887. XXIV.; *Fáy A.* i.m. 13. L. még: *Pukánszky*: Iratok... 54–60. *Viszota*, 1937. LVIII.
62. *Pukánszky*: Iratok... 61.
63. *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 250., 252., 259., 262., 268., 270–271., 280.; *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 647–648.; *Széchenyi*: Napló 813–815.
64. *Kossuth L.* i.m. 627. A szavazatok számáról: *Széchenyi István* 1836. ápr. 13-ai levele Tasner Antalhoz. = *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 283. Naplójába név szerint is feljegyezte a szavazókat: *Gróf Széchenyi István* naplói. 4. köt. Bp. 1934. 652.
65. *Gróf Széchenyi István* levelei. 2. köt. Bp. 1890. 283.

66. Reformkori egy-ek... 67–82. Széchenyi választmányi tagságáról: 81. – Széchenyi erőfeszítéseiről: *Gróf Széchenyi István levelei*. 2. köt. Bp. 1890. 292., 294.; *Széchenyi: Napló* 818.
67. *Gróf Széchenyi István levelei*. 2. köt. Bp. 1890. 298.
68. *Gróf Széchenyi István naplói*. 5. köt. (1836–1843.) Bp. 1937. 109.; *Viszota*, 1936. 203.; *Viszota*, 1937. LIX.
69. *Gróf Széchenyi István naplói*. 5. köt. Bp. 1937. 96.
70. *Gróf Széchenyi István levelei*. 2. köt. Bp. 1890. 578.
71. Reformkori egy-ek... 85.
72. Idézi Bayer, 1900. 367–368.
73. *Széchenyi: Napló* 903., 907.; *Gróf Széchenyi István naplói*. 5. köt. Bp. 1937. 339.; *Viszota*, 1936. 204.; *Viszota*, 1937. LXI.
574. Reformkori egy-ek... 160–161.
75. *Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei*. 2. köt. Bp. 1894. 349.
76. Reformkori egy-ek... 257.

Miklós Bényei:

ISTVÁN SZÉCHENYI AND THE BIRTH OF THE NATIONAL THEATRE

Initiations for putting up a permanent theatre building were as early as the end of the 18th century. However, it was István Széchenyi's appearance that stimulated further efforts. In his deep and thorough pamphlet, *On Hungarian Theatre* (1832), he suggested a modern, bourgeois idea: a share company should be set up for financing the building processes in Pest. Later, he thought, the donations of the privileged nobility (subsidiary) would be the basis of a large, decent theatre building on the bank of the Danube. In 1836 the bill was passed by the Lower House, but was rejected by the Upper House. Széchenyi opposed the plans of Pest county, because of the bad location (suburban area) and the inadequate measurements of the building. When in 1837 the Pest Hungarian Theatre opened and soon got into bad financial position, attending the 1839–40 Diet, Széchenyi suggested putting this theatre under national protection and raising this theatre to the rank of the National Theatre of Hungary.

Püski Levente:

A LIBERÁLIS ALKOTMÁNYOSSÁG ÉS AZ 1885. ÉVI FÖRENDIHÁZI REFORM

„Lehetetlen oly politikai vagy társadalmi intézményt találni, mely kizárólag csak a rendre vagy csak az előrehaladásra vezetne.”

(J.S. Mill)

1885-ben a Tisza-kormány a törvényhozás elé terjesztette a főrendiház átalakítását, annak a polgári állam intézményrendszerébe történő beillesztését célzó törvényjavaslatát.¹ A reform, illetve azt alkotmányjogilag szentesítő törvény azonban – az 1920-as évtized első felétől, a magyar államrendszer új alapokra helyezésének időszakától eltekintve – gyorsan feledésbe merült. Ez annál inkább sajnálatos, mivel a XIX. századi polgári átalakulás ezen eseményének a vizsgálata – amelyet jelen tanulmány is célul tűzött ki – több vonatkozásban közelebb visz az 1867 utáni intézményi struktúra felépítésének és az azt hosszú időn át működtető Tisza-kormány államszervzési elképzeléseinek alaposabb megismeréséhez.

A reformkori liberális politikusok alkotmányos elképzeléseinek egyik legfontosabb kérdése az állam- és kormányzati rendszer átalakítása volt, amely magában foglalta a rendi alkotmányosság felváltását egy liberális szisztémával. Jóllehet ezen folyamat lényegének a népképviselői elven alapuló törvényhozás és a kormányzati felelősség megvalósulását tekintették, egy ilyen átalakulás természetesen nem hagyhatta érintetlenül a szintén feudális kiváltságokra épülő főrendi tábla² működését sem. Annál kevésbé, mivel a főrendi tábla, amikor csak lehetősége nyílt rá, a liberális javaslatokkal szemben foglalt állást. Ennek ellenére a liberális reformtábor minden vele kapcsolatos kérdésben nagy óvatosságot tanúsított. Magatartásukat elsősorban taktikai megfontolások befolyásolták. Igyekeztek csökkenteni a liberálisok és a többségükben konzervatív arisztokraták közötti ellentéteket. Az utóbbiak egyébként is mindig különös érzékenységet tanúsítottak saját törvényhozói képviselőik iránt. Ezért gyakorlatilag nagyobb visszhang nélkül haltak el a főrendi tábla átalakítását célzó javaslatok,³ melyeknek eredete egészen az 1790–91-es országgyűlésig nyúlik vissza. Hevesebb összeütközésre 1843-ban került sor. A főrendi tábla 1843. október 3-i ülésén szokatlanul éles formában vetődött fel a felsőházi reform kérdése. Ennek kapcsán Széchenyi is felszólalt, s mint minden alkotmányreform kérdésében, ebben az esetben is óvatosságra intett. A nemzetiségi szempontra hivatkozott, amely később újra meg újra visszacsengett minden konzervatív érvelésben.⁴

Az 1848-as forradalom következtében előállott új helyzetben a polgári alkotmányosság alapjainak a megteremtésével elvileg lehetőség nyílt a főrendi tábla átalakítására, az intézmény szervezetében azonban csak csekély változás történt.⁵ Erre igen

elterjedt és részben valós magyarázatul szolgált az idő rövidségére való hivatkozás. Ennél azonban többről volt szó. A felső tábla 1848. júliusi ülésein többen – Beöthy Ödön, Andrássy Gyula, Teleki Samu – sürgették a „kor igényeinek megfelelő” reformot.⁶ Szemere Bertalan azonban a kormány nevében elutasította Beöthy azon kérését, hogy a kormány vállaljon felelősséget a reform kidolgozásáért. Szemere álláspontja a kormánypolitika tágabb összefüggéseit jelezte. A Batthyány-kormány egyik legfőbb feladatát ugyanis a forradalmi átalakulás sikerei után az állami és társadalmi rend konszolidálásában látta. Ehhez pedig szükségét érezte annak, hogy „az együttműködés minimuma” az arisztokráciával is meglegyen. Mint ahogyan Kossuth később megfogalmazta: „1848-ban a reform kérdését szőnyegre hozni a fennforgott körülmények között annyi lett volna, mint a jobbágyság felszabadításának, a népképviselőnek s a független felelős minisztériumnak keresztülvitelét veszélyeztetni.”⁷ Nem a kormányzaton múlt, hogy az arisztokrácia többségének támogatását nem sikerült elnyernie, s „a magyar mágnáskar mint testület, mint alkotmányos tényező elhagyta a nemzetet, nem volt látható” – írta erről Kossuth.⁸ A szabadságharc leverésével a további alkotmány-reformok is lekerültek a napirendről. A törvényhozás rendezése majd csak 1867 után – lényegesen eltérő helyzetben és erőviszonyok között – került újra a politikai élet homlokterébe.

A kiegyezés a maga hatalmi megfontolásokon alapuló kompromisszumaival eleve csak korlátozott parlamentarizmust tett lehetővé, amely maga is a társadalom politikai érdektagozódását jeleníthette meg, ha torzult formában is. Középpontjába a rendszerfenntartás legfőbb biztosítékának tekintett végrehajtó hatalom került,⁹ társadalmi támasza pedig a nagyrészt aulikus arisztokrácia volt.¹⁰ Ugyanakkor az arisztokrácia többsége politikai tevékenysége színterét nem szívesen választotta saját intézményét. A főrendi táblának, mint érdekegyeztető és ütköztető fórumnak a kikapcsolása mind a kormány, mind az arisztokrácia számára hasznosnak bizonyult. Mivel a második kamarához a különböző törvényjavaslatok eleve túl későn, kompromisszumok és többszörös egyeztetések után juthattak el, az arisztokráciának célszerűbb volt a döntéshozók készítés korábbi fázisaiban érvényre juttatni érdekeit. A kormány ennek fejében meggyorsíthatta a már előzetesen egyeztetett és a legfelső társadalmi réteg által megtámogatott törvényjavaslatok elfogadását. Emellett a már jól bejáratott, különböző informális csatornák felhasználásával kikapcsolódott a politikai nyilvánosság ellenőrző szerepe is. S amíg a mindenkori kormány nagy energiáját kötötték le a képviselőházi legitimitás megszerzésére tett erőfeszítések, addig a főrendi tábla hűségesen és látszólag észrevétlenül asszisztált a kormányzat tevékenységéhez. Ez a csendestársi szerep is hozzájárult a főrendiház reformjának késedelméhez. Sőt, a kormányzat érdekei éppen abba az irányba mutattak, hogy az intézmény – az elvi okokból egyébként nehezen elkerülhető reform után is – megmaradjon a maga jelentéktelenségében.

Mindezekon túl a tervezett reform iránt mind az arisztokrácia, mind az uralkodó élénk érdeklődést tanúsított.¹¹ Ez azzal a kötelezettséggel járt, hogy annak a kormánynak, amely benyújtotta a törvényjavaslatot, még nyilvánosságra hozatala előtt egyezkednie kell az érintettekkel. Ezért azután nem meglepő, hogy az 1872. december 7-i minisztertanácsi ülésen a belügyminiszter a reform kidolgozásának kényes feladatát örömmel hátrította át a miniszterelnökre, „mivel ő szorosabb kapcsolatba léphet az érintett felekkel.”¹² Ezért akadhattak el kezdeti stádiumban, a 60-as évek végén és a 70-es évek elején a kormányzat reformelőkészítő munkálatai.¹³ Ebben a hatalmi mechanizmusban az időtényezőnek egyébként is befolyásoló szerepe volt. A kormányzati

rendszer kiépülésével és egyre zártabbá válásával párhuzamosan mind jobban lelassult a szükséges alkotmányjogi reformok megvalósításának folyamata.

Az 1849 és a főrendiházi törvényjavaslat parlamenti benyújtása között eltelt hosszú idő politikusoknak és szakembereknek egyaránt tág lehetőséget hagyott reformelgondolásaik kifejtésére.¹⁴ Egyesek – mint Kemény Zsigmond és Deák Ferenc – csak érintették a kérdést, így konkrét elképzeléseik homályban maradtak.¹⁵ Deák híres egyházpolitikai beszédében elejtett megjegyzései azonban sejtetni engedik, hogy a főrendi tábla szervezési elveit illetően jelentős változásokat tartott szükségesnek. Az egyház és állam szétválasztásának folyamatába – a törvényjavaslattal ellentétben – beleértette a magyarországi egyházak közvetlen főrendiházi képviseletének a megszüntetését is.¹⁶ A lényegesen eltérő elképzelések főleg egy ponton, a kétkamarás rendszer elfogadásában jutottak közös nevezőre. Ebben az európai alkotmányos minták figyelembe vétele mellett nagy szerepet játszott az is, hogy a korabeli Európa vezető liberális teoretikusai – Bentham, Tocqueville, Mill – szintén a kétkamarás rendszer szükségessége mellett foglaltak állást, ezt tekintették ideáltípusnak. A felsőház melletti legsúlyosabb és a magyar liberálisok által leginkább vallott érv a liberális alkotmányosság védelme volt. Eszerint a második kamara az intézményes hatalommegosztás egyik formájának tekinthető, amely biztosíték mind az abszolutista, mind pedig a „társadalmi” zsarnoksággal szemben. Mill azonban hangsúlyozta – megszívlelendő tanulság minden alkotmányreformnál –, hogy egy politikai intézmény jó vagy rossz voltát nem önmagában, hanem a parlamentáris rendszer egészébe illesztve kell vizsgálni, ennél fogva, „ha minden más kérdések helyesen vannak megoldva, aránylag csekély fontosságú, hogy a parlament egy vagy két kamarából áll-e.”¹⁷

Rendhagyó kivétel természetesen ezúttal sem hiányozhatott. Schwartz Gyula a liberális érvek ismeretében is az egykamarás rendszer hívének vallotta magát. Részben elméleti, részben gyakorlati érveket sorakoztat fel álláspontja védelmében. Mivel Magyarország nem szövetségi állam, s a szenátus jellegű felsőházak tényleges stabilizáló szerepüket – a tapasztaltak szerint – egyébként máshol sem képesek eredményesen ellátni, ezért is fölöslegesek.¹⁸

A második kamara jellegének meghatározásában az összetétel – a születési arisztokrácia képviseletének a megítélése – és a jogkör bizonyult döntőnek, ezért a demokratikus és konzervatív reformelképzelések is elsősorban ezekre koncentráltak. Az egyik oldalon kétségkívül Kossuth állt, aki ezúttal sem tagadta meg municipalista meggyőződését. Alkotmánytervezetében egy – a megyék küldötteiből álló – szenátus jellegű felsőház létrehozása mellett foglalt állást. Fontosnak tartotta a szenátorok és képviselők visszahívhatóságát is.¹⁹ A tiszta szenátusi rendszernek a hazai publicisztikában szintén volt támogatója, Pártos Béla személyében.²⁰ Ő olyan felsőház tervezetét is leírta, amelyben az öröklési és a választási elv kombinációját próbálta megvalósítani.²¹

Az elvi és gyakorlati követelmények összeegyeztetésének igényével számos kompromisszumos tervezet készült. Ezen alapultak a parlamenti ellenzéknek az 1885-ös vitában benyújtott határozati javaslatok is. Közülük Tóth Lőrinc munkája emelkedik ki, melynek érdekességét elsősorban az adja, hogy tervezete számos ponton azonosságot mutat egy későbbi, az 1926-ban megreformált felsőházzal. A felsőházi tagság jogcímével elismeri a választást, a kinevezést és közvetett módon a születés elvét is, s szükségesnek tartotta, hogy a felsőoktatás, a Tudományos Akadémia, valamint az ipar és a kereskedelem is kapjon intézményes képviseletet, ahogyan ezt mások is követelték. Mindez egy részben korporatív alapon összeállított felsőház irányába mutatott.²²

Kossuthétól homlokegyenest eltérő elvi álláspontot képviselt Eötvös József. Híres állambölcseleti munkájában a felsőház szerepét – Montesquieu és Guizot nyomán – a monarchikus és a történeti elv összekapcsolásában látta: „A felsőház feladata, hogy a pillanat valódi és képzelt szükségeinek rohamában a történeti jogot képviselje..., mivel a királyság legerősebb alapját magában a történeti jogban kell keresni.”²³ A „történeti jog” érvényesítésére azonban nem az „örök haladás” ellenében, hanem éppen ellenkezőleg, a harmónikus fejlődés, egyben az alkotmányosság és a szabadság védelme érdekében van szükség. „Csak ott lehet szó ép fejlődésről, békés haladásról, ahol úgy van rendezve az államélet, hogy minden pillanat a múlt folytatásának s a jövő kezdetének tetszik, ahol a történetet közvetíteni tudják a jelen szükségeivel.”²⁴ Ezeknek a feladatoknak pedig olyan arisztokratikus testület tagjai képesek megfelelni, „kiknek tehát társadalmi állásuknál fogva védeniök kell a történeti jogot.”²⁵ Eötvös gondolatmenete nyitva hagyta azt a kérdést: milyen súlya lehet a politikai életben egy ilyen összetételű felsőháznak? A probléma Millt is foglalkoztatta: „Tegyük fel, hogy az egyik demokratikus (t.i. a képviselőház), a másik olyan céllal alakították, hogy korlátozza a demokráciát. De e tekintetben a befolyása teljesen a társadalmi támogatástól függ, melyre a házon kívül számíthat... Egy arisztokratikus ház csak arisztokratikus társadalmi körülmények között hatalmas.”²⁶

A főrendek részéről is jelentkezett a reform tisztázásának igénye. Több ízben is tanácskozást tartottak, s 1870-ben bizottságot választottak, melynek feladata a reformtervezet kidolgozása volt.²⁷ Számukra a döntő kérdés az volt, hogyan lehet a főrendiház elkerülhetetlenné vált átalakulását a pozícióörzés követelményével összeegyeztetni.²⁸ A magyar arisztokrácia továbbra is kiváltságai részének tekintette a felsőházi tagsági jogot, csak éppen a korábbtól eltérő, a „kor igényeinek megfelelő” értelmezésben. „Én az arisztokrácia alatt a birtokot is értem, nem egyedül a születést...” – írta Sztáray Albert 1842-ben.²⁹ Az aktuálpolitikai helyzethez alkalmazkodó gondolatmenetében a vagyont tekintette szűrőnek. Csak a vagyonos arisztokrácia képes a társadalmi rend biztosítására – vélte Trefort Ágoston is: „Czím vagyon nélkül: igazi átok az egyénre s az államra nézve, az arisztokratikus proletariátus a legveszedelmesebb forradalmi tényező.”³⁰ A főrendek reformtervezete – ennek megfelelően – az arisztokrácia számára 3000 Ft cenushoz kötötte a tagsági jogot. További létszámcsökkenést eredményezett a főispánok és a címzetes püspökök kihagyása. A létrehozandó felsőház „korszerűségét” a kinevezési elv alkalmazásával és az egyházi képviselet arányosabbá tételével kívánták elérni. A tervezet egyértelműen azt tükrözte, hogy az arisztokrácia a felsőházi reformot a technikai korszerűsítés keretei között akarja tartani. Nyilvánosságra hozatala – Szógyén-Marich László interpretálásában – valószínűleg a közvélemény előkészítését szolgálta, s egyúttal iránymutatást adott „az összes konzervatív irányú javaslatoknak”.

Ha a képviselőház nem tükrözte a társadalom valós politikai tagoltságát, még kevésbé tehetette ezt a második kamara. A már említett okok miatt a kormánynak nem fűződött semmilyen érdeke ahhoz, hogy a felsőház szervezési elve és társadalmi összetétele gyökeresen megváltozzon. Sőt, Tiszát közvetlen kormányzati tapasztalatai is arra intették, hogy a 80-as évekre nehezen megerősített helyzetét ne kockáztassa az őt korábban többször is támogató arisztokráciával szemben. Egy ponton azonban a főrendek és Tisza elképzelése lényegesen eltért egymástól, s ez magában hordozta egy későbbi konfliktus lehetőségét is. Tisza a reform fontos részének tartotta a kormány közvetlen befolyását a felsőházra. Az arisztokrácia viszont saját politikai súlyának és értékének a megőrzése miatt ezt határozottan ellenezte. Trefort Ágoston 1882-ben

kifejtett nézetei főbb vonalaikban összhangban álltak a főrendek elképzeléseivel.³¹ Trefort azonban kiváltságörző álláspontjának indoklásában is liberális alapon állt, s az arisztokratikus felsőházat az állami és társadalmi rend biztosítékának tekintette. Álláspontja bevallottan sokat merített az 1831. évi francia alkotmányreform parlamenti vitájából.³² Javaslatára toleránsabb a kormány szempontok iránt. A kinevezések alkalmazásában ugyanis nem kívánt semmiféle limitet felállítani, amivel „mintegy a peershubnak megfelelő intézményt ültetne át a magyar alkotmányba” – írja erről Zsedényi.³³

A főrendek – addig példa nélküli tettel – két ízben, 1883. decemberben és 1884. januárjában is megvétózták a vegyes házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslatot, amelyet ezek után a Tisza-kormány el is ejtett. Ez az esemény ismét felhívta a figyelmet a második kamara rendezetlen helyzetére. Együttal rávilágított arra is, hogy hol húzódik a magyar arisztokrácia érdekközösségének határa a kormánnyal. A Tisza-kormány a tervezet liberális irányú módosítását és ezzel együtt a konfrontáció lehetőségét nem vállalta, mégis azzal vádolták, hogy a felsőházi törvényjavaslatot „bosszúból” terjesztette elő. Osztotta ezt a véleményt Tisza életrajzírója, Hegedűs Lóránt is: „Miután nyilvánosan folyton ismétli, hogy ennek semmi köze sincs a házassági javaslat kudarcához, világos, hogy evvel önmagában is akarja leplezni a kettő belső összefüggéseit.”³⁴ Jóllehet ezt a feltételezést erősítette a két esemény között eltelt rövid idő, források azonban végül is nem igazolják azt. Tisza Kálmán ui. a törvénytervezetet már 1883. augusztus 13-án bemutatta a minisztertanácsnak, amely azt elfogadta, s felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy „ezen törvényjavaslatot Őfelsége legfelsőbb engedélyének kieszközölése után az országgyűlés elé terjessze.”³⁵ Tisza a tervezetet saját indoklásával együtt még e hónapban el is küldte az uralkodónak. Ferenc József ezúttal nemcsak formáságnak tekintette sokat emlegetett előszentesítési jogát, hanem élénken érdeklődött a javaslat iránt, sőt bizonyos módosításokat is indítványozott. Mindenekelőtt sokallta a nem katolikus egyházak képviselőinek a számát.³⁶ A tervezet szerint ugyanis minden protestáns püspök és más vezető tisztségviselő is tagsági jogot kapott volna, de mert számukat csökkentették, a reformátusok és az evangélikusok 6–6, az unitáriusok pedig egy fős képviselőt nyertek. Az uralkodó másik fontos és szintén teljesített kívánsága az volt, hogy a felsőházi törvény ne zárja ki azt a lehetőséget, hogy egyes nagybirtokos arisztokraták mind a magyar második kamarában, mind pedig az osztrák Urak Házában tagsági jogot kaphassanak.³⁷ A módosításokat a minisztertanács 1883. szeptember 26-i ülése fogadta el.³⁸ A reformtervezet tehát már az említett főrendiházi vétó előtt készen állt a parlamenti beterjesztésre, ha erre ténylegesen csak 1884. október 20-án került is sor.

A törvényjavaslat koncepcionálisan jogbővítés helyett jogvédő alapokra helyezkedett.³⁹ A bizottsági indoklásban nyíltan el is hangzott, hogy kérdés csak az lehetett, „hol van az a határ, ameddig... a változott viszonyok következtében okvetlenül el kellett mennünk.”⁴⁰ Ennélfogva a fősúlyt a megreformált felsőházban is a részvételre addig-is jogosult „történelmi családok képviselőire” kívánta helyezni, de azt 3000 Ft földadó fizetéséhez kötötte. A census e konzervatív megállapítását azzal indokolta, hogy „a földbirtok az, amely leginkább bír az állandóság jellegével.”⁴¹ Az adó összeghatárának megállapításában a döntő szempont az volt, hogy „az örökösödés jogán a tagok száma kb. 250- et teyen.”⁴² Kihagyta a javaslat a főispánokat azzal – amint ezt Tisza már az előszentesítés során indokolta az uralkodónak –, hogy „mentől inkább tökéletesbedik közigazgatásunk, annál inkább állandó hivatalos teendők kötik le a főispánt... alig lehet sokáig halasztani azt, hogy a főispánság mint valóságos kormányhivatal, annak minden

követelmeivel és igényeivel szerveztessék.”⁴³ Érvei jól mutatják, hogy a miniszterelnök a felsőházi reform kérdését az adott hatalmi rendszer működésének egészébe illesztve szemlélte. A törvényjavaslat az egyházi képviselet kérdését a deáki felfogástól eltérő módon kezelte. Abból indult ki, hogy az egyházak jelentős vagyonnal rendelkeznek, ennél fogva célszerűbb, ha saját külön érdekeiket intézményesített formában tudják képviselni.⁴⁴ A javaslat továbbá a korábbinál arányosabb egyházi képviseletre törekedett, amely szerint nemcsak a protestáns egyházak, hanem az izraelita vallás képviselői is bekerülhettek volna a felsőházba.

Az intézmény társadalmi bázisának szélesítésére két lehetőség kínálkozott. Az egyik: egyes magasan kvalifikált szakemberek bevonása hivatali tisztségük alapján. Ezzel azonban a javaslat kevésbé élt. A másik az élethossziglani kinevezési elv bevezetése. Ebben az esetben az uralkodó, minisztertanácsi előterjesztésre „a közélet bármely ágában” érdemeket szerzett állampolgárokat nevezhet ki a felsőházba. Így tagadhatatlanul mód nyílik arra, hogy az ipar és kereskedelem prominens vezetői, polgári elemek is bejuthassanak a főrendiházba, ezzel is mérsékelve az agrárius arisztokrácia túlsúlyát. Ez azonban csak lehetőség volt, s jókora, bár tudatos túlzásnak tekinthető az indoklás azon pontja, amely ezzel remélte „a főrendiházat demokratikus intézményeink közé leginkább beillővé tenni.”⁴⁵ A kinevezettek között éppúgy megtalálhatjuk Szécsen Antalt, a neves konzervatív politikust, mint Chorin Ferencet, az ismert nagytőkést, vagy Burián István diplomatát és később közös külügyminisztert. A kinevezési rendszer egyértelmű negatívuma ugyanakkor, hogy újabb eszközt ad az egyébként is erős kormányzat kezébe a törvényhozás befolyásolására. A mellette érvelők azonban éppen ezt írták javára. A főrendiház korábbi jogkörét nem kívánták lényegesen módosítani, azaz a megreformált intézmény is megkapta a korlátlan vétőjogot a képviselőház határozataira. Ez természetesen pozícióelőnyt jelentett, hiszen a két ház konfliktusa esetén csak a képviselőházat lehetett felosztatni. A képviselőházi többséget megtestesítő kormány a kinevezést konfliktusfeloldó eszközként akarta megteremtetni önmaga számára. Tisza – a túlbiztosítás jellemző példjaként – a kinevezhetők számát igen magasan, a mindenkori tagság egyharmadában kívánta megszabni. Ha ugyanis állandó kontingenst állapítanak meg, akkor előfordulhat – érvelt –, hogy „a korona éppen azon perczen nem gyakorolhatná jogát, midőn annak gyakorlatára az ország belbékéje megóvására legnagyobb szükség lenne.”⁴⁶

A javaslat képviselőházi vitája a bizottsági tárgyalás után, 1885. február 10-én kezdődött. A kormánypárti képviselők a liberalizmus alkotmányvédő elemeinek a kiemelésével és átformálásával, valamint régi, konzervatív érvek ismételtetésével próbálták védeni a javaslatot. A jogkiterjesztő liberális politika eredményességéhez a kormányzati rendszerbe stabilizáló elemeket, „korrektívumokat” kell beépíteni – hangoztatta Láng Lajos, a törvényjavaslat előadója.⁴⁷ Innen már csak egy lépés és több képviselő el is jut a később sokat emlegetett „fék” szerep megfogalmazásához: „... mi a feladata a felsőháznak? A nagy veszély idejében... a konzervatív elemet képviselvén, megálljt mondhasson azon veszélyes áramlatnak.”⁴⁸ Beksics Gusztáv ehhez még hozzátette: „De ez nem azt teszi, hogy a választási elvet nem kell tovább fejleszteni. Igenis kell tovább fejleszteni... De nem a felsőházban, hanem itt az alsóházban.”⁴⁹ Ahhoz, hogy a második kamara ennek a stabilizáló szerepnek megfelelhessen, két feltétel szükséges. Először: magába kell gyűjtenie a társadalom elitjét, másodsor: meg kell követelni a tagság törvényhozói függetlenségét. Ezeknek a feltételeknek pedig csakis a kellő vagyonnal és „a közügyekben való jártassággal” bíró arisztokrácia felelhet meg.

A létrehozandó felsőház elit jellegének az erősítése miatt van szükség a kinevezési elvre is. Láng Lajos ezt azzal indokolta, hogy „a magyar arisztokratia hosszabb idő óta nem vett oly tevékeny részt a közügyekben, hogy egymaga teljesen képviselhetné a politikai és kormányzati ismereteknek és jártasságoknak ... azon nagy tőkéjét, mely nélkül a felsőház tekintélye nem képzelhető.”⁵⁰

A radikális reformoknak ellentmond a – már említett – „históriai jogok” iránti tisztelet és a történelmi fejlődés folytonosságának az igénye. Ez utóbbi a garancia arra, hogy működőképes intézmény jöjjön létre. A történelmi folytonosság hangoztatása egyúttal annak az elfedésére is szolgált, hogy miért csak az ellenzék emlegeti minduntalan az európai alkotmányos mintákat. Láng Lajos a reform feladatát abban látta, hogy „teljes bizonyossággal mondhassuk... kikerülni igyekeztük azt, hogy ezen új ház bizonyos tekintetben rosszabb legyen, mint az, amelynek a helyébe ezt állítjuk...”⁵¹ Tisza Lajos pedig teljes nyíltsággal kijelentette, hogy a megreformált intézményt „sem lehet ma más alapokra fektetni, mint amelyen eredetileg a főrendiház nyugodott.”⁵²

A kormánypárt soraiban időnként zavart okozott, amikor az általuk is vállalt szabadelvűséget kellett a javaslat tartalmával összeegyeztetni. Ezt a disszonáns helyzetet a képviselők eltérő módon élték meg. Nagy részük, mintegy védekezve, görcsösen bizonygatta liberális mivoltát. Beksics ebben odáig ment, hogy – eléggé következtetlennül – a választási elv alkalmazását nevezte antidemokratikusnak és „reakciónak”.⁵³ Vadnay Károly „... a kockázttal nélküli haladásnak s ezek által a műveltség és a nemzetiség folytonos fejlesztésének” értelmezte a helyzetnek megfelelően a kormány szabadelvűségét.⁵⁴ Keglevich István nyíltan elismerte álláspontja opportunizmusát: „Részemről az elvekre nézve... hajlandó lettem volna más irányban, talán radikálisabb újjászervezést is elfogadni, ha az akkor a kormány által iniáltatik, akár a főrendek által javasoltatik.”⁵⁵ Velük szemben Bánfy Béla már bevállaltan konzervatív alapon fogadta el a javaslatot.⁵⁶ A legtöbb képviselő a jól bevált régi érveket használta. Az ellenzéki képviselőket öncélú radikálisoknak bélyegezték, ellenjavasolataikat eszmeileg utópisztikusnak, technikailag pedig kivitethetlennak tartották. Jóllehet elismerték, hogy a liberális követelménynek elvileg a szenátusi rendszer felel meg, ezt azonban csak tabula rasa esetén vélték megvalósíthatónak.

Mindezekből következően a kormánypárt elutasította a választás bármilyen alkalmazását, szigorúan ragaszkodva rend és haladás intézményi felosztásának az elvéhez. „Egy választott senatus... ugyanolyan befolyások uralma alatt áll, mint a képviselők...”⁵⁷ – állította Láng Lajos, bölcsen megelégedve arról, hogy eltérő választási szisztémák ugyanazon szavazópolgárok közössége esetén is eltérő érdekek képviselőit nyújtanak lehetőséget. A választás elve nem felel meg a szerintük legfontosabb követelménynek, a törvényhozói függetlenségnek. „A választás több hatalmat ad, mintsem függetlenséget” – hangoztatta Tisza Lajos.⁵⁸ A megye feladata pedig – volt a minduntalan visszatérő érv – nem a politika, hanem a közigazgatás. Többen – a partikularizmus veszélyének a felidézésére – a törvényhatóságok képviselőit a módját tudatosan összekapcsolták a vármegyék 1848 előtti politikai szereplésével. Súlyos és valós feszültségekre utaló volt viszont a nemzetiségi kérdésre való hivatkozás, amelynek egyébként is nagy része volt az intézményrendszer egészének megmerevedésében. A kormánypárt ugyanis úgy állította be a törvényhatósági választásokat, mint amelyek veszélyeztetik a főrendiház magyar jellegét, s egyúttal lehetőséget nyújtanak a nemzetiségi képviselőknek „az ország elleni izgatásra”. Ezért aztán a végső érvet a javaslat mellett minden esetben a magyar állameszme védelme jelentette.

Kérdés persze, nem volt-e beilleszthető a 67 utáni hatalmi berendezkedésbe egy legalább részben választási elven alapuló felsőház? Nem kap-e a magyar arisztokrácia ugyanolyan részarányt a választás útján szervezett második kamarában? A vármegyei törvényhatóságok összetétele elegendő okot szolgáltatott az aggódóknak, a kormánypárt pedig még erősítette is őket. Pulszky Ferenc is annak a véleményének adott hangot: „... nem hiszem, hogy akár választás, akár kinevezés útján, más mint aristocrata elem oda bejusson.”⁵⁹ Tisza Kálmán pedig egyenesen azt vetette fel, hogy a felsőházi választások mintegy hű tükörképei lennének az alsóháznak: „... hogy a megyei bizottságok többsége kormánypárti, azt, úgy hiszem, nem szükséges demonstrálni, ma ezt mindenki tudja. Ha mármost ezek választanának, hihetőleg nem ellenzékit választanának... Vajon nem lehet-e ottan is (ti. a felsőházi választásoknál) éppúgy kihasználni a befolyást és eszközöket? Igenis, nézetem szerint lehet.”⁶⁰ A kormány számára azonban több szempontból is kényelmetlen lett volna a törvényhatóságok bekapcsolása. Egyrészt egy választás, bármilyen jól előkészített, mindig rejt magában bizonyos kockázati tényezőt, másrészt a kormánynak jelentős energiát és erőforrásokat kellett volna mozgósítania a siker érdekében. Arról nem is szólva, hogy ebben az esetben a felsőházi tagság megszerzése az arisztokrácia számára ugyancsak jelentős többletköltségekkel járt volna.

A kormánypárt merev ragaszkodása a törvényjavaslatához, illetve a reform korlátozott voltához széles támadási felületet kínált az ellenzék számára, amit az nem is hagyott kihasználatlanul. Az ellenzék azonban csak egyetlen ponton, a javaslat elutasításában volt egységes. Ezen túl a vélemények a pártok között és az egyes pártokon belül is megoszlottak. A parlamenti vitában két csoport szorult marginális helyzetbe. Hermann Ottó, Orbán Balázs és Hoitsy Pál nem egyszerűen reformot, hanem a második kamara megszüntetését kívánta.⁶¹ Érvelésük kizárólag a rendi jellegű főrendi tábla fölösleges voltának a bizonygatására épült. A kétkamarás rendszer elvi-elméleti kérdéseivel nem foglalkoztak, legalábbis nem olyan színvonalon, mint Schwartz Gyula.

Meglehetősen homályos és zavaros volt az antiszemita álláspontja. Útszéli stílusú s ezért többször is figyelmeztetésben részesített felszólalásaikban minden cáfolat ellenére makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy a törvényjavaslat a kormány „bosszúja”. A reform célja a kinevezésekkel a főrendiház függetlenségének a megtörése, valamint „zsidó bárók és cosmopolita pénzeszsákok” behozatala. Védtek a kimaradó „szegényebb sorsú” arisztokratákat és ellenállásra buzdították a főrendi táblát.⁶² Ónody Géza ugyanakkor szabadelvűségről beszélt és kijelentette, hogy „a megyei választási rendszer” híve.⁶³ Az antiszemitákat azonban a kormánypártiak, az ellenzék és a főrendek sem méltatták figyelemre, s mindössze egyetlen arisztokrata, báró Andreánszky Gábor vállalta velük a politikai elvközösséget.

A Függetlenségi Párt és a mérsékelt ellenzék érvek egész sorát vonultatta fel a javaslattal szemben. Mindkettő képviselői lényegében hasonló elvi szempontok alapján és egyforma hevességgel támadták a törvényjavaslatot. Különbőség annyiban volt közöttük, hogy a mérsékelt ellenzék reformelképzelései valamivel konzervatívabbak, az arisztokrácia képvisellete iránt toleránsabbak voltak, és ezen felfogásuknak időnként hangot is adtak.⁶⁴ Az utóbbinak a képviselőházi vita jó alkalmat nyújtott a párton belül egyre erősödő személyi és politikai ellentétek elfedésére. Nagyhatású szónokai – Szilágyi Dezső és Apponyi Albert – valóban remekeltek. A kormánypárt támadásai összützét is inkább az említett politikusokra, mint a radikálisabb elvi álláspontot képviselő függetlenségiekre irányította, mert jobban tartottak azok szónoki képessége-

itől, mint bármilyen radikális ellenindítványtól. Egyúttal meg akarták akadályozni, hogy Szilágyi Dezsőék önmagukat a kormánypárt és a Függetlenségi Párt közé, mintegy a centrumba helyezhessék.

Noha a javaslat kiindulópontjával, a felsőházi reform szükségességével mindkét párt felszólalói egyetértettek, annak modernizációs mércéjét a kormánytól lényegesen eltérő szempontok alapján állították fel. Szilágyi Dezső a szélsőséges irányzatokkal szembeni biztosítékok hangsúlyozása helyett 1848 szellemi örökségét, a liberális jogkiterjesztő politika folytatását kérte számon a kormánytól.⁶⁵ „De a hagyományok sorában, melyet alkotmányunk reformjánál vezércsillagul kell tekintenünk, nemcsak az állam történeti rendei iránti ragaszkodás és rokonszenv tartozik”, hanem 1848 tradíciója is – hangoztatta – amely „alkotmányunk minden reformját úgy vitte keresztül, hogy annak alapjai szélesítenek és mélyítessenek...”⁶⁶ A törvényhatósági képviselőten keresztül nemcsak a főrendiház addigi „kizárólagos rendi jellegének” a megszüntetésére nyílik lehetőség, hanem ezzel összefüggésben az intézmény politikai súlyának a növelésére is. A javaslat egyetlen lényeges modernizációs elemet tartalmaz, a kinevezési elvet, ennek alkalmazása azonban – különösen a kormány által tervezett mértékben – a felsőházat pusztá eszközzé degradálhatja. A felsőházi reform önmagában kevés – mutatott rá Szilágyi –, törvényhatóságira is szükség van, hogy „a bizottságból azok, akik közigazgatási függésben lévén... tőlük még pártatlan ellenőrzés sem várható, hagyassanak ki.”⁶⁷ A választással szemben hangoztatott érvel, a nemzetiségi veszéllyel kapcsolatban a legfőbb ellenvetése az volt, hogy a kormánypárt – miután csak általánosságban és homályosan célozgat – ezt az érvet csak takaróul használja: „... ha gyengén áll valamely ügy, akkor megkísértik azt egy erős és fényes védő paizs alá helyezni és ez a magyar állam eszméje és intézménye...”⁶⁸ Az érveket vizsgálva Szilágyi éles határvonalat von a kormánypárt és az ellenzék felfogása között. Kijelenti, hogy két különböző dolog a liberális intézmények hiányosságainak bírálata és egyidejű elfogadása, valamint ezen intézmények elutasítása a bírálatokra alapozva.⁶⁹ Apponyi Albert a javaslat melletti érvek hibás és egyoldalú voltát hangsúlyozta.⁷⁰ A felsőház korrekciós szerepét nem szabad pusztán a „túlságosan gyors haladással” szembeni korlátozó szerepre szorítani, ennél fogva a kétkamarás rendszert sem lehet politikai irányok szerint felosztani. A kormány a törvényhozói függetlenséget is egyoldalúan, csak lefelé vonatkoztatva szemléli: „ha a felsőház hivatva van a hatalomnak a képviselőház összeállítására gyakorolt túlságos befolyását... ellensúlyozni, függetlennek kell lennie a hatalomtól és annak minden tényezőitől fölfelé.”⁷¹ A partikularizmus vádja pedig könnyen visszafordítható érv, hiszen ez a veszély a társadalomnak csak egy szűk rétegét reprezentáló régi főrendiháznál is fennállt. A törvényhatóságokon keresztül, a középosztály bevonásával lehetőség nyílik az intézmény társadalmi bázisának a szélesítésére és politikai síkú működésének megújítására. Ha ennek következtében a törvényhozás súlypontja a második kamarára kerül, akkor a hiba nem a felsőházban, hanem „mindenkor magában a népképviselőben rejlik.”⁷²

Apponyihoz hasonlóan élesen bírálta a kormánypárti érveket Irányi Dániel, a Függetlenségi Párt vezetője is.⁷³ A törvényhozási részvételre csupán a rang, illetve a születés nem elegendő jogcím. A törvényhozó – hangoztatta – sohasem képviselheti önmagát: „Szabad embereknek törvényt csak az alkothat, akit szabad emberek e joggal felruháztak.”⁷⁴ A javaslat különben az oly sokat hangoztatott nemzeti szempontoknak sem felel meg, hiszen a magyar állampolgárság a tagságnak még csak nem is követelménye. Irányi azonban a felsőház szerepét egy ponton Apponyitól eltérően értelmezte.

A második kamara ugyanis korrekciós funkcióját csak „békés időben” láthatja el, forradalmi időszakban, önmagában nem lehet képes „a kiáradt folyamat a maga rendes, természetes medrébe visszaterelni.” Ilyen elvárásokat tehát nem is kell támasztani vele szemben.⁷⁵

A javaslat második plenáris vitája során Horváth Boldizsár – mintegy a korábbi bírálók összegzéseként – a kormány liberalizmusának őszinteségét boncolgatta: „Az egyenjogúságot elvben elismeri, de nem akarja levonni gyakorlati corollariumait (következményeit), fennhangon emlegetni a demokráciát, de ezt tényleg subordinálni a születési jognak...” Végül megállapította: „Az a liberalizmus, mely csak ily concessiók árán bírja magát fenntartani, nem erősíti, hanem gyengíti a liberalizmust és a demokratia ügyét.”⁷⁶

Mindkét párt a főrendiházi modernizáció elengedhetetlen részének tekintette a törvényhatóságok választások általi képviselőségét. Ennek alátámasztására Helfy Ignác Kossuth tekintélyét közvetlenül is latba vetette – egyik levelének felolvasásával.⁷⁷ Reformelképzeléseik alátámasztására többször is hivatkoztak nyugat-európai mintákra. Az európai – főleg a francia, belga, holland – alkotmányok emlegetésével nem azok szolgálai másolását kívánták, hanem – a partikularizmus vádjára válaszolva – csak bizonyítékul használták fel arra, hogy a választási elv bevezetése nem példa nélkül álló Európában és megvalósítható módszer. Franciaország esete egyébként is jól mutatta, hogy centralizált állam és szenátusi rendszer jól megfér egymás mellett. Konstruktivitásuk és egyúttal kompromisszum-készségük demonstrálására az ellenzéki pártok határozati ellenjavaslatot nyújtottak be. Irányi javaslata a kormánytól lényegesen eltérő szervezési elveken alapuló felsőházat vázolt fel. E szerint a tagságot az arisztokraták önmaguk által választott képviselői, az egyházak és a szakmai testületek vezetői, a törvényhatóságok, valamint a különböző korporatív intézmények küldöttei alkotnák.⁷⁸ A Szilágyi névvel fémjelzett javaslat jóval mérsékeltabb változtatásokat tartott szükségesnek. Az életfogytiglan kinevezett tagok számát 30-ra akarta leszállítani, de ő is szükségesnek látta a törvényhatóságok jelenlétét a megreformált intézményben.⁷⁹ A reformelképzelésekben felismerhető az az időnként nem is nagyon titkolt gondolat, hogy a megújított főrendiház alkalmas lehet a kormány elleni újabb front nyitására.

A kormánypártra természetesen hatástalan volt minden érv és ellenindítvány, s a törvényjavaslat a részletes vita után szinte változatlan formában került a felsőtáblához. A főrendek kiadták azt egy hármas bizottságnak, amely a javaslatot lényeges módosításokkal elfogadásra ajánlotta.⁸⁰ Jóllehet Prónay Dezső vezetésével itt is akadt egy olyan csoport, amely – ha mégoly korlátozott formában is, de – be kívánta kapcsolni a törvényhatóságokat,⁸¹ a főrendek mégis óriási többséggel megszavazták a módosított javaslatot. A kormány-javaslattal szembeni főbb eltérések, amelyek a főrendek konzervatív állásfoglalását is jellemezték, a következők voltak:

- Jelentősen leszállította és 50 főben maximalta az életfogytiglan kinevezettek számát. Jól tükröződött ebben az arisztokrácia azon szándéka, hogy a végrehajtó hatalom túlsúlyának legalább részlegesen gátat szabva, megőrizze saját mozgásterét.

- Az új testület az intézményből kimaradók közül legfeljebb 50-et az új főrendiházba élethossziglan megválaszthat. Ezzel a főrendek a saját kezükbe akarták venni a kimaradottak „kárpótlását”.

- Elutasította az izraelita vallás intézményes képviselőségét, mégpedig azért, mert az utóbbi egyház nem tartozik a bevett felekezetek közé. Valójában azonban a főrendek attól félhettek, hogy ez a lépés további liberális reformoknak nyit utat.

– Végül, az új intézmény nevét az eredetileg javasolt felsőház helyett főrendiházra kívánták változtatni.

A módosítások elfogadásában valószínűleg nagy része volt Andrássy Gyulának, a 67-es kiegészítés egyik aktív közreműködőjének, aki egyáltalán nem volt demokratának nevezhető. Többször került szembe a konzervatív arisztokratákkal – pl. a vegyes házasság kérdésében –, de a velük messzemenően kompromisszumkész Tisza-kormánnyal is. Ezúttal az utóbbira volt példa. Andrássy, jóllehet nem kívánt nagyobb akadályokat gördíteni a törvényjavaslat útjába, mégis ellenezte a kinevezettek eredetileg tervezett magas arányát és szívesen vette volna a törvényhatóságok képviselőit is, mert – mint mondotta – „felfogásom szerint a megye ma azzal van megbízva, amit a legkevesbé alkalmas teljesíteni, azaz adminisztratív testület.”⁸²

Mivel Tisza Kálmán ekkor sem vállalta a konfliktust az arisztokráciával, inkább kénytelen-kelletlen végighallgatta Szilágyi újabb nagyhatású beszédét és Horváth Boldizsárnak a kormánypolitika elvi alapjait érintő bírálatát.⁸³ A módosított javaslatot végül változtatás nélkül fogadta el a képviselőház, s a már csak formális akadályok elhárítása után mint az 1885: VII. tc. került a Magyar Törvénytárba.⁸⁴

A törvény a következő főbb szervezési elveken nyugodott:

I. *Örökös jogon* tagjai a főrendiháznak az uralkodóház nagykorú főhercegei, továbbá a főrendiházi tagságra eddig is jogosult arisztokrata családok férfitagjai, akik betöltötték a 24. életévüket és egyenes állami földadójuk a rajta levő épületekkel legalább évi 3000 Ft. A tagságra jogosult családok névsorát külön törvény állapította meg (1886: VIII. tc.). Az ennek alapján készült családkönyvbe iktatták be a szükséges feltételek megléte esetén az uralkodó külön adományozása alapján az örökös jogú tagságot ezután elnyert családok neveit is.

II. *Méltóság alapján* tagok az ország zászlósi, a pozsonyi gróf, a két koronaőr, a fiumei kormányzó, a Kuria elnöke, másodelnöke és a Budapesti Ítéltábla elnöke, továbbá a római-, a görögkatolikus és görögkeleti egyháznagyok, valamint a református és az evangélikus egyház hat-hat, az unitárius egyháznak pedig egy képviselője.

III. Az uralkodó a minisztertanács előterjesztésére – érdemeik elismeréseképpen – legfeljebb 50 tagot *kinevezhetett* élethossziglan.

IV. A főrendiház soraiba került az 1881: XV. tc.3.§. alapján három *Horvátország által választott* személy is.

V. Végül az új főrendiház tagjai sorába *választhatott* legfeljebb 50-et a régi intézmény tagjai közül kimaradtakból.

A jogkört tekintve a törvény a két ház paritásos viszonyát próbálta megvalósítani. Eszerint a kormány az újoncállítást és a költségvetés kivételével javaslatait közvetlenül a főrendiházba is benyújthatta, s utóbbi a képviselőház határozatait illetően lényegében vétőjoggal élhetett.

A reform legnagyobb eredménye kétségtől abban állt, hogy ezután az arisztokráciához tartozásnak nem volt automatikus velejárója a főrendiházi tagság. A census következtében a tagsági joggal bírók száma – amint ezt Vörös Károly vizsgálatai kimutatták –⁸⁵ jelentősen csökkent. Hasonló tendencia érvényesült az indigénák arányát illetően. Az arisztokrácia azonban, miután az összlétszámot is leszállították, a megreformált intézményben is megőrizte döntő fölényét. Sőt arányuk 1885 és 1914 között – Lakatos Ernő adatai alapján –⁸⁶ mérsékelten emelkedett. Jóllehet a Tisza-kormány hatalmának túlzott növelésére irányuló törekvése megghiúsult, a főrendiház a reform után is erős kormányzati és uralkodói befolyás alatt állt. Ez a kettős befolyás azonban

csak együtt érvényesült eredményesen. Ha az összhang megbomlott közöttük – mint az a polgári házasság bevezetésénél történt –, akkor a második kamara mozgástere ug-rásszerűen megnőtt. A főrendiház ugyan társadalmi összetételénél fogva is a liberális reformok potenciális ellenzójének tekinthető, a szoros kormányzati és uralkodói kont-roll azonban megakadályozta, hogy a 90-es évektől fellépő újkonzervatívok politikai bázisként használhassák fel.

Tisza Kálmán a képviselőházi vita során a következőkben jelölte meg a főrendiház szerepét: „Ellenállást a rohamok ellen, ez az amit kívánok; de nem ellenállási tehetséget a reform ellen és összeesést a roham alatt.”⁸⁷ A reform erősen korlátozott volta, ill. hatalmi és aktuálpolitikai megfontolások miatt a második kamara alkalmatlannak bizonyult a neki szánt szerep betöltésére. Tisza szavai éppen fordított módon teljesültek be. A főrendek erős ellenállást tanúsítottak a liberális reformpolitikával szemben a 90-es években és képtelenek voltak az alkotmányos rendszer összeomlásának bármine-mű fékezésére 1918-ban.

JEGYZETEK

1. A témára vonatkozó szűkkörű irodalomból lásd:
Zsedényi Béla: A törvényhatóságok képviselője az országgyűlésen, Miskolc 1927. 44–105.
Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. In: Rendi társadalom-polgári társadalom I. szerk. Á. Varga László, Salgótarján 1987. 397–405.
2. Az intézménynek hivatalosan 1688-tól 1885-ig főrendi tábla, utána főrendi-ház volt a neve. A kortársak azonban ezeket – különösen 1867 után – a felső tábla, felsőház megjelölésekkel váltakozva, általában minden különösebb célzatosság nélkül használták. Ezért jelen tanulmány sem ragaszkodik szigorúan a hivata-los elnevezésekhez.
3. Lásd: *Zsedényi* i.m. 52–53.
Varga János: Helyét kereső Magyarország Bp. 1982. 126–127.
4. „... most a magyarság egyenesen a nemességgel és a főnemességgel van össze-kötve és valljuk meg, hogy itt minden demokrácia egyenesen csorbát üt a nem-zetiségen” – mondta Széchenyi.
Zsedényi i.m. 53–54.
5. Az 1848. IV. tc. szerint a főrendi ház elnökét – mely tisztséget addig a nádor viselte – a király nevezi ki.
6. A főrendi tábla 1848/49-es szerepére lásd: *Beér János – Csizmadia Andor*: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés, Bp. 1954. 480–522, 685–686.
Gróf Andrássy Gyula beszédei, 1. k. Kiadta Léderer Béla Bp. 1891. 99.
7. Az 1884. évi szept. 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, IV. k. (továbbiakban: Képviselőházi napló, 1884...) 117.
8. *Kossuth* levele Helfy Ignáchoz, In: *Kossuth iratai*, IX. k. 364–373. – A teljes-ség kedvéért megjegyezzük, hogy a főrendi arisztokrácia mint testület az ab-szolútizmus mellett sem állt ki.

9. Az 1867 utáni alkotmányos berendezkedésre ill. a Tisza-kormány működésére lásd: Magyarország története 6/2. k. 1848–1890. Bp. 1979. 731–850, 1165–1257.; *Bibó István*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem In: *Bibó István*: Válogatott tanulmányok, II.k. Bp. 1986. 569–619; *Gerő András*: Az elsőpró kisebbség Bp. 1988; *Hanák Péter*: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés. In: *Kritika* 1967/10. 11–21.; *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.
10. Az arisztokrácia szerepének elemzését lásd: *Gerő* i.m. 139–145.
11. Az utóbbira lásd az 1869/72-es, 1872/75-ös, 1881/84-es, 1884/87-es országgyűlést megnyitó trónbeszédeket.
12. OL K27 Mt. jegyzőkönyvek, 1872. dec. 7.
13. Képviselőházi napló, 1884... IV.k. 282–285. – A Tisza Kálmán által említett tervezetek egyike sem került a minisztertanács elé.
14. *Vö: Zsedényi* i.m. 60–67.
15. *Papp Ferenc*: Bárány Kemény Zsigmond, II. k. Bp. 1923. 533–534. *Deák Ferenc* beszédei, VI.k. szerk.: Könyi Manó Bp. 1903. 412.
16. Uo. 412. „Hanem akár választás, akár kinevezés alapján rendeztessék a felsőház, vagy a kettővel együtt...” – mondta Deák.
17. *Mill, J.S.*: A képviselői kormány, Pest 1867. 240.
18. *Schwartz Gyula*: Államintézményeink és a kor igényei, Bp. 1879. 219–246.
19. *Spira György*: Kossuth és alkotmányterve, Debrecen 1989. 62.
20. *Pártos Béla*: A főrendiház reformja, Bp. 1882.
21. *Schwartz* i.m. 247–260.; *Pártos* i.m. 9.
22. *Tóth Lőrinc*: A magyar felsőház reformja, Bp. 1882.
23. *Eötvös József*: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, II. k. Bp. 1981. 183–188.
24. Uo. 185.
25. Uo. 183.
26. *Mill* i.m. 242–243.
27. Lásd: *Szögyén-Marich László*: Igénytelen nézetek a magyar főrendiház szervezéséről, Székesfehérvár. 1882.
28. Jellemző, hogy a főrendek által kidolgozott tervezet szellemi szülőatyja a neves konzervatív politikus, Szécsen Antal volt. – *Szögyén-Marich* i.m. 11.
29. Idézi: *Dénes Iván Zoltán*: Közügyé emelt kiváltságörzés, Bp. 1989. 115.
30. *Trefort Ágoston*: A felsőház reformjáról, Bp. 1882. 18.
31. *Trefort* i.m.
32. *Thiers, Royer-Collard és Guizot* felsőházi reformról szóló beszédét – egyértelmű célzatossággal – Trefort szerkesztésében magyarul is kiadták: Három beszéd a felsőházról. Bp. 1883.
33. *Zsedényi* i.m. 62–63.
34. *Hegedűs Lóránt*: Két Andrássy és két Tisza. Bp. 1941. 193.
35. OL K27 Mt. jegyzőkönyvek, 1883. aug. 13.
36. OL K26 ME 1883–1904.
37. Uo.
38. OL K27 Mt. jegyzőkönyvek, 1883. szept. 26.

39. Az 1884. évi szeptember hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai, I.k. 25. sz. (Továbbiakban: Képviselőházi irományok, 1884...) 134–146.
40. Képviselőházi irományok. 1884...IV.k. 39–42.
41. Képviselőházi irományok. 1884...I.k. 144.
42. OL K26 ME 1883–1004.
43. Uo.
44. Megemlítendő, hogy a XIX. sz. közepének és második felének liberális gondolkodói a társadalmi és politikai stabilitás legfőbb biztosítékának éppen a különböző társadalmi csoportok és rétegek érdekei nyilvánosságra kerülését, intézményesülését és ezáltal egyensúlyozó szerepét tartották: „minél elkülönültebb érdekek léteznek egy államban, annál könnyebb lesz megőrizni benne a hatalom egyensúlyát...” – írta *Mill J.S.*: A szabadságról, Pest 1867. 39.
45. Képviselőházi irományok, 1884... I.k. 142.
46. OL K26 ME 1883–1004.
47. Képviselőházi napló, 1884... IV.k. 51–57.
48. Uo. 229. – Keglevich István szavai.
49. Uo. 80.
50. Uo. 55.
51. Uo. 57.
52. Uo. 58.
53. Uo. 77.
54. Uo. 125.
55. Uo. 224.
56. Uo. 193.
57. Uo. 53.
58. Uo. 60.
59. Uo. 257.
60. Uo. 108–109.
61. Uo. 100–103, 154–158, 220–224.
62. Lásd különösen Ónody Géza, Andreánszky Gábor és Margittay Gyula felszólalását. Képviselőházi napló, 1884... IV.k. 91–96, 195–198, 249–252.
63. Uo. 315–319.
64. Lásd különösen Apponyi Albert és Horváth Boldizsár felszólalását. Képviselőházi napló, 1884... IV.k. 133–144. és V.k. 362–369.
65. Képviselőházi napló, 1884... IV.k. 62–73, 319–329.
66. Uo. 321.
67. Uo. 71.
68. Uo. 69–70.
69. Uo. 322.
70. Uo. 133–144.
71. Uo. 135.
72. Uo. 139.
73. Uo. 80–87.
74. Uo. 82.
75. Uo. 80.
76. Képviselőházi napló, 1884... V.k. 365, 367.

77. Képviselőházi napló, 1884... IV.k. 117.
78. Uo. 83–84.
79. Uo. 72.
80. Az 1884. évi szept. 27-re hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai, II. 106.sz. 1–7.
81. Az 1884. évi szept. 27-re hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója, I. k. 149–159.
82. Uo. 144.
83. Képviselőházi napló, 1884... V.k. 367.
84. Magyar Törvénytár, 1884–86. évi törvénycikkek, Bp. 1897. 187–195.
85. *Vörös* i.m. 400–403.
86. *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőrétég 1848–1918. Bp. 1942.
87. Képviselőházi napló, 1884... IV.k. 288.

Levente Püski:

LIBERAL CONSTITUTIONALITY AND THE 1885 REFORM OF THE UPPER HOUSE

After 1867 more and more claims were put in for reforming the Upper House, in order to fit this feudal body in with the liberal constitutional system. The bill was brought in by the Tisza government in 1885. The study deals with the preceedings of this process, the parliamentary debate of the bill, and the political consequences following the Act.

The aristocracy opposed radical alteration in its legislature, though it was both supported by the king and the government. Eventually, despite smaller modifications, the 1885 Act did not bring on significant changes. The social base of the Upper House was still formed by the aristocracy, but it ceased to fulfill an important function.

Menyhárt Lajos:

A BOLGÁR NÉPI FÖLDMŰVES SZÖVETSÉG MEGALAKULÁSA

A Népi Földműves Szövetség (a továbbiakban „Szövetség”) története több szempontból is figyelmet érdemelhet. Egyedülálló, hogy egy paraszti párt – igaz, bulgáriai! – parlamentáris körülmények között kormányra jutott (1919), hogy egy, a társadalom zömének érdekeit felvállaló politikai erő érvényesítette a kvantitatív társadalmi, politikai erőviszonyokat. Önmagukban ezek a tények, különösen pedig a háttérüket képező történelmi, társadalmi körülmények, amelyek túlmutatnak Bulgária keretein és regionális sajátosságokba ágyazódnak, indokoltá teszik a kutatói érdeklődést.¹

A regionális sajátosságok gyökereit a századfordulón bekövetkezetett egyetemes történelmi fordulatban kereshetjük. Az első világháborút megelőző negyedszázadban, az ún. „hosszú XIX. század” végén kiteljesedett a tőkés világ gazdasági rendszer, szinte napjainkig érvényesen kikristályosodtak a centrum és a perifériák közötti funkcionális, munkamegosztási viszonyok. Új tartalmat kapott a regionalitás. A perifériákon, főleg *Kelet-Európában* egyidejűleg bontakozott ki a tőkés, a polgári gazdasági és politikai intézményi modernizáció, s maradt ugyanez a folyamat torzó, cementálódottak régióspecifikus vonások: a viszonylagos elmaradottság, a tradicionális elemek szívóssága, – s ami a téma szempontjából különösen fontos – az *agrár jelleg*².

A mezőgazdálkodás tőkés árutermelő jellegének fejletlensége, éretlensége, a polarizált birtokstruktúra, a feudális és archaikus maradványok továbbélése a nagybirtokon és a parasztság körében – ezek tették kelet-európai sajátossággá az *agrárkérdést*. Megkerülhetetlen feladatot jelentett ez a kormányzatoknak, kezelését vagy megoldását a kialakuló politikai pártok szinte mindegyike szerepeltette programjában. Ezzel az igénnyel léptek fel a különböző parasztmozgalmak és pártok, s ezek sorában a „Szövetség”.

Bulgária állapotának jellemzésére az elmaradottság a legérvényesebb kifejezés – minden téren. 1900-ban az egy főre jutó nemzeti össztermék az európai átlag felét sem érte el. Az ipari termelés az igen szerény hazai szükséglet alig egyharmadát elégítette ki. A nemzeti jövedelem 15 százalékát produkálta az ipar, s a foglalkoztatottak 10 százalékát sem kötötte le. Ezzel szemben az agrár ágazat a nemzeti jövedelem előállításából 80 százalékkal részesedett, s a társadalom több mint háromnegyed részének adott munkát, ha megélhetést nem is mindenkinek tudott biztosítani. Az uralkodó ágazat messze elmaradt a korabeli európai színvonaltól. Szinte ismeretlenek voltak a mezőgazdasági gépek. A gazdaságok csaknem 90 százaléka faekét használt. Hasonló arányú volt a gabonafélék termesztése – ami az extenzív jelleg egyértelmű mutatója – alacsony (az 1890-es évek végén pl. hektáronként kb. 9–10 mázsa búza) terméshozamokkal. A mezőgazdasági termelés elmaradottsága meghatározta az agrárnépesség – és a társadalom – többségének helyzetét, a sajátos „balkáni” birtokstruktúra miatt is. A parasztság csaknem kétharmada 5 hektárnál kevesebb földdel rendelkezett, a megművelt területnek csupán negyedét birtokolta. A félszázaléknyi (50 hektár feletti földtulajdonú)

„nagybirtokos” zöme sem folytatott tőkés gazdálkodást, hanem birtokát parcellákra osztva földtelen és kevés földű parasztnak adta bérbe, ami nem növelte a termelés színvonalát.³

Az ország gazdasági helyzetével összhangban álltak a társadalmi, politikai viszonyok. A bolgár társadalom ún. csonka társadalom volt. A több évszázados török uralom következtében történelmi uralkodó osztálya felszámolódott, s ugyancsak az oszmán örökség miatt számottevő burzsoá réteg sem fejlődött ki.⁴ Ilyen bázison, a nagyhatalmi rivalizálás „eredményeként” (berlini kongresszus, 1878) indult meg az ország önálló politikai fejlődése. Bulgária oktrojált alkotmányt kapott (Trnovó, 1879), amelynek kereteit a kialakuló pártstruktúra nem szervesen töltötte ki. Az ellentétes politikai erők elsősorban eszmei-politikai értékek, külpolitikai orientáció mentén szerveződtek és működtek, a tényleges, aktuális társadalmi-politikai érdekek alárendelt szerepet játszottak. Nem demokratikusan funkcionált az elvben demokratikus alkotmány. Sem az intézményrendszer egésze, sem a pártok nem integrálták a társadalom többségének érdekeit, tartós lett a politikai labilitás.

A helyzet illetően alakulását a századfordulón már nem tekinthetjük csupán 1878 előtti örökségnek. A perifériás státusból fakadó tökeszegénység, a külföldi tőke létfontosságúvá válása, az eladósodás már az új körülményekből fakadt. Igaz, a belpolitikai viszonyokkal is összefüggött, hogy a külföldi kölcsönök zömét a hadsereg felszerelésére, a túlduzzadt és korrupt bürokratikus apparátus működtetésére, valamint a vasúthálózat kiépítésére fordították, s csak elenyésző hányada (5%) minősült működő tőkének.⁵ A perifériás pozícióból folytatott külgazdasági kapcsolatok (cserearány romlás) mellett a folyamatosan növekvő államadósság törlesztési kötelezettségei is apasztották az ország anyagi erőforrásait, mintegy konzerválták a tökeszegénységet, s ezáltal az elmaradottságot. Az államháztartás egyensúlyi zavarainak másik következménye az adóterhek növekedése volt, noha az elmaradottság, az áru- és pénzviszonyok fejletlensége korlátokat szabott a korszerű adópolitikának. Ezért is történt kísérlet a török kort idéző „tized”, a természetbeni adóztatás bevezetésére, ami az érintett parasztság tiltakozó mozgalmát váltotta ki, s a „Szövetség” megalakulása közvetlen előzményének tekinthető.

A kibontakozó paraszti tiltakozás társadalmi, politikai súlyát nem csupán az a tény adta, hogy a lakosság zöme vett részt benne. Két további körülményre is érdemes figyelmet fordítani. Az egyik a bolgár parasztság történelmileg – a török ellenes küzdelmek során – kialakult öntudata. Ezt – a nemesség hiányában – a soraiból kikerült népi értelmiségiek is élesztették és „nemzetfenntartó” tudattá fejlesztették. A másikat regionális, kelet-európai „politikai torlódottság”-nak nevezhetjük, ami felfogásunk szerint azt jelentette, hogy a társadalom felső rétegeinek politikai szervezetei, intézményei nem tudták integrálni az alsó (paraszt-, félproletár kispolgári, munkás-) rétegeket. Nem tudták integrálni megkésetttségük, éretlenségük miatt, s főként azért, mert – a századfordulón meghatározódott hatású történelmi érintkezések következtében is – ezek a társadalmi csoportok önálló politikai erővé szerveződtek. Szocialista (munkás-), valamint parasztmozgalmak és pártok alakultak, melyek szűkítették a polgári és más (nemzeti) jellegű pártok társadalmi és tömegbázisát.

A paraszti szervezkedés, a parasztnak körében kibontakozó felvilágosító, szervező tevékenység az 1890-es években kapott lendületet Bulgáriában. Kedvezőtlenebbé váltak az agrártermékek értékesítési lehetőségei, fokozódtak a parasztság adóterhei, romlottak szociális viszonyai. Ilyen körülmények között döbbsent – döbbsentették rá, hogy

politikai képvisellel nem rendelkezik, a működő pártokra pedig nem számíthat, holott nemzetfenntartó erő. „A népességnek az a része, amely vállain hordja a hazát – a földművesek – semmi jót nem várhat Bulgária politikai pártjaitól, amelyek saját hasznukat tartják szem előtt a hatalomért folytatott marakodásban... Ezért is terjedhetett olyan gyorsan a paraszti összefogás eszméje, s alakultak meg sorra a »druzsínák«, amelyek a parasztok helyzetének javítását tűzték ki célul.”⁶

A paraszti szervezkedés alapsejtjei, a druzsinák sokrétű tevékenységre voltak hivatottak. A falvakban már működő olvasóköri jelentették előzményeiket, s ezeket akarták ellátni kiadványokkal, illetve publicisztikai termékkel. Egyidejűleg a pallérozott gazdálkodás módszereinek megismertetésére és a parasztok politikai felvilágosítására is törekedtek. (A tevékenység sokrétűsége, összetettsége a későbbiek során alternatívák polémiájává alakult a „Szövetség” vezetésén belül: a szakmai vagy a politikai jelleg domináljon?) Nagy hangsúlyt helyeztek előadások szervezésére, mivel a falvak népének csaknem 90 százaléka írástudatlan volt. E magas arány csökkentését szolgálták a vasárnapi iskolák, amelyeket ugyancsak a druzsinákat kezdeményező vidéki értelmiségiek szerveztek.⁷

A parasztok nevelését, felvilágosítását szolgáló lapok a regionális és országos szervezkedést is elősegítették. Az első ilyen kísérletet a „Falusi Újság” (Szelszki Vesztnik) volt, amelyet a Trnovo közelében fekvő Muszino faluban adtak ki és a falusi tanító, G. Nyegyalkov szerkesztette. A programadó vezércikkben értelemszerűen megindokolta a lap szükségességét, majd a kíváncsnak vélt tematikai sokszínűséget is felvázolta: „Ebben az újságban mindenről írunk, ami a falusi élettel összefügg, mindenről, ami a falu helyzetét, a falusi ember problémáit feltárja... Írunk arról, hogyan és mit tanuljon a falusi ember... Írunk a föld ésszerű művelésének módszereiről, írunk arról, hogy miért és hogyan kell olvasókört, esti iskolát szervezni. (Télen, amikor a falusi embernek kevesebb a munkája) ... Meg akarjuk ismertetni olvasóinkat azokkal a törvényekkel, amelyek szabályozzák életüket, s amelyek megérték a változtatásra.”⁸ Nyegyalkov igyekezett beváltani ígéretét. Lapjában a paraszti munka nehéz voltáról, a falvak népét nyomorító adókról, az uzsoráról és a kereskedők kizsákmányoló tevékenységéről cikkezett. (No. 2. 1893. szept. 4.) Megismertette olvasóit a Szófiában működő Bolgár Népművelési Társasággal, amely esti iskolák szervezésével, olvasóköri, könyvtárak alapításával, közhasznú könyvek megjelentetésével is foglalkozni kívánt.⁹

Nyegyalkov az 1890-es évek derekától a tanítók szövetségében tevékenykedett. A paraszti szervezkedést, a falvak népének felvilágosítását azonban mások is felkarolták. Többek között Ju. Pekarev, aki szintén tanító volt s a „Szövetség” előfutára és egyik alapító „atyja” lett. Egy Várna környéki falusi druzsina lapjának, a „Szántóvető”-nek (Szejács) a szerkesztésében vett részt (1896). A kiadvány elsősorban agronómiai ismereteket és eljárásokat közölt, de Pekarev az agrárpolitika kérdéseire is ráirányította az olvasók figyelmét.¹⁰ 1897 elején megszervezte a Várna környéki falusi druzsinák első regionális tanácskozását. Mint az előkészítő bizottság elnöke nagy beszédben ecsetelte a parasztok társadalmi súlyát, nemzetfenntartó szerepét. Rámutatott hátrányos jogi helyzetükre, gazdasági kiszolgáltatottságukra (adók, uzsora, korrupció), s ennek orvoslása érdekében sürgette a falvak népének országos mértékű szervezkedését.¹¹ A több mint 80 falusi druzsinát képviselő küldöttek főbb követeléseiket is rögzítették: az adók csökkentését, illetve a progresszivitás elvei szerinti reformját, a néphez közel álló, autonómiával rendelkező falusi önkormányzatot, továbbá olyan közoktatást, amely az ésszerű gazdálkodásra is képessé teszi a falvak lakóit.¹² Megfogalmazták, hogy ki kell

építeni a szervezet hálózatát, erősíteni kell politikai jellegét, amihez elengedhetetlen egy újság megjelenítése.

Hosszas előkészületek után, Pekarev szervező munkája és a már működő, Várna környéki druzsinák áldozatvállalásának eredményeként 1898 végén megjelent az „Új Harc” (Nova Borba). A nyitó vezércikk ezúttal is a földműves nép társadalmi súlyát, elviselhetetlen helyzetét ecsetelte, bírálta a liberálisokat, hogy ígérgetéseikkel édesgetik a falvak népét, de semmit nem tesznek helyzete javításáért. Fordulatról beszélt: „mostantól a földműves népet az önvédelem eszméje vezérli. Rájött a politikai pártok ígérgetéseinek valódi értékére... Kialakult az a meggyőződése, hogy ... amíg nem alakítja ki saját eszményeit, amíg azokat önmaga nem kezdi el megvalósítani, addig nyomorúságos helyzete sem változik meg... Ameddig a földművesek nem képesek kivívni politikai önállóságukat, addig az önkény áldozatai maradnak, akikkel packázni lehet.”¹³ A vezércikkhez csatolt program-elképzelések a már említett várnai gyűlés követeléseit ismételték. Ugyanakkor Pekarev lapjának egyik írása – naivul – arra kereste a választ, hogy ki legyen a földművelés- és kereskedelmügyi miniszter? Az ország agrár jellegére hivatkozva földművelő ember kinevezését tartotta szükségesnek. Mindegy, hogy írástudatlan, csak rendes paraszt ember legyen. Mindezt az uralkodó figyelmébe ajánlotta, ami a jó király (jó cár), rossz hivatalnokok dichotómiára emlékeztet.¹⁴

A paraszti szervezkedés ösztönzése, a „druzsínák” szerveződéséről szóló tudósítás állandó rovata lett a lapnak. 1899 január elején például Nyikolajevszka falu parasztjai tartottak gyűlést. A csaknem másfél ezer résztvevő közül azonban alig több mint 30 írta alá a megalakított „druzsina” felhívását:

„Paraszt testvérek!

A jelenlegi kormány esztelen, sarlatán politikája kilátástalan helyzetbe hozta Bulgáriát... Az elviselhetetlen adóterhek, megoszlásuk és beszédésük módja koldusbotra juttatta a falvak népét, de az egész országot is a hivatalnokok felelőtlen költekezései miatt... Földművesek! Ezért összegyűltünk, hogy nyíltan tiltakozzunk a jelenlegi kormány ellen, ... olyan kormányra van szükség, amelyik a népből származik, a földművesek közül. Olyan kormány kell, amelyik törődik a nép óriási többségének, a dolgozó földművelő népnek az érdekeivel.”¹⁵

A szerkesztőséghez és Pekarevhez eljuttatott levelek egy része túlságosan élesnek találta a lap hangnemt. A szerkesztő vállalta stílusát, mert szerinte csak így lehet felrázni a falvak népét, hogy azok fellépjenek gazdasági és politikai rabságuk ellen,¹⁶ s követeléseiben is továbbment, mert a népi képviselők számának növelésére az arányos választási rendszert, valamint a népi földműves párt megalakítását sürgette.¹⁷ Természetesen újabb programvariációk is napvilágot láttak Pekarev lapjában. Az 1899. március végén (No. 13.) közölt változat pl. abban tért el a korábbiaktól, hogy olyan törvényt követelt, „amely garantálja a földművesek családi vagyonát.”¹⁸ Tulajdonképpen az egyenlősítő paraszti elképzelést fogalmazta meg.

A folyamatos agitáció nem maradt hatástalan. 1899 decemberében Pekarev lapja felhívással fordult a Várna környéki paraszti szervezetekhez (druzsínák) küldötteik megválasztására szólítva fel őket, mivel „pleveni elvtársaink kezdeményezték az első bolgár földműves kongresszus összehívását.”¹⁹ A „pleveni elvtársaink” meghatározás tulajdonképpen a „Szövetség” más kezdeményezőit jelölte, Janko Zabunov és Canko Bakalov vezetésével. Zabunov mezőgazdasági szakiskolát végzett, Ausztriában is folytatott tanulmányokat (1890), majd a szliveni szakiskola tanára, igazgatója lett, 1897-től

Plevnában szakfelügyelői állást kapott. Az 1890-es évek közepén közreműködött a „Faeke” (Oralo) c. lap szerkesztésében, melyben ekkor még csupán szakmai, agronómiai ismeretterjesztő, népszerűsítő szerepet vállalt.²⁰ Plevnába kerülve ismerkedett meg a költői hajlamú, agilis tanítóval, Canko Bakalovval, aki korábban Nyegyalkov köréhez tartozott. Együttműködésük következtében az ismeretterjesztés szervező tevékenységgel párosult, s 1899-ben megjelentették a „Zemedebszka Zassita” („A földművelés védelme”) c. lapot. Célként „a bolgár földműves tudásának fejlesztését” jelölték meg „minden lehetséges eszközzel”, továbbá szervezettségének erősítését is kívánták, hogy „képes legyen a földművelő ember megvédeni saját érdekeit”.²¹ A szervezettség elősegítése új vonást jelentett a Plevna környékiek törekvéseiben. A változás két körülménnyel magyarázható. Egyrészt a várnai „regionális” földműves tanácskozások jó tapasztalatait követve 1899 áprilisában Trnovóban is rendeztek hasonló tanácskozást, kb. 1000 résztvevővel, ahol megfogalmazódott az igény a szervezett összefogásra. Annál is inkább, – és ez a másik körülmény – mert az ígért új adónem, a „tized” elleni tiltakozó mozgalom eredményessége is ezt követelte.²²

Paradox módon az a kezdeményező csoport lépett fel az országos összefogás szükségességének programjával, amelyik eladdig kényszerűen ügyelt arra, hogy a szakmai ismeretterjesztés kereteiben maradjon, s minden politikai jellegű tevékenységtől elhatárolta magát. 1899. október 10-én Zabunov lapjában megjelent a Bakalov által megfogalmazott felhívás, amelyre Pekarev fentebb idézett „pleveni elvtársaink” kitétele vonatkozott.

A felhívás a bolgár földművesekhez szólt, s helyzetük ismeretése után leszögezte: „Elengedhetetlen, hogy egyesüljünk, magunk gondoljuk át nyomorult helyzetünket s jussunk egyetértésre az orvoslás módszereit illetően... Ideje zászlót bontani, amely alatt mi falusi emberek valamennyien felsorakozunk, s összefogva lépünk fel a földműves nép jogainak és érdekeinek védelmére, valamint azért, hogy elnyerjék az őket megillető parlamenti helyeket és az állam által oldhassuk meg problémáinkat.”²³ Figyelmet érdemlő a parlamentarizmus iránti bizalom, mivel ott törekedtek befolyásuk növelésére.

A „Szövetség” előzményei, előfutárai sorában említést érdemel még a Sztara Zagora körzetében kibontakozott paraszti szervezkedés, amelynek élén szintén egy falusi tanító, D. Dragijev tevékenykedett. A mozgalom ugyancsak a „tized” elleni tiltakozás jegyében bontakozott ki, 1899 májusában már lapjuk is napvilágot látott, „Szpravedlivosztj” („Igazságosság”) címmel. A lap, elnevezésével összhangban, az agronómiai ismeretek népszerűsítése mellett valláserkölcsei nevelést is kívánt adni, mivel Dragijev tolsztojánus nézeteket vallott.²⁴

Az 1890-es évek második felében a regionális kezdeményezések révén a paraszti szervezkedés szinte az ország egészére kiterjedt. Megalapozott volt tehát a plevnai kezdeményezés, Bakalov felhívása. Az adóztatás (tized) elleni tiltakozás, a paraszti gazdálkodás feltételeinek javítása – mint törekvés – minden szervezkedésben szerepet játszott, s törvényszerűen megfogalmazódtak politikai követelések is, mert a parasztság helyzetének romlása a politikai viszonyokkal is összefüggött. Mindez együtt politikai jellegű összefogást tett szükségessé, ami nyilvánvalóvá vált már eddig is, s ezt a „Szövetség” alakuló kongresszusa nyíltan meg is fogalmazta.

1899. december 28–30. között tanácskozott a druzsinák mintegy 800 küldötte (és a több száz meghívott) Plevnában, az alakuló kongresszuson. A résztvevők kb. háromnegyede földműves volt, a többiek vidéki értelmiségiek. A tanácskozás alaphangját ez utóbbiak adták meg, a felszólaló parasztok tényleges problémáikkal erősítették vagy

vitatták az átfogó igénnyel megfogalmazott hozzászólásokat, amelyek némelyike patetikusan előadott programbeszéd volt.²⁵ Hosszasan tárgyalták a bolgár mezőgazdaság helyzetét, adatok, példák sorával támasztották alá, mennyire túrheterogén viszonyok között gazdálkodik a falvak népe. Ostorozták a kormány adópolitikáját, különösen a „tized” bevezetésének tervét.²⁶ A felszólalók mindegyike kifejtette véleményét a helyzet megváltoztatásáról. Egyesek (pl. Bakalov) a parasztki iskoláztatását, az agronómiai ismeretek népszerűsítését, mintagazdaságok létesítését hangsúlyozták.²⁷ A többség a parasztság szervezett fellépése mellett tett hitet. A kérdés csak az volt, hogy a fellépés a parlamenthez vagy a kormányhoz benyújtott petíció legyen-e (Zabunov), vagy az ún. „parlamenten kívüli” eszközöktől se riadjanak vissza céljaik elérése érdekében (Dragijev, Pekarev).²⁸ Végül is, a kongresszus résztvevői egyetértésre jutottak abban – amit az előkészítő írások is hangoztattak –, hogy országosan szervezett földműves szövetségre van szükség, amelyik minden faluban tömöríti a parasztokat, önálló társadalmi, politikai erőként lép fel, szerepe a falvilágosítástól a politikai fellépésen át a tiltakozó tömegmozgalomig terjedjen.²⁹

Az alakuló kongresszus a parlamenthez és a kormányhoz szóló határozatot fogadott el, amely a „Szövetség” megalakulásáról tájékoztatót, s határozottan tiltakozott a „tized” bevezetése ellen.³⁰ Felhívásban szólították fel a falvak népét a szervezkedésre, a „Szövetséghez” való csatlakozásra és a „tized” bevezetése elleni tiltakozásra.³¹ Vezetőséget is választottak, s elfogadták a „Szövetség” alapszabályát, ami tartalmában a programnak felelt meg. Határoztak arról is, hogy a „Szövetség” alapsejteit a továbbiakban nem „druzszina”-nak, hanem „druzszba”-nak nevezik.³² Az „alapszabály” I. fejezete művelődési, továbbá gazdasági és politikai szervezatként határozta meg a „Szövetséget”.³³ Célja a mezőgazdálkodás fejlesztése, a földművelők erkölcsi, politikai és gazdasági felemelése, egészében a nép helyzetének a jobbítása (II. fej.). A III. fejezet taglalta az e cél elérését szolgáló eszközöket, a druzszbák szervezését, hasznos ismeretek terjesztését (újságok, brosrák, szóbeli agitáció révén) a falusi emberek számára és a helyi valamint az országos választásokon való részvételt.

A dokumentum szerkesztői a program részletezését érdekes módon a művelődési feladatok számbavételével kezdték. Követelményként fogalmazták meg korszerű agronómiai ismeretek oktatását az elemi iskolákban, amelyeket a faluközösségek hatáskörébe akartak helyezni. Szükségesnek tartották az esti iskolák, valamint olvasóköri szervezését, falusi könyvtárak létrehozását, tandíjmentes középfokú képzést, továbbá agrár fakultás létesítését az egyetemen.

Az „alapszabály” következő fejezete a mezőgazdasággal kapcsolatos célkitűzéseket tartalmazta. Elsőként olyan kérdést vetett fel, amely a kongresszust megelőző írásokban is olvasható, de a vitában nem játszott nagyobb szerepet. Törvényben akarták szabályozni a földbirtok nagyságát, és biztosítani a paraszti birtok védelmét. A koope-rációk ösztönzését, mintagazdaságok szervezését, továbbá a mezőgazdasági munkások bérének törvényi szabályozását, valamint a falusi önkormányzatok erősítését tartalmazta még ez a fejezet. Külön fejezetben foglalták össze a hitelrendszerrel kapcsolatos elképzeléseiket, s ezek sorában az uzsora tilalmát. Az adópolitikával kapcsolatban a progresszív jövedelemadó mellett foglaltak állást és a föld- és a közvetett adók megszüntetését hirdették. Érintette a dokumentum a politikai berendezkedés kérdéseit is. Az érvényben lévő (trnovói) alkotmányt megfelelőnek tartották, de garanciákat sürgettek, hogy érvényesüljön is. Megfogalmazták a választójog szélesítésének igényét, s olyan kitéltet is tartalmazott a program, hogy minden szavazati joggal rendelkező

polgár legyen köteles résztvenni a választásokon. Ezzel a passzivitás felszámolását s nyilvánvalóan a falusi szavazók számának növelését, a „Szövetség” politikai bázisának kiszélesítését kívánták elérni. A bulgáriai viszonyok magyarázzák a hivatalnokok bírósági felelősségre vonásának, valamint az állami kiadások feletti társadalmi ellenőrzés követelését.

A kifejezetten alapszabályi kérdéseket a dokumentum IV–V. fejezete tartalmazta. Legalább tízen alkothattak druzsbát, amely a „Szövetség” alapsejtjét képezte. A druzsbák tagjai földet művelő emberek lehettek, s külön elbírálás alapján olyan „szellemi foglalkozású polgárok” (tanítók, papok stb.), akik közvetlen kapcsolatban állnak a falvak népével, s sorsközösséget vállalnak velük. Évente kellett tisztújítást és kongresszust tartani, mégpedig november dereka után, hogy a „mezei elfoglaltságok” ne akadályozzák a tagok részvételét. Rendszeresen megjelenő országos lap kiadásáról is rendelkezett a dokumentum. 1902-ig Zabunov lapja, a „Zemedelszka zassita” minősült központi kiadványnak, s a Sumenben tartott IV. kongresszus (1902. október 5–8.) határozata alapján jelentették meg a „Zemedelszko Zname”-t.

A „Szövetség” alakuló kongresszusának „üzenete” ellenére a bolgár parlament 1900. január 15-én megszavazta a „tized” bevezetéséről szóló törvényt.³⁴ A korábban spontán tiltakozó mozgalom a „Szövetség” sajtója és irányító testületének koordináló tevékenysége révén átfogóvá és szervezetté vált. 1900 januárjában az uralkodóhoz címzett beadványokat közölték a „Szövetség” lapjai, mivel a parlamenti döntés a fejedelem ellenjegyzésével február 7-én emelkedett törvényerőre.³⁵ Eleinte elkeseredett hangvételű írások válaszoltak az uralkodó lépésére, majd a tiltakozó mozgalomra buzdító felhívások illetve az egyes akciókról szóló beszámolók árasztották el a lapokat.³⁶ A tiltakozó mozgalom ellenére a „tized” törvény érvényben maradt, de az is bebizonyosodott, hogy a „Szövetség” az egész országot behálózta, s a falvak többségében volt már aktív magja.

A tiltakozó mozgalom kiszélesedése a hatóságok kemény fellépését váltotta ki. Március közepén pl. a Várnában tartott tömeggyűlést a hadsereg bevetésével oszlatták szét. Az összetűzéseknek halálos áldozatai is voltak. Pekarev lapja gyászkeretes vezércikkben fejezte ki a társadalmi felháborodást, s a történekvért a kormányt tette felelőssé.³⁷ A konfrontáció és a radikalizálódás megítélésében nem voltak egységesek a „Szövetség” vezetői, s ez a különböző újságokban is tükröződött. A „Földműves Harc” nevéhez méltó módon pl. a következőket írta egyik vezércikkében: „Miután a nép minden legális eszközt kimerített akarata érvényesítésére, nem maradt más, csak egy veszélyes, de biztos eszköz: a nyílt harc, a küzdelem életre-halálra.”³⁸ A cikk szerzője azt is hangsúlyozta, hogy a kormány szólamokat hangoztat a népről, de annak egyöntetű akarata ellenére bevezette a „tizedet”.

Zabunov és csoportja a történekv ellenére a fejedelemhez címzett kiadványokat tartotta célszerű eszköznek: „Meg vagyunk győződve, hogy a bolgár fejedelem nem marad tétlen szemlélője ennek a hatalmas, eddig még soha nem tapasztalt erejű mozgalomnak, s megakadályozza, hogy ártatlan emberek vére öntözze a szent bolgár földet.”³⁹ Ez az irányzat nemet mondott a forradalmi jellegű megmozdulásokra: „A mai körülmények között egy forradalom egyaránt jelentené a nép és az önálló állam pusztulását... Rendelkezünk még törvényes eszközökkel a harc folytatásához, nem merítettünk még ki minden értelmes eszközt a jelenlegi vérszívó kormány ellen folytatott harcban... Ismét és ismét tiltakozó gyűléseket kell szervezni.”⁴⁰ Álláspontjukkal összhangban, a plevéniek 1900. május 18-án delegációt menesztettek az uralkodóhoz,

de az nem fogadta őket. A fejedelem bölcsességéhez fűzött reményeik tehát nem igazolódtak, a radikális fellépésektől ennek ellenére óvták híveiket, s május 22-i felhívásuk is a tiltakozó gyűlések szervezésére szólított fel, nem is eredménytelenül.⁴¹

A mozgalom nem lankadt, de a kormány hajthatatlan maradt, nem vonta vissza a „tized” bevezetéséről szóló törvényt. A tiltakozó akciók – ha a deklarált célt nem is tudták elérni – a „Szövetség” politikai presztízsét jelentősen megnövelték. Az 1900 augusztusában tartott helyhatósági választásokon 120 községben a „Szövetség” aktivistáit választották meg előljárónak olyan körülmények között, amikor maga a szervezet nem indított jelölteket, s a vezetésen belül egyáltalán nem tisztázódott a tevékenység jellege. A polémiák folytatódtak, miközben a „tized” elleni mozgalom egyértelműen politikai jellegűvé vált. Az 1900 augusztusi helyhatósági, majd az 1901 elején tartott parlamenti választások is a „Szövetség” politikai népszerűségét igazolták (22 fős parlamenti frakció). A polémiát tehát az élet eldöntötte, ennek ellenére a II. kongresszuson is folytatták a vitát. Zabunov és társai önellentmondásba keveredtek. Óvták ugyan a „Szövetséget” attól, hogy politikai párttá váljék, s felszólalásaikban a mezőgazdaság fejlesztését, a földművelők anyagi helyzetének javításának fontosságát hangsúlyozták, ugyanakkor a választásokon való részvételtől sem zárkoztak el.⁴² Álláspontjuk ellentmondásosságát s egyben tarthatatlan voltát Dragijev fejtegette: „Uraim! Ne emeljenek itt szót a politikai jelleg ellen... A földművesek érdekében eddig kifejtett küzdelemünk ténylegesen politikai harc volt. Ezt vállalnunk, tudatosítanunk kell, nehogy ügyünket más politikai pártok sajátítsák ki, nehogy eszközükké tehessék szervezeteinket... Válgunk nyíltan politikai szervezetté! Nem azzal a céllal, hogy elűzzük a fejedelmet, vagy hogy miniszterek legyünk. Nekünk más, nagy célok érdekében kell szervezkednünk és politizálnunk: megteremteni és megvédeni a nép valódi hatalmát ebben az országban.”⁴³ Zabunovék „óvatossága” Dragijev beszédében is tetten érhető. A hatalomért folytatott politizálást, amelyet lejárattak az akkori Bulgáriában, ő is elhárította. Ugyanakkor valódi néphatalomról beszélt, ami nyilván elképzelhetetlen a hatalomért vívott küzdelem nélkül.

A kongresszusi polémiák lezáratlanok maradtak, a küldöttek megerősítették a korábban elfogadott alapszabályt és programot. A kérdés formailag nyitva maradt, de a „Szövetség” tényleges tevékenysége Dragijevet igazolta. Újabb druzsbák alakultak, tiltakozó gyűlésekre is sor került, s a 22 fős (13%) „földműves” parlamenti frakció igen aktívan és agilisán tevékenykedett.

1901 áprilisában a kormány javaslata alapján a parlament eltörölte a „tized” törvényt. Hivatalosan cáfolták, hogy a döntés összefüggött volna a „Szövetség” akcióival, de az végül is aktuális céljának elérését jelentette.⁴⁴ Megszületett az első siker, s ez legitimálta a politikai eszközöket, a politikai jelleget, amely a következő években majd A. Sztambolijcskij vezetésével teljesedett ki, új fejezetet nyitva a „Szövetség” történetében.⁴⁵ Az 1901 októberében rendezett III. kongresszus eredményeit értékelve Zabunov lapja – amely ekkor még a „Szövetség” orgánuma is volt – azt fejtegette, hogy „a küldöttek hitet tettek a földműves emberek politikai öntudatának fejlesztése mellett, azért, hogy a »Szövetség« alkalmassá válhassék a kormányzásban való részvételle.”⁴⁶

JEGYZETEK

1. Érthetően elsősorban bulgáriai, de más országok történészei is foglalkoztak a „Szövetség” történetével: *Jatov*, V.Szt.: Idejno – politiceszkata evoljucija na BZNSZ. Szófia, 1966.; *Szlavov*, G.: Szelszkoto dvizensenije v B'lgaria i szozdavaneto na BZNSZ. Szófia, 1976.; *Dimov*, R.D.: Nacsalato na isztoriceszskija puty szelszkoto dvizensenije i szelszkata partija v B'ulgarija do vojnite. Szófia, 1976.; *Cserneyeko*, G.A.: 75 let BZNSZ – partyiji szel'szkih truzsenyikov Bolgarii. Moszkva, 1975.; *Uő*. B'ulgarszkija zemedelszki naroden szozuz – partija na szelszki truzseniki. Szófia, 1976.; *Bell*, J.D.: Peasants in Power. A. Stamboliiski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899–1923. Princeton, 1977.; Tartalma alapján ide kívánczik a Sztambolijszki centenárium alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga: A. Sztambolijszki. Zsivot, delo, zaveti. Szófia, 1980.
2. A fenti értelmezést – felfogásunk szerint – alátámasztják pl. az alábbi munkák: *Berend T. Iván – Ránki György*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Bp. 1979.; *Ugyanők*: Európa gazdasága a 19. században. Bp. 1987.; *Gerschenkron*, A.: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból (Tanulmányok). Bp. 1984.
3. A bulgáriai birtokviszonyokra vonatkozó adatokat I. L. *Berov*: Agrárviszonyok Bulgáriában a felszabadulás korától (1878) az 1912-es Balkán-háborúig. In: Agrártörténi tanulmányok. 15.; Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914.) Szerk.: Gunst P., 1989. 117–119. A bolgár gazdasági viszonyokra I.: *Berend-Ránki*: Európa gazdasága ... 586–643. – A birtokviszonyok alakulását valamennyi hivatkozott, a „Szövetség” történetét feldolgozó munka tárgyalja, részletesen elemzi: V. *Tyopalov*: „Osznovanyije na BZNSZ”. In: Izvestija Insztitut na Isztorii B.Ak. N. 8. kt. 1960. 160–161.
4. Vö.: *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. 45–47.
5. Vö.: *Berend – Ránki*: Európa gazdasága... 606–608.
6. L.: *Dimitrov*, Al.: Za szdruzszenija zemlegyelec. Szófia, 1909. 5. E kiadvány a „Szövetség” 10 éves jubileumán látott napvilágot.
7. L. Uo. 23–25, 33–35.
8. L. „Szelszki Vesztnyk” No. 1. 1–2. 1893. aug.
9. L. uo. No. 2. 5. 1893. szept. 4. 1893-ban a lapnak összesen 8 száma jelent meg. Anyagi okok miatti felfüggesztették a kiadását. 1900-ban újra megjelentette Nyegyalkov, de ekkor már képviselőként, s vállalta platformja rokonosságát a „Szövetséggel”.
10. L.: *Ju. Pekarev*: Szpomeni, zsivot i gyejnoszty. Szófia, 1929. 107–109.
11. Uo. 114–118.
12. Uo. 127–129.
13. „Nova Borba”, No. 1. 1–2. (1898. dec. Várna).
14. Uo. 2.
15. Uo. No. 4. 2. (1899. jan. 22.)

16. „Zemlegyelcseszka Borba” (Földműves Harc) No. 7. 1–2. (1899. febr. 12.) – E lap a „Nova Borba” folytatását jelentette új néven, folytatólagos sorszámmal. Ezért No. 7. a jelölése.
17. Uo. No. 12. 1–2. (1899. márc. 17.)
18. Uo. No. 13. 3. (1899. márc. 24.)
19. Uo. II. évf. 3. szám 1. (1899. dec. 18.)
20. *Paun Genov*: Ja. Zabunov pervoaposztolet na zemedelszkoto szdruzsivane. Szófia, 1948. 6–7.
21. „Zemedelszka zassita”, No. 1. 1. (1899. szept. 6.)
22. *Paun Genov*: i.m. 21.
23. „Zemedelszka zassita” No. 5. 1–2. (1899. okt. 10.)
24. *D. Dragijev*: Zemlegyelszkij szojuz i politikata. Plovdiv, 1901. 3–4.
25. „Zemlegyelcseszka Borba”, II. évf. No. 5. 3. (1900. jan. 15.) (Összefoglaló az első parasztkongresszus hozzászólásaiból, aláírás nélkül).
26. *Pekarev*: i.m. 182–183.
27. Uo. 184.
28. *Dragijev*: i.m. 11–12.
29. *Pekarev*: i.m. 187–188.
30. Uo. 183.
31. „Zemlegyelcseszka Borba”, i.h.
32. *Pekarev*: i.m. 191.
33. „Usztav na BZNSZ”, Szófia, 1903.
34. *Tyupalov*, V.: Polityicseszkoje gyejatyelnoszty na BZNSZ-a. In: Izvesztyija insztyitut za isztorii B.An.N. kt. 1962. 68.
35. „Zemlegyelcseszka Borba”, II. évf. No. 6. (1900. jan. 22.) vezércikk, No. 7. (1900. jan. 29.) 4.
36. Uo. No. 8 (febr. 9.) 1., No. 9–10. (febr. 20.) 1. és 6–7.
37. Uo. No. 11. (1900. márc. 19.) 1.
38. Uo. No. 14. (1900. ápr. 17.) 1.
39. *Tyupalov*: i.m. 69.
40. „Zemedelszka zassita”, No. 25. 1. (1900. máj. 1.)
41. *Tyupalov*: i.m. 71.
42. *Dimov* i.m. 167–168. – A kongresszust először októberre Plevnába hívta össze a vezetés, de a kormány nem adta meg az engedélyt. Végül is december elején Szófiában ültek össze a küldöttek.
43. *Dragijev* i.m. 11–12, ill. 17.
44. *Tyupalov*: i.m. 77., ill. 90–96.
45. *Dimov* i.m. 198.
46. „Zemedelszka zassita”, II. évf. No. 7. 1. (1901. okt. 31.)

Lajos Menyhárt:

FORMING OF THE POPULAR AGRARIAN LEAGUE IN BULGARIA

At the turn of the 19th and 20th centuries despite the whole world expansion of capitalism, in Eastern Europe agrarian characteristics strengthened. The life of peasantry still remained a central political issue. It was a challenge to governments, an item of programmes, but no solution was found.

In Bulgaria, one of the most backward agrarian countries in the region, the introduction of the "tenths" (more taxation) resulted in peasant movements led by the country intelligentsia. Village organizations were formed, and they played a decisive part in the movement along with the local media.

The study shows the organization period documented by the press of the Agrarian League, analyses the first congress (1899) and presents the first steps taken in the successful campaign against the "tenths" at the turn of the century.

Rozgonyi Ibolya:

DZERZSINSZKIJ ÉS A CSEKA *

Vannak időszakok, sajátos hatalmi rendszerek, amelyek titokzatos, félelemkeltő intézményei iránt különösen nagy az érdeklődés. Ilyenek az államvédelmi, belügyi szervezetek. Dolgozatunkban Szovjet-Oroszország első ilyen típusú szervezetét, a Csekát kívánjuk bemutatni a megalakulástól az átszervezésig (1917–1922), mivel a jogutódszervezetek (GPU, OGPU, KGB) némileg más társadalmi-politikai feltételek és követelmények alapján működtek. A Cseka létrejötté és tevékenysége elválaszthatatlan Féliskz Edmundovics Dzerzsinszkij nevével, aki megalapítója, irányítója és formálója is volt a szervezetnek 1926-ban bekövetkezett haláláig.¹

Dzerzsinszkijt az első számú csekistának nevezték, mert ő rendelkezett az egyes sorszámu csekista igazolvánnyal,² mert a szervezetben ő volt a vezér. A kortársak visszaemlékezéseiből nem nehéz megalkotnunk a Dzerzsinszkij-képet,³ munkatársai valamennyien elismerően – bár nyilvánvalóan túlzással és egyoldalúan – nyilatkoztak róla. Kiemelik egyszerűségét, puritánságát, közvetlenségét, segítő szándékát. A megkülönböztetésnek, az előnyszerzésnek még a legapróbb formáját is elutasította. Paradoxnak tűnik, hogy épp egy ilyen jellegű szervezet vezetőjét nevezik humánus, erkölcsileg tiszta, becsületes embernek. Egyik munkatársa, M. Lacisz szerint még az emigráns irodalom is kiemeli nevét a többiek közül. „Ezekben az írásokban Dzerzsinszkij az ügy fanatikusa. Az ellenforradalommal folytatandó harcban kérlelhetetlenül kemény, de nem hóhér, nem megvesztegethető és nem lezüllött ember, mint amilyen jelzőkkel a VCSK munkatársainak többségét illetik. Dzerzsinszkij még az ellenség szemében is a forradalom bajnoka.”⁴ Dzerzsinszkij 1917 előtt sokat ült börtönben⁵ és talán ennek is köszönhető, hogy ő az elítéltek szemével is képes volt látni a világot. „Soha senkit nem tegezett, nem volt durva, még a bűnözőkkel szemben sem”.⁶ Megkülönböztette a köztörvényes bűnözőt a politikai okokból letartóztatottól, de bármilyen ítélet is várt az illetőre, munkatársaitól emberséges magatartást követelt. Elítélte és szigorú büntetésben részesítette az önkényeskedő, a hatalommal visszaélő, a bosszúvágyból vagy más indíttatásból kegyetlenséget, erőszakosságot tanúsító csekistákat. Az ilyen esetek száma azonban az évek során nemhogy csökkent, hanem lényegesen nőtt.

Az 1917. októberi fordulatot megelőző és azt közvetlenül követő időszak szervezetekben és bizottságokban nem szűkölködött. Nemcsak számuk, de méginkább működési területük alapján nehezen áttekinthetők, hisz nemegyszer párhuzamosságot, esetenként pedig csak névleges létezészt tapasztalhatunk. Így pl. nem könnyen meghatározható a bolsevikok héttagú politikai bizottságának (PB) szerepe, mely 1917. október 10-én jött létre, mivel tevékenységére vonatkozóan semmilyen forrással nem rendelkezünk. Sokkal fontosabbnak tűnik az ugyanezen a napon megalakított 29 tagú *Forradalmi Katonai Bizottság* (FKB), minthogy feladata „... a mensevik és eszer hatás alatt álló központi szovjet végrehajtó bizottságok komisszárai befolyásának megtörése volt, így biztosítva, hogy a csapatok csak az FKB instrukciói szerint cselekedjenek”.⁷ Hasonló céllal

jött létre október 16-án a *Forradalmi Katonai Központ* (FKK), melynek gyakorlati szerepét a fegyveres felkelés előkészítésére vonatkozóan a történészek még ma is vitatják.⁸ Dzerzsinszkij mindkét testületnek tagja volt. Részt vett a Munkás- és Katonaküldöttek pétervári végrehajtó bizottsága október 21-i tanácskozásán is, ahol a szervezetlenség miatt emelte fel szavát. Véleménye szerint „...kötelezni kell a bolsevik tagokat, hogy dolgozzanak, vagy lépjenek ki...”⁹ Ezek után a fórum úgy dönt, hogy tíz új tag bevonásával erősíti meg a bizottság munkáját. Az újonnan felvettek között van Sztálin, Joffe, Lasevics mellett Dzerzsinszkij is. A fegyveres felkelés napján Dzerzsinszkij konkrét feladata a posta és távirda elfoglalásának megszervezése volt. Bár a megbízással kapcsolatban ellenvéleményét is kifejtette, amikor a bolsevik párt központi bizottsága (KB) meghozta erre vonatkozó döntését, de azt feltétel nélkül elfogadta és teljesítette.¹⁰

Október 25-ét követően az események gyorsan peregtek. Megkezdődött a *bolsevik-szovjethatalom* intézményrendszerének kiépítése. Egymást követték az újabb és újabb bizottságok, melyek munkájába Dzerzsinszkij is bekapcsolódott. Mai szóhasználatlaltal funkcióhalmaznak nevezhetnénk, hogy a vezető forradalmárok egyszerre több, kis túlzással megszámlálhatatlan bizottságnak voltak tagjai. A már említett két katonai bizottság és a KB mellett Dzerzsinszkij tagja volt a *belügyi népbiztosság kollégiumának* is. Ez utóbbi egyik ülésén „...ő maga ajánlkozik fel az országban a rend megteremtésének feladatára” – emlékezik vissza M. Lacisz.¹¹ Ezt egyrészt azért tartjuk fontosnak, mert ismerve Dzerzsinszkij egész életútját, nem ez az első és utolsó eset, amikor saját maga kér és vállal feladatokat, funkciókat. Másrészt azért is említésreméltó, mert a monográfiák, visszaemlékezések figyelmen kívül hagyva az önként jelentkezés tényét, kizárólag a két katonai szervezetben való tevékenységével indokolják a Cseka elnöki posztjára való kinevezését.

A Népbiztosok Tanácsa december 5-i határozatával feloszlatta az FKB-t, mivel eredeti feladatát, a fegyveres felkelés előkészítését és operatív irányítását teljesítette. Ugyanakkor az új hatalom elleni akciók – gondoljunk a banktisztviselők országos sztrájkjára – erélyesebb intézkedésre késztették a kormányt. Ezért másnap döntést hoztak az „ellenforradalom likvidálására”, továbbá a szabotázs és a spekuláció ellen az *Összoroszársági Rendkívüli Bizottság* (VCSK, közismertebb nevén Cseka) felállítására. A „jó jakobinust”, az orosz forradalom „Fouquier-Tinville”-jét Dzerzsinszkij személyében látják és – Lenin javaslatára – megbízzák a testület vezetésével. Dzerzsinszkij már december 7-én javaslatot terjeszt be az új szervezet összetételére¹² és feladatkörére „Akció valamennyi ellenforradalmi és szabotázs kísérlet felderítésére és likvidálására Oroszország egész területén, bárhonnan ill. bárkitől induljanak is ki azok. A bizottság csak megelőző, felderítő nyomozást folytat, a letartóztatottakat átadja a Forradalmi Törvényszék bíróságának”.¹³ Az alapító okirat értelmében büntetésként vagy onkolobozást, kitelepítést, élelmiszerjegytől való megfosztást, az ellenforradalmárok névjegyzékének nyilvánosságra hozatalát javasolja a bizottság.

Rövid idő alatt négy osztályt építenek ki az információs-szervezeti feladatokra, valamint az ellenforradalom, a szabotázs és a spekuláció elleni harcra. A megalakuláskor mindössze 30 vöröskatona tartozott a Csekához, de a bizottság fokozatosan növelte apparátusát ill. osztályait. Már januárban külön osztályt hoztak létre – tíz fővel – a banktisztviselők szabotázs akcióinak megghiúsítására. 1918 júniusában megalakulnak az első közlekedési, vasúti rendkívüli bizottságok, majd az év végén az egészségügyi bizottságok is.¹⁴ A Cseka létszámának növekedése lassúbb ütemben halad, mint az

akciók számának, ill. a bizottság feladatkörének bővülése. „Dzerzsinszkij a vérköpésig dolgozta magát” – írja nagyon érzékletesen erről az időszakról Dolmányos István, utalva ezzel Dzerzsinszkij börtönökben megviselt szervezetére is.¹⁵ Amikor 1918 tavaszán a VCSK áthelyezi székhelyét Moszkvába, az új fővárosba, még mindig viszonylag kis létszámú szervezet, mivel a küldöncöket is beleértve mindössze 120-an tartoznak az állományába. Felszereltsége is elég hiányosnak mondható, mert pl. – ha hihetünk a VCSK egyik helyettesének, Petersznek – „... A kancellária Dzerzsinszkij aktatáskájában, a kassza pedig először ezer, majd tízezer rubel ... nálam mint pénztárnoknál az asztalfiókomban volt.”¹⁶ 1921-ben azonban a testületnek már mintegy 31 ezer munkatársa van és ellátottsága sem nevezhető silánynak.

A VCSK 1917 decemberétől nap mint nap számos hatalomellenesnek minősült tettet számolt fel vagy ellenforradalomnak vélt ill. minősített kísérletet hiúsított meg. Az intézkedések jellege és az alkalmazott eszközök állandóan változtak. Az, ahogyan a Cseka feladatkörét, célját és rendeltetését meghatározták, széles mozgásteret biztosított számára. Közismert és általánosan elfogadottnak tekintik, hogy a Lenin elleni 1918. szeptember 1-jei merénylet után veszi kezdetét a „vörös terror”, amely a legszigorúbb büntetéssel sújtja a legkisebb hatalomellenesnek minősített tevékenységet is. A VCSK esetében a *rendkívüli intézkedések* azonban már 1918 februárjában elkezdődtek! A Népbiztosok Tanácsa február 21-én tette közzé „Veszélyben a szocialista Haza” című felhívását, melyben védelmi szervezetét a legszigorúbb büntetés, a halálbüntetés kiszabására is feljogosította. E dokumentum 8. pontja ugyanis kimondja, hogy: „Ellenséges ügynökök, spekulánsok, betörők, huligánok, ellenforradalmár agitátorok, német kémek a bűncselekmény elkövetésének színhelyén anagyonlövetnek.”¹⁷ A rendelet megjelenése után néhány nappal tartóztatják le, majd ítélik halálra Ejboli herceget, aki VCSK munkatársként adva ki magát házkutatásokat végzett és vagyontárgyakat ill. pénzt foglalt le a bizottság nevében.¹⁸ A VCSK felhívása Dzerzsinszkij aláírásával 1918 március végén jelenik meg a moszkvai sajtóban. Ebben egyebek között a fegyverek beszolgáltatására szólítja fel a lakosságot, majd arra figyelmeztet, hogy „... Azoknak a személyeknek, akik lopással, gyilkolással, rablótámadással és más teljesen elfogadhatatlan bűnös tevékenységgel foglalkoznak, 24 órát adunk, hogy elhagyják Moszkvát és vagy végérvényesen szakítanak korábbi ténykedésükkel, vagy a felhívás megjelenése után 24 órával a bűncselekmény elkövetésének színhelyén azonnal kivégeztetnek.”¹⁹ Itt látszólag egyszerű köztörvényes bűntettekről van szó, de a „más teljesen elfogadhatatlan bűnös tevékenység” kategóriája meghatározhatatlan fogalom, köre állandóan változik ill. bővíthető, kiterjed politikai akciókra, lehetőséget ad az önkényes megítélésnek ill. ítélezésnek. A VCSK már 1918 februárjától rendkívüli jogkörrel felruházott szervezet volt. A rendkívüli állapotra való tekintettel jogában állt, hogy bírósági tárgyalás nélkül, a legszigorúbb büntetés alkalmazásával azonnali hatállyal ítélezzék. Ez a jogkör viszont már elég messze áll attól, amivel néhány hónappal korábban a megalakításkor a Népbiztosok Tanácsa felruházta védelmi szervezetét.

1918 őszén a rendkívüli állapotot a *hadiállapot* váltja fel. Bár a tényleges hadihelyzet már márciusban a német támadással, ill. az angolok murmanszki partraszállásával elkezdődik, deklarálása csak ekkor történik meg. A rendelkezés, mely ismert nevén a „vörös terror”-t bevezette,²⁰ a VCSK-t még fokozottabban szigorú, rendkívüli intézkedésekre jogosította fel.

A Csekáról ugyan sokat és sokan írtak, de sajnálatos módon elenyészően kevés azoknak a forrásoknak a száma, amelyek hiteles adatokat közölnek a büntetésvégrehaj-

tási formákról, ill. azok számáról. Egyesek szerint 1918 első felében 22 embert végeztek ki, míg a második félévben, a vörös terror kihirdetését követően már mintegy hatezer embet sújtottak ilyen büntetéssel.²¹ Egy másik szerző a Lenin elleni merénylet utáni tömeges megtorlásra Pétervár példáját hozza, ahol szeptember 3-án, egyetlen nap alatt 300 kivégzés történt, és a vörös terror első hat hetében 800, majd novemberben 1300 halálbüntetést szabtak ki.²² Megjegyezzük, hogy ezek csupán az ellenforradalminak minősített bűncselekményekre vonatkozó adatok, a köztörvényes büntettnek számító esetek ezek között nem szerepelnek. Az alábbiakban néhány adatot közlünk a bűncselekményekről, az elkövetőkről, ill. büntetésükről a Cseka kimutatásai alapján.²³

	1918	1919	Össz.
a levert felkelések száma	245	99	344
a halottak száma	1821	1236	3057
a Csekából elesettek száma	878	272	1150

Felszámolt ellenforradalmi szervezetek

	1918	1919	Össz.
kadet	20	8	28
fekete százask	68	39	107
jobboldali eszker	19	15	34
baloldali eszker	5	45	50
mensevik	12	6	18
meghatározatlan	18	157	175
banditák	19	16	35
spekulánsok	2	2	4
	163	288	451

A különböző bűncselekményekért kivégzettek száma

	1918	1919	Össz.
kémkedés	56	46	102
felkelés	2431	651	3082
ellenforradalmi szervezetben való részvétel	1637	387	2014
felkelésre buzdítás	396	59	455
spekuláció	39	32	71
banditizmus	402	241	643
dezertálás	39	63	102
hivatali bűncselekmény	157	49	206
egyéb	1173	561	1704
	6300	2089	8389

Biztonsági intézkedések

	1918	1919	Össz.
koncentrációs táborban	1791	7305	9496
börtönben	21 988	12 346	34 334
túsz	3061	10 050	13 111
A lefogottak száma összesen:	43 354	44 639	86 893

Pénzbírságok (rubelben)

bírságok száma	4705	1174	5882
bírságok összege	28 757 772	46 135 019	74 892 791
vagyyonelkobzás száma	1003	1054	2057
ennek értéke	33 910 040	8 483 190	42 313 230

A Cseka megalakulása pillanatától igyekezett a lakosságra támaszkodni, melyet be- és feljelentések megtételére ösztönzött. 1918 áprilisában pl. a következő felhívást tették közzé: „...Az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság elismerő és hálás lesz minden egyes adatért a betörők, rablók, szeszfőzők, szeszüzérek, spekulánsok, szabotálók és ellenforradalmárok tartózkodási helyére vonatkozóan.”²⁴ Néhány hónappal később a felhívás megismétlődik, de ekkor már kérésről, háláról nem olvashatunk, csak bejelentési avagy „feljelentési kötelezettségről”.²⁵ Dzerzsinszkij nagy figyelmet fordított a lakossági bejelentésekre. Úgy vélte és hangoztatta is, hogy a hatalom védelme nem a Cseka belügye, hanem a dolgozó nép érdeke és ügye kell hogy legyen. Az ismert történet kapcsán – melyet egyetlen monográfiaíró sem felejt el idézni – a Cseka erejét épp a tömegben, a lakosság együttműködésében határozta meg.²⁶

Miközben a VCSK folyamatosan bővítette apparátusát és sorra hozta létre a szovjetek mellett működő helyi rendkívüli bizottságokat, 1918 júniusában kirobban az első jelentősebbnek ítélt fegyveres megmozdulás, mely „baloldali eszer lázadás” néven vált ismertté. Paradox módon e néhány napos akció irányító központja a VCSK egyik alakulata volt, mely ily módon a Csekát is kompromittálta.²⁷

A *hadikommunizmus* rendszere a VCSK munkájára is hatást gyakorolt. Mint ismeretes, a hadikommunizmus egyik jellemző vonása a *centralizáció*, a „*túlközpontosítás*” volt. Ha röviden kellene jellemeznünk a Cseka helyzetét, azt mondhatnánk, hogy tevékenységében egyszerre volt jelen a centralizáció és az önállóság, a „*túlközpontosított*” irányítás és a függetlenség. Mindez leginkább a párttal és a központi ill. helyi szovjet intézményekkel való kapcsolatán keresztül mérhető és érzékelhető. Az 1918-as évből több olyan rendelettel találkozunk, amelyekben a Cseka és a párt, ill. más szovjet intézmények közötti együttműködést szorgalmazzák. Önmagában az a követelmény, hogy a csekisták munkájuk során támaszkodjanak a helyi kommunista pártszervezetekre, érthető és természetes. Ám a szeptember 10-én Dzerzsinszkij instrukciójára kiadott körlevél mást is tartalmaz. Eszerint: „... Minden egyes rendkívüli bizottság alakítson ellenőrző bizottságot, melynek két tagja a pártszervezet képviselője, egy pedig a rendkívüli bizottság tagja legyen.”²⁸ Itt már nem egyszerű együttműködésről, hanem a párt felügyeleti jogáról van szó. Valószínű, hogy ennek az intézkedésnek a visszaélések, a jogtalan letartóztatások és önkényeskedések megszüntetése, valamint a párt hatáskörének adminisztratív eszközökkel történő bővítése volt a célja. Mint ahogy a kormányzói rendkívüli bizottságok vezető tisztségviselői is a „helyes káderpolitika”, ill. káderkiválasztás érdekében kötelesek voltak politikai ismereteikről számot adni, s megbízhatóságukat párttatesztációval (ajánlással) igazolni.²⁹ Az ebben az időben megjelent rendeletekből arra is következtethetünk, hogy különösen sok vita volt a rendkívüli bizottságok és a helyi szovjetek között. A szovjetek kísérletet tettek arra, hogy alárendeljék maguknak a rendkívüli bizottságokat, épp ezért Dzerzsinszkij szeptember 26-i parancsában egyértelműen kimondja: „...A VCSK a Népbiztosok Tanácsának alárendeltje. Az igazságügyi és belügyi népbiztosság az ellenőrzés jogával rendelkezik. Tevékenységében a VCSK teljesen önálló, házkutatásokat, letartóztatásokat, kivégzéseket folytat és erről beszámol a Népbiztosok Tanácsának és az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságnak”.³⁰ A két népbiztosság részéről az ellenőrzés tulajdonképpen beszámoltatási kötelezettséggel és nem beavatkozási joggal volt egyenlő. Egy évvel később ugyanilyen tartalommal jelenik meg Dzerzsinszkij újabb parancsa, mely azt jelzi, hogy a Cseka és a szovjetek közötti hatalmi viszály tartós volt. A rendkívüli bizottságok ugyanis a helyi szovjet szervezetek alárendeltjei voltak, de a

gyakorlatban központi, azaz VCSK parancs vagy rendelet esetén a szovjetek határozatát semmisnek tekintették, minthogy „... a szovjetek semmilyen esetben sem változtathatják vagy akadályozhatják meg a VCSK rendeletének végrehajtását ez utóbbi tudta és beleegyezése nélkül”.³¹ Márpedig a dokumentumok arról tanúskodnak, hogy nem volt olyan téma vagy terület, amelyre vonatkozóan ne születtek volna VCSK rendeletek is. Ily módon a szovjeteknek való alárendelés formai jellegű volt és maradt.

Ennél is feszültebb helyzet alakult ki a Cseka és az Igazságügyi Népbiztosság között. Az akkori népbiztoshelyettes, Kozlovskij és néhány munkatársa számos esetben bírálta a VCSK-t kegyetlensége, megalapozatlan döntései és szigorú büntetései miatt. Erről nemegyszer a nyilvánosság előtt, a sajtóban is szólt. Ez egyrészt csorbította a VCSK tekintélyét, másrészt jelezte és fokozta a rendkívüli bizottságok és egyéb szovjet intézményekkel szembeni ellenszenvet. A párt központi bizottsága december 19-i döntésével a VCSK védelmére kelt, presztízsének megóvását kívánta szolgálni azzal, hogy hivatalosan elismerte, jóváhagyta, sőt szükségesnek ítélte a Cseka eddig végzett munkáját. De hogy Kozlovskij bírálata nem volt alaptalan, bizonyítja az a számos levél és távirat, melyben Lenin az indokolatlan letartóztatások, házkutatások stb. megszüntetését kéri Dzerzsinszkijtől, ill. a helyi rendkívüli bizottságoktól, főként tudományos szakemberek, professzorok, tanárok ügyében.³² 1918 őszétől 1919 februáráig nemcsak bírálták és jogkörének megsértésével vádolták a VCSK-t, hanem egyesek teljes feloszlását is követelték. Végül a Lenin vezetésével megalakult vizsgálóbizottság a vártnak megfelelő, egyértelmű határozatot hoz a VCSK létjogosultságáról és munkája szükségességéről. A szervezetet ért bírálatok miatt azonban számos olyan intézkedés született, melyek célja a VCSK visszaéléseinek, önkényeskedéseinek megszüntetése volt.³³ A fenti határozat szól arról is, hogy az ítélethozatali hatáskört a forradalmi törvényszékeknek kell gyakorolniuk. A rendkívüli bizottságok csak ott működhetnek teljes jogkörrel, ahol „hadiállapot van, vagy ahol a fegyveres ellenforradalmárok és banditák fellépésére lehet számítani”.³⁴ Nyilvánvaló, hogy a polgárháború időszakában erre könnyen lehetett hivatkozni, hisz minden olyan esetben, amikor az ellenforradalom erőit – vélten vagy jogosan – megerősödni látták, a rendkívüli állapot egyszerű kinyilvánításával a Cseka teljes hatáskörrel cselekedhetett. A fent jelzett háttérzeteknek volt még egy pontja, amely a kormányzósági rendkívüli bizottságok hatáskörébe tartozó *kényszermunka-táborok* létrehozását indítványozta. A hivatalos propaganda szerint a táborok rendeltetése abban állt, hogy egyrészt izolálja a politikai szempontból megbízhatatlannak nyilvánított elemeket, másrészt „a munka nemesítő hatása révén” a rendszer elfogadására neveljen ill. kényszerítsen. Ezért is nevezték ezeket a helyeket a „munka iskoláinak”.³⁴ A Gulág-rendszer tehát Lenin idején és Dzerzsinszkij, a Cseka tevékenységével jött létre.

Az Oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság (ÖKVB) 1919. február 19-i ülésén Dzerzsinszkij értékeli a VCSK 15 hónapos munkáját, majd javaslatot terjeszt elő a VCSK és a Forradalmi Törvényszék átszervezésére. Ennek leglényegesebb pontja, hogy „ítélethozatali joga valamennyi rendkívüli bizottságban keletkezett ügyben a Forradalmi Törvényszéknek van.”³⁵ Mindezt a hatalomellenes akcióik csökkenésével, a helyzet stabilizálódásával indokolja. De alig egy hónappal később az ÖKVB határozatát a párt KB-a (!) hatálytalanítja, és a VCSK újra rendelkezik a rögtönítélkezés és végrehajtás minden formájával, a kivégzés jogával is. Ugyancsak erre az időre tehető a VCSK és a belügyi népbiztosság közötti, s az évek során szinte folyamatossá vált vitának a lezárása is. Az összeütközések döntő hányada a funkciók és a hatáskörök

egybeeséséből adódott. Többször és több vezető részéről elhangzott az a javaslat – Sztálin is emellett szállt síkra –, hogy célszerű lenne a két belügyi szervezetet egyesíteni. Az összevonás ellen Dzerzsinszkij kategorikusan tiltakozott, mivel korai lépésnek tartotta.³⁶ Végül kompromisszumos megoldás született, mely ugyan nem egyesítette a két szervezetet, de összefonódását eredményezte. Amikor 1919 márciusában Petrovszkij belügyi népbiztost az Ukrajnai Központi Végrehajtó Bizottság elnökévé nevezték ki, *Dzerzsinszkijt* állították a helyére. Így egy személyben ő lett a VCSK és a moszkvai Cseka elnöke, valamint a belügyi tárca vezetője is. Míg a belügy és a Cseka a felső vezetésben összeolvadt – bár továbbra is egymástól függetlenül, de egymás tudtával működött –, addig az alsóbb szinten a járási rendkívüli bizottságokat feloszlatták, s feladatukat a helyi milíciák vették át. Ez utóbbiak megalakították politikai irodájukat, melyekben a vezetői poszt betöltését legalább kétéves párttagsághoz kötötték, s ezzel úgy mond a szervezeteket megerősítették.

A Cseka szervezeti átalakításának sorába tartozik a hadseregben és a frontokon végrehajtott változtatás is. Korábban két szervezet működött egymással párhuzamosan: a kémkedéssel a Katonai Kontroll, míg az ellenforradalommal a frontokon és a hadseregben felállított rendkívüli bizottságok foglalkoztak. E két testület egyesítéséből jött létre a *Különleges Osztály*, melynek első vezetője a VCSK katonai osztályát korábban irányító Kedrov lett. 1919 augusztusától az országos parancsnoki tisztelet Dzerzsinszkij töltötte be. G. Szofinov könyvében az egyesítést nemcsak a célszerűséggel indokolta, hanem a hadsereg parancsnoki állományának leromlásával is, minthogy véleménye szerint nőtt a „megbízhatatlan elemek” száma, azaz túl sok egykori cári tisztet alkalmaztak. E felfogás magyarázza, miért tartották szükségesnek az átalakítást megelőző vizsgálatot, a „tisztoztatást”, amelyet követően az apparátust „hűséges, elkötelezett kommunistákkal” töltötték fel. A Különleges Osztályt a Trockij vezette Forradalmi Katonai Tanácsnak rendelték alá. Bár ezt egyesek a hadihelyzet diktálta lépésnek tekintik, a tényleges cél az volt, hogy a Különleges Osztályok révén a hadseregben és a frontokon megerősítsék a pártirányítást, valamint egyszerűsítsék a folyamatos és közvetlen kapcsolattartást Moszkvával. Dzerzsinszkij mint a párt Szervezési Irodájának tagja, 1919. május 3-án olyan javaslatot tesz, amelynek alapján a VCSK Különleges Osztályának elnöke hetente köteles jelentést adni Sztálinnak, a párt KB és a Szervezési Iroda tagjának, hogy ő folyamatosan tájékoztathassa az utóbbit a folyó ügyekről és így lehetőség nyíljon az azonnali döntéshozatalra. A Szervezési Iroda által jóváhagyott határozat a pártirányítás erősítését, a közvetlen és folyamatos kapcsolat biztosítását szolgálta.³⁷

A célszerűség mellett a központosítás elve motiválta azt az intézkedést, mely a különböző állami szervezetek, intézmények ún. „segédcsapatait” 1919. június 1-jei hatállyal – a vasúti és a határőrcsapatok kivételével – a belügyi népbiztosság fennhatósága alatt álló *Belső Védelem Csapatainak Törzse* (VOHR) szervezetébe vonta. Ez ideig szinte valamennyi népbiztosság rendelkezett ilyen „segédcsapatokkal”. 1919 közepén a VOHR mintegy 125 ezer fővel dolgozott, a VCSK közvetlen kötelékébe 40 zászlóalj tartozott. Ugyanebben az évben alakult meg egy másik intézmény, a *Különleges Forradalmi Törvényszék*, amely hivatkozva a spekuláció, fosztogatás, rablás stb. fokozódására, ha rövid ideig is – 1920 júniusáig létezett – a VCSK szervezeteként rendkívüli, halálbüntetést is magába foglaló bíraskodási jogkörrel rendelkezett.

1920. január 17-én az ÖKVB és a Népbiztosok Tanácsának közös rendelete értelmében a vörös terrort felfüggesztették és a halálbüntetést eltörölték.³⁸ Ez az intézkedés

azonban nem sokáig maradt hatályban, mivel a lengyel támadás újra háborús helyzetet teremtett, s emiatt visszavonták. Az indoklásból mégis az látszik, hogy a vörös terror, s vele együtt a halálbüntetést akkor még kivételesnek, s nem az osztályharc természetes eszközének tekintették, mint néhány évvel később.

1920. január 28-án az OKVB határozata alapján a szovjet hatalom védelmében kifejtett tevékenysége elismerésül Dzerzsinszkijt a Vörös Zászló Érdemrenddel tüntették ki. Ezt közölve a szovjet sajtó is méltatta a Cseka elnökének eddigi pályfutását. Az emigráns sajtó, pl. az „Obseje gyelo” elnevezésű párizsi lap ugyanakkor „Kitüntetés a hóhérnak” címmel emlékezett meg az esetről. A külföldi lapok egyébként gyakran, mondhatnánk nap mint nap közöltek információkat a Csekáról, a csekisták rémtetteiről. Név szerint Dzerzsinszkijről azonban nem vagy nagyon ritkán írtak, s ha igen, akkor „véreskezű”, „vérengző” és „fanatikus” jelzőkkel illették, viszont elismerték megvesztegethetetlenségét. Munkájáról az általa vezetett intézmény tettein keresztül mondtak ítéletet, az akciókban való közvetlen részvételéről nem szóltak. Csupán egyetlen esetről tudunk, amikor egy félreértelmezett lenini gesztus miatt az ő utasítására emberek százait végezték ki minden vizsgálati eljárás nélkül.³⁹

Miután a szovjethatalom egy kis lélegzetvételnyi szünethez jutott, a gazdasági feladatok is nagyobb hangsúlyt kaptak. A megváltozott körülményekhez alkalmazkodott a Cseka is. 1920. február 3-án a kormányzósági rendkívüli bizottságok IX. konferenciáján Dzerzsinszkij előadói beszédében a gazdaság frontján végzendő munka jelentőségéről szólt, a gazdasági büntetteket százszor veszélyesebbnek tartotta a frontarcoknál. A cseka nem gazdasági intézmény, de a vasúti rendkívüli bizottságok révén segítséget nyújthat a gazdaság működőképességéhez. Ezért azt javasolta, hogy azokat, akik korábban mint szakképzett emberek a vasútnál dolgoztak, irányítsák oda vissza, hogy tudásukkal, tekintélyükkel és példamutatásukkal segítsék a munkát. Ez a koncepció merőben más, mint a munkásellenzék vagy a decisták által később meghirdetett idea, amely a pártvezetőktől – szakképzettségtől függetlenül – évi néhány hónapos közvetlen termelésben való részvételt követelt.⁴⁰

A *lengyel hadjárat* miatt az 1920. május 11-én kihirdetett hadiállapotot követően a Cseka ismét teljes jogkörrel dolgozott az egész országban. Dzerzsinszkij mint a KB megbízottja Ukrajnában intézkedik a háterszág védelmi feladatainak megszervezésére, majd – saját kérésére – a Délnyugati Front háterszágának parancsnokává nevezik ki. Júliusban rövid időre Moszkvába utazik, hogy részt vegyen a Komintern soros kongresszusán, s bár azzal a szándékkal hagyja el Ukrajnát, hogy visszatér, azonban a párt KB újabb megbízásával a lengyel frontra küldik, ahol a *Lengyel Forradalmi Bizottság tagjaként* aktív szerepet vállal ebben a sikertelennek bizonyuló küldetésben.⁴¹

1920 őszén a lengyel-szovjet fegyverszüneti egyezményt követően az ország belső helyzetét leginkább a hadikommunizmus gazdaságpolitikája által teremtett ellentmondások és nehézségek jellemezték. Ennek következtében a gazdaság területén is nőtt az ellenállás a rendszerrel szemben (a beszolgáltatások megtagadása, a szegényparaszt-bizottságok és az élelmiszerosztatok elleni fellépés, az ún. kuláklázadás stb.). A megoldást azonban ekkor még nem a hadikommunizmus felszámolásában, hanem a megtorlás, az erőszak, a megfélemlítés fokozásában látták. 1921 januárjában a tényleges hadihelyzet megszűntével Dzerzsinszkij elrendeli a büntetőpolitika új szabályozását. „A polgárháború éles szakasza lezárult – írja parancsában –, de nehéz örökséget hagyott hátra: teli börtönöket, ahol főként munkások és parasztok, nem pedig burzsoák ülnek. ...csak azok kerüljenek oda, akik valóban veszélyesek a szovjet hatalomnak.

...Megengedhetetlen, hogy egyszerű lopás vagy spekuláció miatt munkások és parasz-
tok tömegét tartsuk börtönben”.⁴² Dzerzsinszkij hisz a munkáskollektívákban, bízik
abban, hogy képesek átnevelni és befolyásolni a szükségből lopásra vagy fosztogatásra
kényszerült munkásokat. Ennek reményében hirdeti meg jelszavát is: „Börtön a bur-
zsoáziának, elvtársi segítség a munkásoknak és parasztnak!”⁴³ Bár még a NEP
korszaka el sem kezdődött, a polgárháború befejezésének ténye elegendő alapot adott
Dzerzsinszkijnek arra, hogy enyhítse az addigi büntetőpolitikát, s meg sem várva a
kormány vagy a párt utasítását, maga kezdeményezi a változást. Számos szovjet
monográfia, visszaemlékezés állítja, hogy Dzerzsinszkij kategórikusan tiltakozott az
osztályhovatartozás szerinti büntetés ellen. Ez igaz is, meg nem is. Az igazság az, hogy
1921-ig – az említett januári rendeletében is – Dzerzsinszkij a munkások és parasztsz-
bűncselekményének enyhébb megítélését hirdette. Mind az eljárás során, mind pedig
az ítélet meghozatalát tekintve velük szemben kedvezőbb és udvariasabb bánásmódot
követelt munkatársaitól, kezességvállalás esetén engedélyezte szabadlábrahelyezésü-
ket, ill. a gyorsított vizsgálati eljárást. Ugyanakkor a burzsoáziával szemben a rep-
resszió fokozását írta elő, kezességvállalás esetén is csak kivételes helyzetben
engedélyezte szabadon bocsátásukat. Mi több, sürgette számukra az ún. speciális
koncentrációs táborok felállítását. Utasítására a megkülönböztetést oly módon is kife-
jezésre juttatták, hogy a börtönökben nem kerülhettek egy cellába munkások és burzso-
ák, azaz utóbbiak teljes izolálására törekedtek. A burzsoázia egészét ellenséges
osztályként kezelték, tagjai között nem tettek különbséget sem szakképzettség, sem
vagyon, sem egyéb tevékenységi kör alapján. S miután a burzsoázia fogalma nem volt
egyértelműen meghatározott, ebbe a besorolásba bárki, bármikor és bármiért bekerül-
hetett. 1921 után viszont valóban találkozhatunk olyan dokumentumokkal, amelyekben
Dzerzsinszkij a büntetés osztályhovatartozás szerinti megkülönböztetését elveti ill.
intézményében szigorúan tiltja. „Semmilyen osztályjegye a bűncselekmény elkövetőjé-
nek nem lehet. Lényegében maga a büntett határozza meg az osztályjegyet, azaz, hogy
mennyiben veszélyes az a munkások és parasztsz- hatalmára nézve” – olvashatjuk pl.
egy 1924-ből származó jelentésében.⁴⁴

A büntetőpolitika a csekistákra is vonatkozott. Az általuk elkövetett szabálysértések
és bűncselekmények elharapózása miatt veti papírra Dzerzsinszkij 1921. január 19-én
erre vonatkozó tézistervezetét. Ebben a hatalommal visszaélő vagy helyzetét saját
céljaira felhasználó csekistát gyenge jelleműnek nevezi, tettét megengedhetetlennek,
háromszorosan büntetendőnek tartja. Az ilyen munkatársakat bizonyított bűnösség
esetén szigorúan felelősségre kell vonni és el kell bocsátani. Az ítélet esetenként és
időszakonként változó volt, olykor a halálbüntetést is magában foglalta.⁴⁵ Dzerzsinszkij
utal arra, hogy a csekisták munkájuk során állandó kísértésnek, esetleg megvesztege-
tésnek vannak kitéve. A gyengébb akaratúak, a karrieristák ki is használják ezt.
Figyelemreméltóak azok a sorai, melyekben arról szól, hogy az évek során a hűséges
csekista is kegyetlenné, szadistává válhat, vagy éppen ellenkezőleg, belefáradva a
hatalom védelmezésébe, az örökös megtorlásokba, kiábrándul a proletárhatalomból és
annak legfőbb ellenzőjévé, ellenségévé lesz.⁴⁶

Dzerzsinszkijt többnyire igazságos, törvénytisztelő embernek tartották nemcsak
munkatársai, hanem ellenfelei is. Valójában arról van szó, hogy – mint végrehajtó típusú
vezető – betartotta és betartatta mindazokat a rendelkezéseket, utasításokat, melyeket
a szovjethatalom különböző párt- és állami szervei a bolsevikok uralmának fenntartása
érdekében hoztak. Ám mégsem mondhatjuk róla, hogy sohasem szállt szembe felet-

teseivel vagy hogy munkája során nem tért el az utasításoktól. Ezt azonban elsősorban gazdaságirányítói, és nem csekista tevékenysége példázta. Munkáját a „forradalmi törvényesség” elve alapján végezte, amely azonban nem szinonímája a törvényesség fogalmának.

1921 januárjában Dzerzsinszkij olyan munkaterülettel bővítette tevékenységét, mely első hallásra érthetetlennek tűnik: saját kérésére kinevezték az ÖKVB Gyermekvédelmi Bizottsága elnökének. Ettől fogva nemcsak saját, de egész apparátusa, vagyis a Cseka fontos feladatának tekintette a hajléktalan, árva gyerekek védelmét és segítségét.⁴⁷

1921 tavaszán, mielőtt a hadikommunizmus végképp szét nem rombolta az ország gazdaságát, kezdődött meg az *Új Gazdasági Politika*, melytől a szocializmusba való átmenet biztosítását várták. A NEP bevezetésére az utolsó pillanatban került sor. A lakosság tűrőképessége és elégedetlensége a végső határig jutott és a hatalommal való nyílt összeütközése már elkerülhetetlenné vált. Ezt mutatta a kronstadti felkelés, az országban felgyűlt ellentmondások koncentrált kifejezése. Az okok és következmények vizsgálatát megelőzve csupán azt jegyezzük meg, hogy a Cseka mind a megelőző szakaszban, mind pedig a bolsevik uralom visszaállításában aktív szerepet játszott.⁴⁸

A NEP korszakában a Cseka a vasúti rendkívüli bizottságok révén különösen a közlekedés, a szállítás biztosításában játszott fontos szerepet. Ez többek között azzal is magyarázható, hogy a Cseka elnökét 1921. április 14-én Lenin javaslatára közlekedési népbiztossá nevezték ki. Egyesek szerint a kinevezés érdekessége nem az, hogy egy belügyi szervezet vezetőjét bízzák meg e fontos gazdasági ágazat irányításával és nem is az, hogy a kormány helyett a párt KB-től kapta a megbízást, hiszen erre számos példa volt ebben az időben, hanem az, hogy nem KB határozattal, hanem Lenin és Dzerzsinszkij beszélgetése után, a politikai bizottsági tagoktól begyűjtött aláírások révén került rá sor.⁴⁹

Miután a NEP időszakában nyílt ellenforradalmi megnyilvánulásnak minősített esetek száma lényegesen csökkent, a Cseka tevékenységét olyan gazdasági jellegű bűncselekmények megelőzésére és megghiúsítására irányíthatta, mint a spekuláció, szabotázs, csempészés, pénzhamisítás, korrupció stb. Mindamellet, hogy Dzerzsinszkij meg volt győződve a gazdasági bűntettek politikai következményei miatt az ellenük folytatandó harc szükségességéről, arra a veszélyre is figyelmeztetett, hogy a gazdasági szervek munkájában nagy károk keletkeznek, ha olyan gazdasági vezetőket, szakembereket váltanak- vagy tartóztatnak le, akiknek munkája hasznos és feltétlenül szükséges. Épp ezért hangsúlyozza, hogy csak bizonyított bűnösség és nem gyanú vagy sejtés alapján lehet letartóztatni a specialistákat. Lojalításra, ésszerű döntések meghozatalára és kölcsönös együttműködésre szólít fel, amikor azt mondja, hogy „A gazdasági intézmények meg kell, hogy értsék, hogy a büntető szervek az ő hasznukat akarják, de a büntető szervek is meg kell, hogy értsék, hogy a gazdasági intézményekben folyó visszaélésekkel szemben a harc a gazdasági szervek vezetőinek akarata ellenére – haszontalan és káros”.⁵⁰ Dzerzsinszkij ebben az időben mint maga is egyik gazdasági ágazat vezetője, a közlekedés révén még inkább betekintést nyert azokba a problémákba, amelyek az alaptalan, jogtalan letartóztatások miatt súlyos károkat okoztak a gazdasági intézményekben. Ezért találkozhatunk ebben az időszakban sok olyan dokumentummal, melyben az érvényes rendelkezések betartását és a letartóztatás előtti körültekintő vizsgálatot írják elő. Mint közlekedési népbiztos sokat utazik, járja az országot, ismerkedik a helyi viszonyokkal. Ugyanakkor felhasználja az alkalmat, hogy

a vidéki rendkívüli bizottságok munkáját is jobban megismerje. Kettős funkciója miatt is nagyon elfoglalt. A kortársak szerint hihetetlen teherbírása volt, éjjel mint a Cseka elnöke, nappal mint közlekedési népbiztos végezte feladatát.

Néhány hónappal a NEP bevezetése után a gazdasági reformokat követően napi-rendre kerül a belügyi biztonsági rendszer újabb átszervezése. Ennek során 1922 januárjában a politikai bizottság ülésén elrendelik a VCSK megszüntetését és egyben határozatot hoznak a Belügyi Népbiztosság mellett működő *Állami Politikai Igazgatóság*, közismert rövidítése szerint a GPU megalakításáról. Az új szervezet feladatai között a kémkedéssel, a banditizmussal, a csempészéssel és a nyílt ellenforradalmi fellépésekkel szembeni harc, a vasúti és vízi utak védelme, az ott folyó teherszállítás felügyelete, valamint a Köztársaság határainak politikai védelme szerepelt.⁵¹ Továbbra is megmaradt a joga a házkutatásokra, sőt a letartóztatásokra, csupán azt a hatáskörét szüntették meg, hogy bírói eljárás nélkül ítélkezze. Elvileg azonban a VCSK is csak rendkívüli állapot esetén rendelkezett ezzel a jogkörrel, ám – ahogy ezt korábban már jeleztük –, ez csupán egyszerű kinyilatkoztatás kérdése volt. Az új szervezet irányítását továbbra is Dzerzsinszkijre bízzák, mert tekintélye van, már maga a neve is elrettent, félelmet kelt az emberekben és ez az ügy szempontjából csak hasznos lehet. De hogy a régi és az új testület irányítója ugyanaz a személy, azt jelzi, hogy valójában a VCSK csak nevében változott meg és a GPU olyan jogfolytonos utódszervezet, amely nem sokban, esetenként egyáltalán nem különbözik elődjétől.⁵²

Dzerzsinszkij – korai halála miatt – a GPU-t csupán néhány évig irányíthatta. 1926. július 20-án a párt központi bizottsága és központi ellenőrző bizottsága egyesített plénumán elhangzott beszéde után néhány órával szívroham következtében elhunyt. A bolsevik rendszer eszményt, példaképet, nemzeti hőst formált belőle,⁵³ s misztifikálta nemcsak személyét, de az általa alapított és irányított szervezetet is. Dzerzsinszkij és a Cseka azonosult fogalmakká váltak. Ám a mítoszteremtés korszaka lezárult. A túldimenzionált, eszményesített Dzerzsinszkij-kép torz és hamis. Tény az, hogy a VCSK és Dzerzsinszkij a bolsevik hatalom megszilárdításában az erőszak alkalmazásával, a megfélemlítés eszközével játszott kiemelkedő szerepet. Dzerzsinszkij a kor kommunista mozgalmának sajátos, nemcsak Szovjet-Oroszországban jellemző típusát testesítette meg. De nem célszerű annak az álláspontnak az elfogadása sem, amely a VCSK-GPU első korszakát teljes mértékben azonosítja a GPU-KGB 1926-ot követő szakaszaival, s a kétségtelen közös vonások többszörös aláhúzásával nem tesz közöttük semmilyen különbséget.

JEGYZETEK

- * Részlet a szerző 1992-ben megvédett kandidátusi disszertációjából.
1. *Féliksz Edmundovics Dzerzsinszkij* (Feliks Dzierzynski) 1877. szeptember 11-én született a cári Oroszországhoz tartozó Lengyel Királyság wilnoi kormányzóságában a Dzerzsinoovo birtokon. Apja matematika-fizika szakos tanár volt. Anyja 32 évesen, 1882-ben nyolc kiskorú gyerekkel maradt özvegyen. Féliksz 1895-ben lett a litván szociáldemokrata párt tagja. Ettől a pillanattól hivatásos forradalmár. Az 1906-os egyesítő kongresszust követően az OSzDMP bolsevik frakciójának tagja. Az 1917-es februári forradalmat, majd az októberi fordulatot követően számos fontos állami, párt- és társadalmi funkciót töltött be. A VCSK elnöki posztja mellett 1919–1924-ig a belügyi népbiztosság vezetője volt, majd a NEP bevezetése után az ország gazdaságirányítói tevékenységében is részt vállalt. Először közlekedési népbiztos (1921–1924), majd az 1924–26-os években a Legfelső Népgazdasági Tanács elnöke. Tagja volt a bolsevik párt KB-nak, élete utolsó éveiben a Szervezési Irodának, a PB-nek, valamint a KEB-nek.
 2. Ezt az igazolványt és a jubileumi jelvényt csak 1922-ben, a VCSK megalakulásának 5. évfordulóján adták ki. Ettől fogva a szervezet új névvel, GPU-ként végezte munkáját, ám az ott dolgozókat továbbra is csekistáknak nevezték.
 3. Erről részletesen szólnak „A Dzerzsinszkij-kép változása a szakirodalom tükrében” c. cikkünkben. Múltunk 1990. 4. sz. 115–131.
 4. F.E. Dzerzsinszkij v VCSK. Voszpominanyija. Bibliotyecka zsurnala „Pog-ranyicsnyik”. Moszkva, 1967. N–4. (10); *M. Lacisz;* *Dzerzsinszkij i VCSK.* 66–67.
 5. Dzerzsinszkij 1917 februárjáig összesen 11 évet töltött börtönben, ill. kényszermunka-táborban. Háromszor száműzték, legutoljára örökös szibériai száműzetésre ítélték, de mindhárom esetben viszonylag rövid időn belül sikerült megszöknie.
 6. O Féliksze Dzerzsinszkom. Voszpominanyija, ocserki, sztatyi szovremennyikov. Izd. Pol. Lit. Moszkva, 1987. 163.
 7. *T.H. Rigby,* *Lenin's Government Sovnarkom. 1917–1922.* Cambridge University Press, Cambridge, London-New-York-Melbourne, 1979. 15.
 8. Az FKK Pártközpont néven ismeretes volt, ily módon az elnevezéssel is hangsúlyozni kívánták irányító szerepét. Lásd erről: *Velikaja Oktyabrszkaja szocaliszticeszkaja revolucija.* Enciklopedija. Pod. red, G.N. Golikova, M.I. Kuznyecova. 1977. 431–432. Egy közelmúltban megjelent Sztálin-monográfia viszont csekély szerepet tulajdonít az FKK-nak és a mítoszteremtés részeként említi. – *Béládi László – Krausz Tamás:* *Sztálin. Történelmi vázlat.* Bp. Láng Kiadó, 1988. 54–55.
 9. *Kun Miklós:* 1917. Egy év krónikája. Bp. Kossuth, 1988. 473.
 10. *Uo.* 475–476. Lásd a KB 1917. október 24-i ülésének jegyzőkönyvi anyagát.
 11. *M. Lacisz:* *Tovariscs Dzerzsinszkij i VCSK. Proletarszkaja revolucija,* 1926. N–9. 81.

12. A VCSK alapító tagjainak névsora a következő: Kszenofontov, Zsidelov, Averin, Peterszon, Petersz, Jevszejev, Trifonov, Dzerzsinszkij, Szergo (Ordsonikidze), Vasziljevskij. – V.I. Lenin i VCSK. Szbornyik dokumentov. 1917–1922. Moszkva, 1975. 37.
13. P.G. Szofinov: Ocserki isztoriji VCSK. 1917–1922. Moszkva, 1960. 18.
14. Bár a Vörös Hadsereg rendelkezett ún. Közegészségügyi Hivatallal, a körülmények arra késztették a VCSK-t, hogy tevékenységét erre a területre is kiterjessze. Nőtt a frontszolgálatot megtagadó orvosok és egészségügyi szakemberek száma, akik hamisított okiratokkal igyekeztek bizonyítani katonai szolgálatra való alkalmatlanságukat. A hadseregben és a frontokon uralkodó közegészségügyi állapotok ugyanakkor szakemberek nélkül katasztrofális helyzetbe sodorhatták volna az országot. E rendkívüli bizottságok munkájáról érdekes adatokat közöl V. Tallercsik: V medicinszkoi komissziji VCSK. c. cikkében. – O Féliksze Dzerzsinszkom. Voszpominanyija i.m. 134–135.
15. Dolmányos István: Ragyogó Október. Bp. Kossuth, 1979. 436.
16. Ja. H. Petersz: O Féliksze Dzerzsinszkom. Voszpominanyija, i.m. 92.
17. P.G. Szofinov. i.m. 33–34.
18. Véleményünk szerint a legszigorúbb büntetést nem az elkövető tevékenységének veszélyessége miatt alkalmazták, hanem mert a VCSK presztizsét kívánták növelni, ill. elretentésre is törekedtek.
19. M. Lacisz: Tovariscs Dzerzsinszkij i VCSK. i.m. 87.
20. A rendelet teljes terjedelmében közli a „Partyija v period inoszttrannoj vojennoj intervenciji i grazsdanszkoi vojni” (1918–1920.) Moszkva, 1962. 70.
21. M. Lacisz (Szudrabsz): Csrezvicsajnije komissziji po borbe sz kontrrevolucijei. Moszkva, Goszizdat. 1921. 12.
22. G. Leggett: The Cheka. Lenin’s political police. Oxford, Oxford University Press. 1986. 111.
23. M. Ja. Lacisz: Dva goda borbi na vnutrennyem frontye c. brosurájából vettük az adatokat 1918 egész évére és 1919 első hét hónapjára vonatkozóan. De ahogyan a szerző is írja, a „...számok messze nem teljesek. Mindössze a központi Oroszország 20 tartományát ölelik fel.”
24. P.G. Szofinov, i.m. 43. Id. átv. Izvesztija Moszssozoveta. N–62. 3-go aprelja 1918 g.
25. A sajtóban megjelent VCSK felhívás augusztus 23-án így fogalmaz: „...kötelessége minden tudatos munkásnak a forradalom védelmére állni, a rendkívüli bizottságok munkatársaivá válni, valamennyi ellenforradalmi jelenséget jelenteni...” P.G. Szofinov, i.m. 112.
26. A történet röviden a következő: Egy vöröskatona észrevette, hogy az előtte haladó nő elejtett egy csomagot. Amikor a katona utána szólt, elkezdett szaladni. A katona a csomagot felvette, melyben különböző tervrajzok voltak. Gyanús lett a csomag is meg tulajdonosa is. A katona megállásra kényszerítette, majd bekísérte a VCSK-ba. Kiderült, hogy egy francia kém lánya. Nem sokkal később az apát is sikerült letartóztatni, majd az egész szervezkedést leleplezni. Az apa kihallgatásakor mondta azt Dzerzsinszkij, hogy az véletlen hogy a lánya elejtette a csomagot, de az már nem véletlen, hogy ezt a katona észrevette és gyanúsnak vélte a viselkedést, és az sem véletlen, hogy a VCSK-ba kísérte be. Az esetet több variációban, kiszínezve, sőt mesészerű-

- en is megírták, így pl. *J. German*; Történetek Dzerzsinszkij életéből. Bp. Új Magyar Könyvkiadó, 1949. A véletlen c. történet. 132–138.
27. A lázadásról részletesen szólnak „Baloldali eszer lázadás 1918-ban” c. cikkünkben. *Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis*, Tomus 12/F. Társadalomtudományi Közlemények 1990. 169–179.
 28. *P.G. Szofinov*: i.m. 113.
 29. *Uo.*
 30. *M. Lacisz*: Csrezvicsajnije komissziji i.m. 57. – Kiemelés az eredetiben.
 31. *Uo.* 58.
 32. Lásd Lenin táviratait, leveleit pl. Zernov professzor, K.Sz. Ginzburg fogorvos vagy P.A. Preobrazsenszkij történelemtanár ügyében. – V.I. Lenin i VCSK. i.m. 115, 119, 120, 122.
 33. *P.G. Szofinov*: i.m. szerint a Cseka számos tagja önkényesen tartóztatott le embereket csak azért, mert polgári szakemberek voltak. A letartóztatások a vezetőket is érintették, akiknek eltávolítása súlyos károkat okozott. Az ilyen jellegű ügyek elburjánzása még inkább felerősítette a VCSK feloszlításának követelését.
 34. *P.G. Szofinov*: i.m. 142.
 35. *F.E. Dzerzsinszkij*: Izbrannije proizvegyenyija. Moszkva, 1977. I. kötet. 186.
 36. Dzerzsinszkij a Cseka és a belügy egyesítését azért nem tartotta indokoltnak, mert egyrészt a Csekát ideiglenes, a belügyet viszont állandó szervezetnek tekintette. Másrészt a Cseka a bolsevik hatalom „válogatott elitcsapata” volt, s az összevonás szükségszerűen e jellegét gyengítette és önállóságát is veszélyeztette volna. A helyi belügyi szerveknek ui. a szovjetek alárendeltjeiként kellett működniük. – Lásd erről részletesen *M. Lacisz*: *Tovariscs Dzerzsinszkij*, i.m. 94.
 37. Bár ekkor még csak 1919-et írunk, Sztálin a Szervezési Iroda és KB tagsága révén a pártügyek túlnyomó többségéről folyamatosan tájékozódhatott. A főtitkári poszt elnyerése, 1921 után, ezt az adminisztratívnak tűnő tisztséget a legfontosabb döntéshozó szerepkörre fejlesztette.
 38. Érdekes módon a Krasznaja Gazeta c. lap már 1920. január 15-én a 10. számában közli Dzerzsinszkij telefonon kiadott rendeletét „Otmena rassztrelov v Rossziji (A halálbüntetés eltörlése Oroszországban)” címmel.
 39. Roman Goul állítása szerint az egyik KB ülésen Lenin kis cédulát juttatott el a teremben ugyancsak helyet foglaló Dzerzsinszkijhez, melyben a Cseka börtönében lévő politikai foglyok létszámáról érdeklődött. Miután Dzerzsinszkij közölte az adatot, tudomásulvétel gyanánt Lenin egy keresztet vetett a papírra. Dzerzsinszkij ezt a halálbüntetés jeleként értelmezte és azonnal kiadta a parancsot a végrehajtásra. – *Roman Goul*: *Dzerzsinszkij*. (Nacsalo terrora) Izd. „Moszt”, New-York, 1974.
 40. 1919–20-ban a bolsevik párton belül két jelentős ellenzéki irányzat alakult ki. A *decisták*, azaz a demokratikus centralisták és a *munkásellenzékiek*. A decisták tagadták a gazdasági szervezetekben és a szovjet intézményekben uralkodó egyszemélyi vezetés rendszerét, s a kollektív felelősség elvét hirdették. A centralizációval szemben a helyi szerveknek követeltek nagyobb önállóságot, kezdeményezési lehetőséget és szélesebb döntési jogkört. Ezzel közvetve a párt vezető szerepe ellen léptek fel. Tiltakoztak a polgári szakemberek alkal-

- mazása ellen is. Legismertebb vezetők: T.V. Szapronov, N. Osszinszkij, V. Szmironov, V.N. Makszimovszkij, K.K. Jurenov, Ju. H. Lutovinov. A munkásellenzék azzal magyarázta létjogosultságát, hogy míg a forradalom kezdeti szakaszában a párt és a tömegek egységbe forrtak, addig utóbb a „lent” és a „fent” között az ellentét egyre nőtt, a szakadék egyre nagyobb lett. Lényegében az elbürokratizálódott, tömegektől eltávolodott vezetői réteg ellen léptek fel. Egy jellegetesen új társadalmi réteg, a szovjet-, a pártelit képződésének veszélyére figyelmeztettek. A munkásérdekek közvetítésében nagy jelentőséget tulajdonítottak a szakszervezeteknek. Közismert vezetők: Sljapnyikov, Medvegyev, Kutuzov és Kollontáj aszszony.
41. Számos szerző bizonyára az akció sikertelensége miatt említést sem tesz erről a hadjáratról. Dzerzsinszkij részvételére ill. a forradalom exportjának megítélésére vonatkozóan is ellentmondóak a nézetek. Míg Trockij pl. önmagán kívül csak Marchlewskit említi, mint aki ellenezte e lengyel hadjáratot (Lev Trockij. Életem. Bp. Kossuth, 1989. 386. o.), addig Deutscher könyvében Trockij, Radek és Dzerzsinszkij neve szerepel a bevonulást ill. támadást ellenzők között. *I. Deutscher: Stalin.* Oxford University Press. 1986. 220–221.
 42. F.E. Dzerzsinszkij o revoljucionnoj zakonnosztji. „Isztoricseszkiy arhív” 1958. N–1. 13.
 43. Uo. 14.
 44. Uo. 23–24.
 45. 1919-ben történt az az eset, amikor a pétervári Cseka egyik munkatársa, D.J. Csugyin barátnőjének ismerőseit, akik spekuláció miatt ültek a Cseka börtönében, szabadon bocsátotta. Dzerzsinszkij ezt a hatalommal való visszaélésnek, önkényeskedésnek tekintette és a helyzetét saját céljaira felhasználó munkatársát kivégeztette. – *A. Tiskov: Dzerzsinszkij.* Molodaja gvardija. Moszkva, 1985. 264–267.
 46. A csekista munkát bizonyos feltételek teljesítéséhez kötötték. Elsőként a személyes tulajdonságokat, képességeket nézték. Kezdetben a szervezethez való tartozást kizárólag a kormányzó párt tagságához kötötték. A belső szabályzat a munkatársak váltását, meghatározott időn túl más munkaterületre való átirányításukat írta elő. – *M. Lacisz: Csrezvicsajnije komissziji.* i.m. 10–12. Ha nem is a kiábrándulás miatt, de az „újrafeltöltődés” érdekében Dzerzsinszkij maga is gazdasági területre kívánt „átlépni”, ámbar a Cseka elnöki tisztségétől nem vált meg.
 47. Dzerzsinszkij ez irányú tevékenységéről „Gyermekvédelem a 20-as években. F.E. Dzerzsinszkij és a Gyerekek” c. cikkünkben szólunk! *Acta Acad. Paed. Nyíregyháziensis Tomus 12/A. Nevelés- és Művelődéstudományi Közlemények.* Nyíregyháza, 1990. 339–346.
 48. A témát „Kronstadt 1921-ben. Adalékok egy lázadás történetéhez” c. tanulmányunkban dolgoztuk fel. Múltunk. (Megjelenés alatt)
 49. *T.H. Rigby:* i.m. 137.
 50. *Isztoricseszkiy arhív.* 1958. N–1. 20.
 51. V.I. Lenin i VCSK i.m. 549–550.
 52. Lásd erről *M. Heller – A. Nyekrics: Utopija u vlasztji.* Overseas Publications Interchange Ltd. 1982.

53. Gondoljunk csak Majakovszkij ismert verssoraira, aki nemcsak a csekisták, hanem általában a pártmunkások, sőt az ifjúság példaképévé emelte.

„Az ifjúnak
ki tervez és jövőjébe mélyed,
és eszményt kutatva töpreng az életen –
habozás nélkül mondom:
– Példaképed
Dzerzsinszkij elvtárs legyen”

Majakovszkij Vál. Művei. Bp. Európa K, 1968. II. k. 94.

Ibolya Rozgonyi:

DZERZINSKY AND THE CZEKA

The author leads us to the early period of Soviet-Russia: the period of forming the first state security authority, the Czeka. The Czeka (All-Russian Emergency Committee) was formed, directed and first presided by Felix Edmundovic Dzerzinsky. The essay presents events preceding the organization of the Czeka and the appointing of Dzerzinsky, then describes in detail the precautions made for maintaining the Bolshevik regime. The outbreak of the Civil war, the ideology and the economic policy of war communism, then the introducing of NEP (New Economic Policy) changed the body of Czeka both structurally and functionally. Relating political alterations are also mentioned. Between 1917 and 1922 the Czeka's structure, authority, means and ways are under constant change. The author follows up the turning of a temporal security body into a permanent political base.

Barta Róbert:

A NUMERUS CLAUSUS TÖRVÉNY MÓDOSÍTÁSA 1928-BAN

Harc a numerus clausus körül

Az 1919 augusztusában hatalomra került új politikai rendszer konszolidációjának folyamatába jelentős előrehaladást hozott Teleki Pál miniszterelnöksége a hagyományos, konzervatív uralkodó körök pozíciójának erősítése, a fajvédő szélsőjobboldal visszaszorítása révén. Ez utóbbi követeléseit jórészt törvényes keretek közé szorítva korlátozta, illetve igyekezett leszerelni. Így került sor 1920. szeptember 26-án az 1920: XXV. tc. nemzetgyűlési elfogadására.¹ E törvény azonban nemcsak a szélsőjobboldal követeléseire felelt, hanem a trianoni országban súlyos egzisztenciális gondokkal küszködő keresztény középosztály érdekeit is szolgálni kívánta. A törvény korlátozta az egyetemekre, jogakadémiákra felvehető hallgatók számát, arányukat pedig úgy határozta meg, hogy az megfeleljen a „népfajok, nemzetiségek” országos arányának. Ki nem mondva ugyan, de a törvény a zsidó hallgatók, a majdani zsidó értelmiségiek számát korlátozta a keresztény középosztály gyermekei javára. Az arányszámok érvényesítése mellett a felvételnél tekintettel kellett lenni a „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is. Mindez az elsőévesként jelentkezők felvételére vonatkozott. A törvény fogalmazása ellenére („népfajok, nemzetiségek”) a népszámlálások során felekezeti alapon írták össze a zsidókat, és csak az 1939: IV. tc. vezette be a származás elvét. Ennek ellenére az olyan fogalmakat, mint felekezet, faj, nemzetiség, gyakran tisztázatlanul, azonos értelemben használták.

Az 1920:XXV. tc. és végrehajtása – érthetően – élénken foglalkoztatta a kortársakat,² szakszerű feldolgozások azonban csak az utóbbi időkben elemezték, vizsgálva azt is, vajon megfelelt-e megszavazói várakozásának.³ A törvény ui. hirdetett célját nem érte el: nem csökkent az egyetemi hallgatók létszáma, hanem 1923-ig folyamatosan nőtt és ekkor is csak azért állt meg a növekedése, mert a háborús évfolyamok ekkorra már „kifutottak”.⁴ A törvény valódi célja sem valósult meg: bár a budapesti egyetemeken a zsidók aránya erősen visszaesett, országos átlaguk 10,56% volt a törvény hatályba lépése után is, noha az 1920. évi népszámlálás szerint az ország lakosságának csupán 5,9%-a tartozott az izraelita felekezethez.⁵ E helyzet oka főként abban keresendő, hogy a szegedi és pécsi egyetemek a Budapestről kiszoruló és az elcsatolt területekről érkező zsidó hallgatók nagy részét felvették.⁶ A törvényt még 1920-ban – a Turul Szövetség állandó követelésére – módosították, így azt a felsőbb évfolyamokon is érvényesítették, feladva a szerzett jogok elvét.⁷ Az egyetemi beiratkozások körül, illetve a törvény végrehajtása kapcsán állandóvá váltak a kisebb-nagyobb atrocitások.

Bethlen István, aki Telekit követte a kormány élén, 1921. április 19-i nemzetgyűlési beszédében a zsidókérdés kezelésének új irányvonalát vázolta fel: „Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren

azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk. Ez ő nekik is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkülözhetetlenek, abban a percben az összhang itt helyre fog állni... a kormány el van szánva arra, hogy egy konstruktív politika alapelveit rakja le.”⁸ E politika jegyében Bethlen tudatosan bevonta konszolidációs programjába a zsidó nagytőke képviselőit és a konfrontáció helyett az együttműködést kereste. De a kormányzat által kinyilvánított „megegyezési készség” ellenére a húszas évek magyar belpolitikájának egyik központi kérdése a zsidókérdés és a numerus clausus maradt. Állandóak voltak a zsidóság elleni kisebb-nagyobb megmozdulások. 1922. áprilisában az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) néhány tagja terrortámadást intézett az Erzsébetvárosi Kör ellen, melynek 9 halott és 23 sebesült áldozata volt, majd a következő év decemberében a csongrádi izraelita nőszervezet összejövetelét támadták meg, ahol 34 halott, 40 sebesült volt – legtöbbjük nő. 1923. júliusában a budapesti brit nagykövet azt jelentette külügyminisztériumának, hogy az ÉME a Dohány utcai zsinagóga felrobbantására készült.⁹ Az atrocitások és visszhangjuk a nemzetgyűlésben is nagy vihart kavartak.¹⁰

Ezzel párhuzamosan a szélsőjobboldaliak – főként a fajvédők – azonnal megindították harcukat az 1920:XXV. törvény védelmében. Az álláspontjukat képviselő Hoór Károly leszögezte: „Mert értsük meg jól, itt egyáltalán nem a numerus clausus mint ilyen ellen, tehát nem az ellen folyik a harc, hogy a törvény általában az egyetemre felvehető hallgatók számát korlátozza, hanem kizárólag az ellen, hogy ez a zsidókra is kiterjed, nem az 1920. évi XXV. tc. I. paragrafusának megszüntetését erőszakolják, mely paragrafus a törvény lényege és gerince, és mely elrendeli, hogy »az 1920/21. tanévtől kezdődőleg csak annyi hallgató vehető fel, ahánynak alapos kiképzése biztosítható«, hanem a törvény 3. paragrafusának 3. bekezdését ostromolják, mely elrendeli hogy »arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj, vagy nemzetiség arányszámát, de legalább kitegye annak 9/10-ed részét«. Hogy még világosabban szóljak, itt ennek a paragrafusnak törvény-végrehajtási utasításában a zsidókra megállapított 6% az, amely ellen a küzdelem folyik.”¹¹

A húszas évek első felében a numerus clausus ellen küzdött – többek között – a Nemzeti Demokrata Párt és annak vezetője Vázsonyi Vilmos. A volt miniszter – politikai múltja alapján – markáns vezéralakja volt a liberális politikai közvéleménynek. Vázsonyi az asszimiláns zsidóság álláspontját képviselte, s ezt több ízben is kifejtette beszédeiben: „Nem tagadhatjuk meg vallásunkat és ha azt akarják, hogy faj legyünk, azoknak is nevezhetnek, de fajunk és vallásunk dacára magyarok vagyunk, ennek az országnak hű fiai.”¹² A nemzetgyűlésben kemény szavakkal bélyegezte meg a numerus clausust, azt ázsiai eredetűnek, orosz intézménynek tartotta.¹³ Érvrendszere a dualizmus kori klasszikus polgári jogegyenlőség és liberalizmus elve alapján állt, s bátran hirdette, hogy a magyar zsidóságnak ebben a helyzetben is meg kell őriznie egységét, méltóságát: „Ha a magyar zsidóság számára gettókat állítanak fel, a magyar zsidóságnak nem szabad olyan erkölcsi felfogást, olyan magaviseletet tanúsítani, mellyel saját maga is gettót állít fel a maga számára, hanem kell, hogy bátran, önértékesen hirdesse a maga egyenlő jogát és alku nélkül küzdjön szabadságáért.”¹⁴

A numerus clausus az Egységes Párton belül is vitát keltett és Bethlen István miniszterelnök elismerte, hogy a kormánypárton belül jelentős nézeteltérések vannak a kérdés megítélésében. A kormánypolitikában azonban ekkor még szóba sem jöhetett a törvény enyhítése, módosítása, s ezt Klebelsberg Kunó nagyon világosan adta a

nemzetgyűlés tudtára: „Adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a numerus clausust.”¹⁵

Az 1920. XXV. tc. körüli harc újabb felvonása a törvény népszövetségi tárgyalása volt, ami a kérdést mintegy „kiragadta” a magyar belpolitika keretei közül. 1921 novemberében három nemzetközi zsidó szervezet – a Joint Foreign Committee, az Anglo Jewish Association és az Alliance Israelite Universelle – a Nemzetek Szövetségéhez fordult a magyarországi numerus clausus ügyében. Lucien Wolf, a Joint Foreign Committee titkára üzenetet küldött a Népszövetség főtítkárához, melyben kifejtette, hogy a törvény – mivel nemzeti kisebbségként kezeli a magyarországi zsidóságot – a trianoni béke kisebbségvédelmi részének (VI. rész) 56. 57. és 58. pontjaiba ütközik.¹⁶ A Népszövetség hármas vizsgálóbizottsága adatokat kért a magyar kormánytól, amelyeket Bánffy Miklós külügyminiszter be is nyújtott, bizonyítva, hogy bár a zsidók Magyarországon a lakosság 6%-át teszik ki, arányuk a szegedi egyetemen mégis 33,3%, a pécsin pedig 45,2%. A kormány adatai kétségkívül helytállóak voltak, de nem véletlenül választották ki ezt a két egyetemet. Mint már utaltunk rá, elsősorban a pécsi és a szegedi egyetemek fogadták be a Budapestről és az elcsatolt országrészekből érkező – főleg zsidó – hallgatókat.¹⁷ A népszövetségi bizottság ezek után nem kívánta tovább vizsgálni az ügyet, így az lekerült a napirendről.

A magyar kormány tehát az 1921-es népszövetségi vizsgálatot könnyűszerrel elhárította, de a nemzetközi zsidó szervezetek 1925 januárjában ismét felvetették a numerus clausus kérdését. Az újratárgyalás kezdeményezője ekkor is Lucien Wolf angol újságíró volt. Mi lehetett az oka annak, hogy Wolf és a Joint Foreign Committee szervezet megint napirendre kívánta tűzni a kérdést? Nathaniel Katzburg szerint elsősorban az, hogy a nemzetközi zsidó szervezetek attól féltek, a magyarországi numerus clausus precedenst teremthet a környező országok, Ausztria, Románia, Jugoszlávia, Lengyelország számára. Természetesen az okok között szerepelt az is, hogy a törvény nem bizonyítja Magyarország békés szándékait és súlyosan sérti a magyar zsidóság jogait.¹⁸

A numerus clausus 1925-ös népszövetségi előterjesztésének tervéről értesülve a konszolidáció útjára lépett Bethlen-kormány nem engedhette meg, hogy nemzetközi tekintélye nagyobb csorbát szenvedjen. 1925. május 19-én a Népszövetséghez küldött levelében indokolta, miért nem kezeli a törvény a magyar zsidóságot vallási csoportként: „A zsidóság esetében a faj, a vallás, a nemzetiség egybeolvad és e három összetevő eltérő aspektusokban jelentkeznek a különböző országokban... A törvény vitájából szándékosan kimaradt a »vallási kisebbség« fogalma, mert a vallás olyasmi, amit az egyén kontrollál és erejéhez mérten alakít. Ezért a vallás nem lehet elegendő kritériuma a kisebbség fogalmi meghatározásának, anélkül, hogy ez visszaélésekre ne adna okot.”¹⁹ A kormánynak az üggyel kapcsolatos álláspontjára Klebelsberg Kunó Bethlen István-nak írott levele vet fényt: „A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény jellegét megmentsük. Erre nézve meg is vannak eszméim (autonóm felvevőbizottság az egyetemen, az értelmi képességek, az egyes tantárgyakban, előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.)... A hazai zsidóság vagy Lucien Wolf szívességének igénybevételét feltétlenül kerülendőnek tartom, amit a kormány tenni fog, annak kölcsönös egyezkedés nélkül motu proprio kell történnie.

A numerus claususról szóló törvény 3. paragrafusa beleütközik a kisebbségi clausulákba, és így ebben a formájában állandóan fenntartható nem lesz. A zsilip teljes

felhúzását katasztrófálisnak tartanám és így a diszkrét keresztény politikusoknak bevonásával olyan szöveg megkonstruálását látom szükségesnek, amely genfi vagy hágai beavatkozáshoz praetextust nem ad.

Mindent el kell követni, hogy az ügy decemberben a Népszövetség elé ne kerüljön, hogy a választási kampányt a dolog meg ne nehezítse. A revízióra csak a választások után kerülhet sor, oly időben, midőn az új országgyűlésen a választások által felkorbácsolt nyugtalanság már elült, és mind a két oldalon bizonyos lehiggadás következett be.”²⁰

A hazai zsidóság vezetői elutasították a nemzetközi zsidó szervezetek közbenjárását, kifejtették, hogy a numerus clausus Magyarország belügye, s az egyedül a magyar zsidóságra és a magyar kormányra tartozik. Állásfoglalásukat a brit nagykövet így jellemezte: „A Pester Lloyd főszerkesztője (Vészi József), aki maga is közismert zsidó és akinek véleménye felfogható úgy is, mint a magyarországi zsidóság véleménye, nos, ő azt állítja, hogy a zsidóság képviselőinek egységes, hivatalos álláspontja szerint a Numerus Clausus kérdése teljességgel belügy, s így a magyar zsidóság, igaz hazafiként, a leghatározottabban ellenáll a külső befolyásnak és segítség nélkül is folytatja küzdelmét jogaiért, mint ahogy a múltban is tette.”²¹ Nyilvánvaló, hogy a magyar zsidóság vezetőinek ilyen állásfoglalása a belpolitikai realitásokon nyugodott. Józan helyzetfelismerés volt az, hogy ebben az ügyben kívülről nem jöhet hathatós segítség, sőt, a külső beavatkozás csak súlyosbíthatja a magyar zsidóság helyzetét. Különösen így volt ez az 1926. évi országos választások előtti időben. Hiszen ha a numerus clausus ügye választási jelszóvá válik, akkor az országon nagyon könnyen végigsöpörhet egy újabb antiszemita hullám. 1919–20 emléke túl elevenen élt a magyar zsidóság vezetőiben ahhoz, hogy megkockáztassák a külföldi kezdeményezés támogatását. A hazai zsidóság és szervezetei önvédelemből utasították el a „külső beavatkozást”, a nemzetközi zsidó szervezetek azonban tőlük is kaptak információkat a numerus clausussal kapcsolatban. Végül is a Népszövetség nem tárgyalta Lucien Wolf és a Joint Foreign Committee indítványát.

Az 1920: XXV. tc. következményeként külföldi egyetemekre kényszerült a zsidó fiatalok egy része. Az ő támogatásukra létrehozott Központi Zsidó Diáksegélyező Bizottság adatai szerint a külföldön tanuló zsidó egyetemi hallgatók létszáma 1924-ben kb. ötezer volt. Hitelesebbnek tűnik a Joint Foreign Committee jelentése, mely szerint 1925-ben a numerus clausus miatt 3300 hallgató kényszerült távozásra, közülük 1000 Németország 12 városában, 1000 Bécsben, 600 Csehszlovákiában, a többiek Olaszország, Svájc és Franciaország egyetemein tanultak.²² Ez a folyamat jelentős magyar tőkekiáramlást vont maga után. A hazai zsidóság folyamatosan rámutatott ennek az országra nézve súlyos anyagi következményeire s arra is, hogy a numerus clausus törvény szellemi téren ugyancsak nagy veszteségeket okoz az országnak. Az Egyenlőség c. zsidó folyóirat szerint a Központi Diáksegélyező Bizottság 1928-ig annyi pénzt fordított a külföldön tanulók támogatására, amennyiből egy új magyar egyetemet lehetett volna létrehozni.²³ Érvelésük arra irányult, hogy a törvényt vonják vissza.

Az 1920-as évek első felének fő belpolitikai kérdése a rendszer minél teljesebb körű konszolidálása volt. Ezt a numerus clausus körüli politikai csatározások, a szélsőjobb tevékenysége és a meg-megújuló zsidóellenes erőszakosságok zavarták, miközben a nemzetközi zsidó szervezetek fellépése a numerus clausus miatt a rendszer nemzetközi hitelét rontotta. A törvény módosításáról, netán eltörléséről csak Bethlen és a kormánypárt dönthetett. 1928-ra a politikai konszolidáció és a gazdasági stabilizáció megterem-

tése, valamint az ország nemzetközi elszigeteltségének áttörése után és ezek eredményeinek birtokában Bethlen megengedhetőnek vélt további belpolitikai liberalizálást. Ezzel kapcsolatos intézkedései között megkülönböztetett helyet kapott a sokat támadott numerus clausus törvény megváltoztatása, több ok miatt is. Az a módosítás, amelyet Bethlen és kormánya kezdeményezett, látványos gesztus volt a külföld felé, egyidejűleg pedig annak a rendszerhez kötődő keresztény úri középosztálynak adott előnyt, amely gazdasági szempontból kimaradt a stabilizáció haszonélvezői közül. S mindezt olyan módon fogalmazhatta meg, hogy az eredeti törvény alapintenciója, a zsidóság korlátozása, továbbra is, változatlanul érvényben maradhatott.

Az 1920: XXV. törvénycikk módosítása 1928-ban

1927. október végére Bethlen miniszterelnök egységespárti értekezletet hívott össze, hogy azon bemutassa az 1920: XXV. tc. parlament elé kerülő módosításának javaslatát. Ez a hír újabb zsidóellenes fellépések sorozatát indította el az országban. Elsősorban az egyetemeken folyt az antiszemita hecckampány, olyannyira, hogy a kormány fontolgatta azok bezárását. A zavargások Budapest mellett Debrecenben és Szegeden is folytak, a megmozdulások mögött a szélsőjobboldal által feltüzelt egyetemi bajtársi egyesületek álltak.

A kormány új szempontokat és új kritériumokat kívánt érvényesíteni az egyetemi felvételnél, mégpedig a szülők foglalkozási kategóriáit és azok rangsorolását, „az ország agrár jellegének kidomborításával.” Ez azt jelentette, hogy a felvételnél a hadviseltek, a köztisztviselők és a földbirtokosok gyermekeit kell előnyben részesíteni, az iparban és a kereskedelemben dolgozó szülők gyermekei csak utánuk következhetnek. Ezzel a kormány a középosztályt kívánta kedvező helyzetbe juttatni, s mivel az iparban, kereskedelemben a zsidóság aránya magas volt, gyermekeik hátrányos kezelését továbbra is fenntartotta. A törvényjavaslatból kimaradt a „népfajok, nemzetiségek” kitétel. Zsidónak az izraelita hitfelekezethez tartozót tekintették. Bethlen így elérte, hogy a külföldi zsidó szervezetek ne hivatkozhasanak a trianoni békeszerződés kisebbségi határozataira. A magyar liberális politikai közvélemény számára azonban elfogadhatatlan volt, hogy az apa foglalkozása szelekciós szempont legyen az egyetemi felvételeknél és kifogásolta, hogy a felállítandó foglalkozási kategóriák újra csak a zsidóságot sújtják²⁴.

A módosító javaslat az egész magyar belpolitikai életet megbolygatta, a javaslat jobboldali ellenzékét Gömbös Gyula és Teleki Pál vezette. 1927. november 11-én Teleki a budapesti egyetemi hallgatók nevében tiltakozott a felsőház elnökénél a módosítás ellen, Gömbös pedig az ÉME gyűlésén kijelentette, hogy az 1920. évi törvényt „ha kell, erőszakkal is hatályban kell tartani”.²⁵ A Keresztény Gazdasági Párt ugyancsak elutasította a módosítást és azzal vádolta Bethleneket, hogy külföldi nyomásnak engedtek. A Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Demokrata Párt, valamint Rassayék és a Kossuth Párt – a parlamenti baloldali ellenzék – olyan alapon támadták a tervezetet, hogy a módosítás nem elégséges és a numerus clausus törvényt teljesen el kell törölni. A kormány módosító elképzeléseinek tehát jelentős politikai ellenzéke volt jobb – és baloldalon egyaránt, s az Egységes Párt tagjainak egy része sem rokonszenvezett Bethlen elképzeléseivel. Az 1927-es antiszemita botrányok idején a kormány-

nyilatkozatok egyértelműen elítélték és nem mentegették a szélsőjobboldalt, mint korábban tették, viszont elmaradtak a tényleges, hatékony intézkedések.²⁶

A magyar zsidóság képviselői egyrészt határozott kormányzati fellépést követeltek az erőszakosságok és bujtogatók megfékezésére, másfelől üdvözölték a kormány azon szándékát, hogy a numerus clausus módosítani kívánja, de nem túlságosan bíztak a miniszterelnök ígéreteiben.²⁷ Az Egyenlőség mintegy összefoglalta a zsidóság álláspontját: „A magyar zsidóság kívánja a numerus clausus teljes eltörlését, a tanszabadság tökéletes, hiánytalan visszaállítását. A magyar zsidóság kívánja a külföldön tanuló ifjak visszatérését és akadálytalan felvételét a hazai egyetemekre. A magyar zsidóság kívánja a külföldi egyetemeken szerzett oklevelek honosítását a hazai egyetemeken”.²⁸

A közoktatásügyi bizottság jelentése után a képviselőház 1928. február 9-én kezdte tárgyalni a kormány módosító javaslatát. A parlamenti vita tizenkét ülésen keresztül tartott, s ez idő alatt az ülésterem szinte kongott az ürességtől, az egységes párti képviselők nagyon csekély érdeklődést mutattak, vagy ellenérzés miatt nem vettek részt a vitában. Az ellenzék képviselői többször is kérték a tárgyalóképeség megállapítását a jelenlévő képviselők kis száma miatt.²⁹ A kormány javaslatát gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter ismertette. Kifejtette, hogy „a kormány a numerus clausus intézményét mindenkor szociálpolitikai (sic!) rendszabályoknak tekintette, melyek (sic!) Magyarországnak a veszített háború, a botor forradalmak és a trianoni béke által teremtett különleges helyzete tett szükségessé.” Jelezte, hogy a magyar zsidóság elégedetlen a törvénnyel: „A magyarországi zsidóság köréből is felhangzott az a panasz, hogy magukat a 3. paragrafus harmadik bekezdésével mintegy megbélyegzettnek látják.” Leszögezte, hogy „pozitív intézkedésekre van szükség a sokat szenvedett keresztény középosztály védelmére”.³⁰

A módosító javaslatot, amint az várható volt, a Fajvédő Párt hevesen támadta. Úgy tekintette azt, mint a kormány zsidóbarát politikájának bizonyítékát. Gömbös Gyula felszólalásában hitet tett a keresztény magyar fajiság mellett, szavai pártja teljes programját tükrözték: „Nyíltan, őszintén megmondom, hogy amikor mi a numerus clausus megszavaztuk, a javaslatból fajvédelmi javaslatot kreáltunk. Nem kerteltünk... Az akkori többség elhatározta, hogy a forradalom tanulságait levonva, olyan javaslatot terjeszt a Ház elé, amelyben fajvédelmi javaslatot kíván kreálni azért, mert szükségét, mégpedig történelmi szükségét láttuk annak, hogy a magyar fajt megvédjük egy olyan nemzetiséggel szemben, amely nemzetiségnek elhatalmasodása a magyar faj szupremációját kétségessé tette.”³¹

A kormánypárt liberális szárnya – amely az 1926-os választási küzdelem során a numerus clausus ellen foglalt állást – a módosítás parlamenti vitájában nem vett részt.

A liberális ellenzék véleményét Hegymegi Kiss Pál összegezte. Felszólalása elején kijelentette, hogy a törvényjavaslat egyáltalán nem szolgálja a magyar középosztály jövőjét és a konszolidációt sem. Hegymegi Kiss értelmezésében „a konszolidáció akkor áll elő, ha azokkal a kulturális és vezető eszmékkel, amelyek az egész világot áthatják és amelyek bizonyos tekintetben reformokat kívánnak és szükségelnek, a múltat össze tudjuk kötni, hogy ellentét a kettő között ne legyen s az átmenet olyan legyen, hogy abból kilengések ne támadjanak.”³² Követelte az eredeti törvény azonnali eltörlését, mert „amíg ilyen törvényjavaslatok vannak, addig békés úton semmiképp sem jutunk el Nagy-Magyarország határaihoz.” Szerinte a szellemi proletariátus száma 1920 óta csak növekedett, a törvényjavaslat egyáltalán nem véd semmiféle érdeket és „átfogó törvényhozási munka kell a szellemi pályákra menő ifjúság egzisztenciájának biztosí-

tásához.”³³ Határozati javaslata huszonegy tagú parlamenti bizottság felállítását követte azzal a céllal, hogy az dolgozza ki az egyetemi ifjúságot érintő tényleges problémák megoldási módjait. Rámutatott arra is, hogy a középosztály támogatásának leghathatóbb eszköze nem ez a módosító javaslat, hanem az állástalanság megszüntetése. A liberális ellenzék szónokainak nagy része Hegymegi Kiss érveléséhez kapcsolódott.

A szociáldemokrata frakció elutasító álláspontjáról szólt Kéthly Anna és Várnai Dániel. Kéthly kifejtette, hogy „...a mi számunkra ez a kérdés nem azoknak a kérdése, akik a maguk számára ezt a problémát hatalommal, összeköttetésekkel amúgy is elintézik, hanem... a Jakabok, a Schwarz Jakabok, Kohn Jakabok kérdése, a magántisztviselők, kiskereskedők, kisiparosok kérdése, akiknek gyermekei a szegénység numerus claususának akadályain keresztül küzdve magukat, megtorpannak az egyetemi zárt-szám kapujánál.” A javaslat célja – mint mondotta – „a kormánynak, a bürokráciának és a gazdag zsidóságnak egységes láncba való összefogása.”³⁴

Baracs Marcell, a hazai zsidóság egyik tekintélyes képviselője, a liberális ellenzék tagja nem kis iróniával jellemezte a helyzetet: „Ami első ízben, mint a nacionalista numerus clausus tragikuma jelentkezett, az most megismétlődik, mint a neonacionalizmusnak bukfacező neonerus claususa.”³⁵ A liberális ellenzék, melynek számos zsidó tagja volt, a 1928-as nemzetgyűlési vitában nemigen vonultatott fel új érveket. Továbbra is a dualizmus liberális szellemű jogalkotására, a jogegyenlőség elvére alapoztak. Nagy többségük nem fogadta el azt sem, hogy a numerus clausus módosítása csupán zsidókérdést jelent, azt jogosan, általában a tanszabadság korlátozásának, így az állampolgári és a szabadságjogok súlyos sérelmének tekintette.

A javaslat – mint az ismertetettek is bizonyítják – egyetlen politikai irányzatot sem elégitett ki maradéktalanul, s így a kormány azzal a veszéllyel került szembe, hogy a képviselőház elveti a módosítást. Ennek megakadályozására Bethlenék az egész kormánypártot mozgósították és a pártfegyellemmel kötelezték a képviselőket, hogy az 1928. február 24-i szavazáson az előterjesztést támogassák. Ennek eredményeképpen a 171 leadott szavazat közül 137 elfogadta a módosító javaslatot és csak 34 vetette azt el. Természetesen a módosítás ellen szavaztak a liberálisok, a szociáldemokraták, valamint a Fajvédő Párt és a keresztény ellenzék egy része is. A képviselőház 1929. február 29-én tette át az elfogadott törvényjavaslatot a felsőházhoz, amely 1928. március 14-én változtatás nélkül fogadta azt el, noha tagjai közül néhányan bírálták annak tartalmát.³⁶

Az 1920. XXV. tc. módosítása az alábbi szöveggel került a Magyar Törvénytárba: „1928: XIV. tc.: a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való felvétel szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. tc. 3. paragrafusának harmadik bekezdése helyébe a következő szöveg lép: Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelménye mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárvák és harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra, és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel. A vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyel arra, hogy ezek a szabályok megfelelően alkalmaz-

tassanak. – 2. §. Ezt a törvényt, amely kihirdetése napján lép életbe, a vallás- és közoktatásügyi miniszter hajtja végre.”³⁷

A numerus clausus mérlege

Az 1920: XXV. tc. a háborúvesztés, a két forradalom és a történelmi állam feldarabolása által előidézett trauma, valamint a középosztály ezzel összefüggő súlyos egzisztenciális helyzetének körülményei között felszított antiszemita hangulatban született. Az elcsatolt területekről menekülő tisztviselők, továbbá a katonaviseltek tömeges egyetemre áramlása következtében előállott szellemi túlprodukció ürügyén a kurzus a zsidóságot vette célba a törvényjavaslattal, bár maga a törvény nem is tartalmazta a zsidó szót. Jogilag számos pontatlansága volt, törést jelenített a dualizmus jogalkotásához képest, amennyiben a zsidóságot „fajként” és nemzetiségként kezelte. Emberi és állampolgári jogokat sértett azzal, hogy a tanszabadság elvét homályos és szabadon értelmezhető kritériumhoz (megbízhatóság) kötve korlátozta.

A liberális közvélemény és a zsidóság képviselői a klasszikus polgári jogegyenlőség elve alapján utasították el a numerus clausust, érveléseikben a dualizmus állapotából indultak ki. A destrukció vádjával szemben konkrét érveket próbáltak gyűjteni, kiemelve azt, hogy az általánosítás itt súlyos zavarokat okoz. Az ország gazdasági újjáépítése és az összefogás érdekében társadalmi békét és konszolidációt hirdettek, s nemzeti alapra helyezkedve magukévá tették a revízió ügyét is.

A Bethlen-kormány konszolidációs politikája a nagybirtok, a pénzarisztokrácia és a felsőbb hivatalnoki rétegek hatalmi egyensúlyán nyugodott. Ezt reprezentálta az Egységes Párt és ebbe a politikába illeszkedett az is, hogy a középosztály szélsőségesen jobboldali csoportjait a kormányzat mindinkább háttérbe szorította. Ennek ellenére a numerus clausus és a húszas években mindvégig létező antiszemitizmus miatt állandóan napirenden voltak a zsidóellenes atrocitások, egyetemi botrányok.

Az 1920: XXV. tc. fel-felbukkant a nemzetgyűlés vitáiban, s a kérdés nagyobb hangsúlyt kapott akkor, amikor nemzetközi zsidó szervezetek követelték a magyar numerus clausus eltörlését és azt a Népszövetségben szóvá is tették. A magyar zsidóság azonban általában elzárkózott ettől a külső kezdeményezéstől, azzal érvelt, hogy ez csak súlyosbítaná helyzetét és belpolitikai konfliktusokhoz vezetne. A kormány sikerként könyvelhette el azt, hogy a nemzetközi zsidó szervezetek indítványát a Népszövetség elvetette.

Az 1926-os választások után – a konszolidáció eredményeként – a Bethlen-kabinet napirendre tűzte a numerus clausus törvény módosítását. Ezzel a gesztussal a miniszterelnök nyilvánvalóan engedményt tett a polgári rétegeknek, a tőkés köröknek, de meg akarta nyerni a középrétegek elégedetlen köztisztviselőit, középbirtokosait is és csökkenteni kívánta soraikban a szélsőjobboldal befolyását.³⁸ Nathaniel Katzburg állítása, miszerint a törvény módosítását alapvetően a nemzetközi zsidó szervezetek kényszerítették ki, erős kritikával kezelendő.³⁹ Egyfelől ugyanis a kormány a szanálási kölcsönnel, az olasz-magyar szerződéssel stb. ekkorra már kitört a nemzetközi elszigeteltségből, s a nemzetközi zsidó szervezetek nem voltak olyan helyzetben, hogy különösebb nyomást tudtak volna gyakorolni a magyar kormányra, másfelől Bethlent elsősorban belpolitikai megfontolások motiválták. Az 1928-as módosítás jól előkészített kormányzati elképzelésekbe illeszkedett.

A módosítás parlamenti vitájának kapcsán a liberális ellenzék tagjai nem vonultattak fel új érveket, de kiemelték, hogy az új kritérium, a foglalkozási kategória alapján a zsidóság hozzávetőlegesen ugyanolyan helyzetbe kerül, mint korábban volt. Ugyanakkor üdvözölték a kormány azon álláspontját, hogy a módosító javaslat a zsidóságot felekezeti szinten kezeli.

Az 1928: XIV. tc. elfogadásával a numerus clausus hivatalosan elvesztette zsidóellenes élet, azonban korábbi kategorizálás helyébe újat állított: a felsőoktatási hallgatók szüleinek foglalkozását. Így „a módosítás nem is eredményezett lényeges javulást, mert csupán a »nemzetiségi« megjelölést szüntette meg, de a zsidóság számára törvényileg biztosított tanszabadság visszaállításával adós maradt.”⁴⁰

A húszas évek a magyar zsidóságnak ugyan nagy megrázkódtatásokat hoztak, de talán elfogadható az az állítás, miszerint a magyar zsidóság helyzete viszonylag stabil volt Bethlen István miniszterelnöksége idején. „A két háború között a numerus clausus törvény és a fehérterror antiszemitizmusa ugyan törést hozott, de a konszolidációs kormány... mindent megtett, hogy visszaállítsa a korábbi helyzetet” – írja Karády Viktor. Az 1928-as módosítás után az izraelita közösség vezetői csakúgy, mint az egész izraelita intézményrendszer, beleértve a parlamenti ellenzék zsidó képviselőit, bel- és külpolitikai téren egyaránt támogatva a területi revízió ügyét.⁴¹ „Szerencsére a háború utáni egészségtelen gondolkodásmód múltóban van Magyarországon és a helyzet a zsidóság vonatkozásában egyre rendezettebb” – írja reményt keltőnek a helyzetet Lucien Wolf Szabolcsi Lajosnak szóló levelében.⁴² A nagy törést csak a harmincas évek végének antiszemita törvényei hozták, melyek tükrében a Bethlen-kormány működése a magyar zsidóság számára kiegyensúlyozott időszaknak tűnhetett.

JEGYZETEK

1. Az 1920: XXV. tc. az alábbi szöveggel került a Magyar Törvénytárba: „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról –

1. §. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak olyan egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók és csak olyan számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható. Az egyes karokra (szakosztályokra) felvehető hallgatók számát az illetékes kar (a műegyetemen a tanács) javaslata alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg. Rendkívüli hallgatók csak abban az esetben vehetők fel, ha a hallgatóknak az előző bekezdésben foglaltak szerint megállapított létszáma rendes hallgatókkal nem telt volna be és csak a megállapított létszám keretein belül. Ez az intézkedés a jog- és államtudományi karokon, jogakadémiákon az államszámviteltanra beiratkozókra nem vonatkozik, a vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban az illetékes karok meghallgatása után a pénzügyminiszterrel egyetértőleg ezeknek a rendkívüli hallgatóknak a létszámát is megállapíthatja.

2. §. Az 1. §. rendelkezései az előző tanévekben már beiratkozva volt rendes hallgatók, valamint a bölcsészettudományi (bölcsház-, nyelv-, történettudományi és mennyiségtan-természettudományi), továbbá az orvostudományi karokra középiskolai érettségi bizonyítvány birtokában beiratkozva volt rendkívüli hallgatók további beiratkozási jogát nem érintik, amennyiben nemzethűségi és erkölcsi tekintetben megbízhatók.

3. § Az 1. §. intézkedései szerint beiratkozóknak az illetékes karhoz (műegyetemen a tanácshoz) benyújtott folyamodással kell a beiratkozásra engedélyt kérnie. A beiratkozási engedélynek az 1. §. rendelkezései szerint megállapított létszám-kereten belül való megadása, vagy megtagadása felett az illetékes kar tanárainak (műegyetemen a tanácsnak) teljes ülése végérvényesen határoz. Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét. Hasonlóképpen csak az illetékes kar (műegyetemen a tanács) teljes ülésén megadott engedéllyel iratkozhatnak be a 2. §. alapján beiratkozni kívánók is. Ezeknek beiratkozására vonatkozó szabályokat a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg állapítja meg.

4. §. Ezt a törvényt, amely kihirdetése napján lép hatályba, a vallás- és közoktatásügyi miniszter hajtja végre.”

2. A vitairatok, védőiratok, a kortárs politikai irodalom fontosabb darabjai: A magyar zsidóság almanachja (A numerus clausus) Bp. é. n.; *Gábor Gyula*: A numerus clausus és a zsidó egyetem, Fráter Nyomda, Bp. 1924.; A magyar zsidóság útja vezércikkek és beszédek tükrében (1840–1940) Összeállította: Ballagi Ernő, Új Zsidó Könyvtár, Bp. 1940.; *Székely Nándor*: A numerus clausus Magyarországon, Bp. é. n.; *Haller István*: Harc a numerus clausus körül, Bp. é. n.; *Hoór Károly*: A numerus clausus. Kiadja a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE), Bp. 1925.; *Uő.*: A numerus clausus a szegedi és a pécsi egyetemen. Centrum Kiadóvállalat Rt. Bp. 1923.; *Kozma János*: A budapesti zsidó-liberális sajtó és a szabadkőművesség (Pátriai Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt.) Bp. 1922.; *Méhely Lajos*: A numerus clausus mérlege (Held János könyvnyomdája) Bp. 1932.; *Stern Samu*: A zsidókérdés Magyarországon (Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség) Bp. 1938.; *Pap Károly*: Zsidó sebek és bűnök, Vitairat (Kosmos) Bp. 1938.; Mit felelünk az antiszemitáknak? (Védelmi röpiratsorozat – A Pesti Izraelita Hitközség Kultúr- és Könyvtári Bizottságának kiadásában) Ebben: Magyar zsidó katonák aranykönyve 2., 3., füzet: A magyar zsidóság és az integritás, A magyar zsidóság szerepe az 1919-es ellenforradalomban.
3. A numerus clausus (zárt szám) történetére az eddigi legteljesebb művek: *Ladányi Andor*: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921) (Értekezések a történeti tudományok köréből) Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.; *N. Szegvári Katalin*: Numerus Clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. L. még a szerző tanulmányát, in. Sic Itur Ad Astra. Bp. 1990. 5–6. szám 8–33.

4. A hallgatói létszámokra: A főiskolák az 1918/19–1921/22 iskolai években. Magyar Statisztikai Évkönyv 1920. 13. tábla 196.
5. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83. k. 27.
6. *Ladányi*: i.m.... 168 és 178.
7. A vallás- és közoktatásügyi miniszter (VKM) 1920. október 19. 136.515/192. rendelete.
8. *Bethlen István* gróf beszédei és írásai. Genius Könyvkiadó RT. Bp. 1933. 161.
9. *Katzburg, Nathaniel*: Hungary and the Jews (Policy and Legislation 1920–1944), Bar-Ilan University Press, Israel, 1981. 80.
10. Képviselőházi Napló (a továbbiakban: Napló) V.k. 1922. június 16-i ülés 316.
11. *Hoór Károly*: A numerus clausus (Kiadja a MONE) Bp. 1925. 4–5.
12. *Vázsonyi Vilmos* beszéde a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlésén 1921. június 19-én. In. *Vázsonyi Vilmos* beszédei és írásai I–II. Bp. 1927. II. kötet 429.
13. *Vázsonyi* nemzetgyűlési beszéde 1921. május 21-én. In. *Vázsonyi* beszédei... II. kötet 318.
14. *Vázsonyi* beszéde a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlésén 1923. január 14-én. In. *Vázsonyi* beszédei... II. kötet 437.
15. *Bethlen* beszédei... 293. és *Klebelsberg Kunó* felszólalása. Napló XXIV. kötet (1922–26) 32.
16. A törvény népszövetségi tárgyalására: Almanach:... 149–152.; *Katzburg*: i.m.; *Bethlen István* titkos iratai. A Magyar Országos Levéltár kiadványa, Szerk.: Szinai Miklós és Szűcs László Bp. 1972. 255–257.
17. Almanach:... 151–152.
18. *Katzburg*: i.m. 67.
19. The Joint Foreign Committee: The Jewish minority in Hungary 19. Idézi: *Katzburg*: i.m. 34.
20. *Klebelsberg Kunó* levele *Bethlen István*hoz. *Bethlen István* titkos iratai... 256–257.
21. A budapesti brit nagykövét 1925. novemberi jelentése a Foreign Office-nak. *Katzburg* i.m. 69–70.
22. Almanach... 137–147.; *Katzbrug* i.m. 68.
23. Egyenlőség, 1928. január 28.
24. Újság, 1927. november 18.; Egyenlőség, 1927. november 19.
25. Az 1927–28-as egyetemi atrocitásokra: *L. Nagy Zsuzsa*: *Bethlen* liberális ellenzéke, Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 189–190; *Katzburg* i.m. 74–76.
26. *L. Nagy* i.m. 190.
27. Újság, 1927. október 20.; Egyenlőség, 1927. november 5. és november 26.
28. Egyenlőség, 1927. november 19.
29. *L. Nagy*: i.m. 190.
30. Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából (1919–1931) Bp. 1959. 405–407.
31. Napló, IX. kötet (1927–31), 1928. február 23-i ülés 185.
32. Napló, VIII. kötet (1927–31), 1928. február 9-i ülés 440–441.
33. Uo.
34. Napló, IX. kötet (1927–31), 1928. február 10-i ülés 13–14.
35. Napló, Uo. 1–2. és 9.

36. A felsőház néhány – a liberálisokkal rokonszenvező – tagja a törvényjavaslat ellen szólalt fel. Baltazár Dezső püspök a tehetségtelenség védelmezőjének tartotta azt. Ellene szólt Chorin Ferenc is. A felsőház nagy többsége azonban elfogadta a kormány törvényjavaslatát. A törvényjavaslat felsőházi vitájára: *Felsőházi Napló* (1927–28); *L. Nagy* i.m. 178.; *N. Szegvári* i.m. 175.
37. Magyar Törvénytár 1928. 330–332.
38. *L. Nagy* i.m. 189.
39. *Katzburg* i.m. 78.
40. *Encyclopaedia Judaica* Volume 12. 1971. Jerusalem, Israel 1269.; *Zsidó Lexikon* (Szerk.: Újvári Péter) Bp. 1929. 655–656.
41. *Karády Viktor*: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. In. *Medvetánc*, 1985. 2–3. szám 43.
42. *Katzburg* i.m. 245–248. (Documents)

Róbert Barta:

AMENDMENT OF THE NUMERUS CLAUSUS ACT IN 1928

With the growing consolidation the Bethlen-government could afford a certain liberalization in internal politics. The amendment of the Act was initiated by the government, though the liberal Opposition and international jewish organizations also played a part. However, most Hungarian jews, the liberal Opposition, the Social Democrats and part of the Christian circles could not accept, that in spite of the 1920 "racial" discrimination university students were to be judged by the occupation of their parents. The study discusses the opinion of Hungarian jews in detail. Critics of the amendment, actually, wanted to repeal the 1920/XXV Act.

With the modification of the Numerus Clausus Act the government intended first to favour the Christian middle classes who did not enjoy any advantage of the consolidation, but now their children could enter universities and colleges; secondly to demand more favourable international opinions; thirdly to widen its internal political base with the involving of Hungarian jewish capital.

L. Nagy Zsuzsa:

VÁROSPOLITIKA ÉS VÁROSATYÁK BUDAPESTEN, 1873–1941

Pest, Buda és Óbuda formális egyesítésével Budapest 1873. november 17-én vált hivatalosan az ország fővárosává s a századfordulóra metropolissá épült ki, lakossága csaknem megháromszorozódott. A főváros testesítette meg mindazt, amit az ország a tőkés-polgári fejlődés, a modernizáció terén elért. Budapest különleges szerepe azonban nemcsak ebből következett, hanem abból is, hogy egyidejűleg az államigazgatás, a gazdasági, a politikai és a kulturális élet központjává vált.¹ E sajátos helyzetét a trianoni békeszerződés csak még hangsúlyosabbá tette, mivel a történeti Magyarország elvesztette területének 70, népességének 60%-át, ennek következtében egy sor jelentős várost is. A két háború között az urbanizáció folyamata lelassult, a fővárost egyetlen más város sem közelítette meg sem népességét, sem egyéb mutatóit tekintve.²

A tárgyalt időszakban három hatalmi-politikai rendszer váltotta egymást, következésképpen a várospolitikai alakulását meghatározó tényezők is lényeges változáson mentek át.³ A várospolitikával kapcsolatban három összefüggő kérdéskör vizsgálható meg e változások tartalmát, következményeit: 1) a főváros parlamentje, a közgyűlés társadalmi és politikai összetételének alakulása; 2) az önkormányzat és az államhatalmat megtestesítő kormányzat viszonya; e) a községesítés ügye.

A városatyák szociális és politikai összetétele

A várospolitikai alakításában elsőrendű szerepet játszottak azok a választott községi/fővárosi képviselők, akik a közgyűlés tagjait alkották. A közgyűlés működését a parlament által elfogadott törvények szabták meg. Így 1873 és 1918 között a közgyűlésnek 400 tagja volt, összetételüket a virilizmus rendszere határozta meg.⁴ Ennek megfelelően a 400 városatya felét a legnagyobb adót fizetők 1200 fős csoportjából kellett megválasztani, csak a további 200-at választhatták szabadon.

Kik voltak a virilisek? Vörös Károly kutatásaiból tudjuk, hogy 1872 és 1914 között legnagyobb és egyre népesebbé váló csoportjukat a háztulajdonosok alkották. Az utolsó békeévben a viriliseknek csaknem fele (48,5%) közülük került ki. Őket a kereskedők követték, bár csökkenő arányban. Csoportjuk azért figyelemreméltó, mert többségük zsidó volt. A modern gazdasági szervezet és közigazgatási, jogi apparátus kiépülésével összhangban fokozatosan növekedett a vállalati, részvénytársasági vezérigazgatók, igazgatók s mellettük az ügyvédek csoportja (1914-ben 7 ill. 6%). A város és társadalma szerkezete szempontjából egyaránt jellemző, hogy a virilisek között nyolcszor annyian voltak a pestiek, mint a budaiak és hogy Pesten éltek azok is, akik ténylegesen a legmagasabb adót fizették.⁵

Kevesebbet tudunk a szabadon, nem a virilisták köréből választott városatyákról. Bizonyos azonban, hogy közöttük nagy számban szerepeltek szabadfoglalkozású értelmiségiek (ügyvédek, orvosok), valamint a középburzsoáziához tartozó személyek (ipari, kereskedelmi vállalatok tulajdonosai). A századfordulótól közülük kerültek ki a Vázsonyi Vilmos vezette Demokrata Párt tagjai. A közgyűlésbe nem kerültek be „az alsóbb néposztályokhoz” tartozók: kiskereskedők, iparosok, munkások.⁶

A két városrész, Pest és Buda karakteréhez hozzátartozik, hogy a lakosságnak mintegy négyötöde a pesti városrészben élt, az üzemek, a kereskedelmi vállalatok és bankok zöme is ott működött. Egy kortársi jellemzés szerint „Pest volt birtokában a város szellemi, erkölcsi képét meghatározó tömegeknek és eszközöknek.” Ezzel szemben „Buda túlnyomó része a konzervatív, a múlthoz ragaszkodó, a pesti zsvajtól távol álló hagyományt képviselte.”⁷

A felnőtt lakosság számához mérten, különösen a dualizmus idején, igen szűk volt a fővárosi választásra jogosultak köre. A budapestiek külön sérelme volt, hogy szemben az ország többi törvényhatósági joggal bíró városával, nekik személyesen kellett felvétetniük magukat a választók névjegyzékébe. A XX. század elejétől mind az országgyűlési, mind a helyhatósági választójoggal rendelkezők köre szélesedett, mégis, mindkét csoport kis részét alkotta Budapest felnőtt lakosainak. Nemcsak az ipari munkásoknak, de a kispolgárok széles tömegének sem volt választójoga.

A municipális választójogúak száma Budapesten⁸

Év	A választók száma		a lakosság*	
1873	(kb)	15 000	1870	280 349
1901		24 000	1900	733 358
1912		45 000	1910	880 371
1920		468 207	1920	928 996
1925		289 320		
1930		292 580	1930	1 004 772
1935		292 946		

*a népszámlálási összeírások éveit és adatait

A várospolitikai és városi politizálás másik jellegzetessége az volt, hogy még 1873 után sem szerveződtek fővárosi politikai pártokba a szavazati joggal bírók, hanem az országos politikai pártok programját követve s a választási kerületeknek megfelelően tömörültek a „törzsfőnökök” vezetésével. A XIX. sz. végére ez egyre kevésbé felelt meg Budapest polgárosult viszonyainak, a tőkés polgárság és az ipari munkásság törekvéseinek. A közjogi alapon szerveződött országos politikai pártok keretében nem juthatott kifejezésre eme új társadalmi tényezők jogegyenlőségre és a hagyományos

magyar társadalomba való beilleszkedésre irányuló érdeke. Mivel ezek az új társadalmi tényezők Budapesten koncentráálódtak, a fővárosban születtek meg az új típusú politikai pártok is, amelyek „osztályérdeket” képviseltek.

Elsőként 1890-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt alakult meg, erőteljes küzdelmet indítva a munkások választójogának megszerzéséért. Ezt nyomban követte a kispolgári, polgári rétegek szervezkedése. 1894-ben a pesti oldalon, a város VI. kerületében, a Terézvárosban Vázsonyi Vilmos ügyvéd alapított Demokrata Kört, amely 1897-ben fővárosi (községi), 1900-ban pedig már országos pártként lépett fel. Ez volt az első polgári párt Magyarországon, amely meghatározott társadalmi réteg, a városi kispolgárság, polgárság érdekképviselőt vállalt és nem a közjogi álláspont alapján állt. Követelte – többek között – a választójog reformját, a virilista rendszer eltörlését, a kistőkések érdekeit szolgáló gazdasági- és adópolitikát.⁹ A főváros budai oldalán, az I. kerületben is indult szervezkedés Kasics Péter vezetésével a Szabad Polgári Párt keretében, amely sok tekintetben Vázsonyiékkel azonos célokat fogalmazott meg.¹⁰ A két polgári párt mégis jellegzetesen különbözött egymástól. Kifejezte ezt már szerveződésük helye is. Vázsonyi pártjának bázisát a pesti V., VI. és VII. kerületi kisiparos, kiskereskedő polgársága alkotta, e kerületekben élt 1910-ben a főváros zsidó lakosságának 68%-a. Kasics pártja viszont Budán, az I. kerületben bontott zászlót, társadalmi bázisát köztisztviselők, alkalmazottak, részben kisiparosok adták, közöttük – felekezeti szempontból – a róm. katolikusok voltak meghatározóak.¹¹ Sokban különbözött a két pártvezér is. Vázsonyi egy vidéki rabbi, tanító, kereskedő család fiaként lett jónevű és jómódú fővárosi ügyvéd, majd városatya, országgyűlési képviselő, végül IV. Károly minisztere. Kasics, akárcsak Vázsonyi, szintén jogot végzett, ezt követően azonban közszolgálatban állt, államtitkár volt a Honvédelmi Minisztériumban. A róm. katolikus hitfelekezethez tartozott s a keresztény kispolgárság szervezését tekintette céljának.¹²

Vázsonyi pártjában meghatározó szerepet játszott a zsidó kispolgárság, polgárság, értelmiség, s ennek következtében konzervatív-keresztény oldalról azzal támadták, hogy valójában „zsidó párt”, a „zsidó érdekekért” küzd. Ezek a vádak nem állták meg a helyüket. A Demokrata Párt ui. a gentry mentalitással, a konzervatív irányzattal szemben a polgárosodás és modernizálódás általános érdekét és célját fogalmazta meg, ennek keretében lépett fel a zsidóság emancipációjáért. Legáltalánosabban az urbánus mentalitás jellemezte és az, hogy ezzel szoros összefüggésben a rendszer liberalizmusának kiszélesítését, továbbfejlesztését, demokratizálását kívánta. A korszellemet, a fővárosi kispolgári, polgári rétegek érdekeit a századfordulón s azt követően Vázsonyi pártja s nem Kasicsé fejezte ki. Vázsonyi pártja adta a bázisát Bárczy István polgármester nagyszabású városépítő politikájának 1918-ig, Kasics pártja 1919 után beleolvadt a Keresztény Községi Pártba. Bárczy István polgármestersége idején nemcsak a Demokrata Párt, hanem a Városháza, a közgyűlés is hivatalos feliratokban követelte a virilizmus eltörlését, a választójog demokratizálását – eredménytelenül.

Az 1918–1919. évi forradalmak ugyan lényeges változást hoztak a városvezetés szervezetébe, a testületek összetételébe, ennek azonban nem volt organikus kapcsolata sem a megelőző, sem a következő korszak várospolitikájával.

Bármily ellentmondásosnak tűnik is, ténylegesen az 1919 őszén hatalomra került új, alapjában véve konzervatív, antiliberalis rendszer valószínűleg meg a liberálisok és a szociáldemokraták régi követelését. Az 1920: IX. tc. – több más intézkedése mellett – Budapesten megszüntette a virilista rendszert, nagymértékben kiszélesítette a választ-

tásra jogosultak körét, választójogot adott a nőknek is, igaz, szigorúbb feltételek mellett, mint a férfiaknak. Budapestnek más vonatkozásban már említett különleges helyét az is erősítette, hogy az ország többi törvényhatóságában továbbra is érvényben maradt a virilista rendszer. A municipális választójogúak fővárosi alakulása azonban – az 1920. évi kiugróan magas számuk mellett – azt is megmutatja, hogy amint a rendszer megszilárdult és „megszabadult” a békekonferencia nagyhatalmainak ez irányú ellenőrzésétől, erőteljesen szűkítette a választásra jogosultak körét. Ezt elsősorban nem a vagyoni cenzus emelésével tette, hanem azzal, hogy növelte a megkövetelt életkort, az iskolai végzettséget, valamint a budapesti helybenlakás időtartamát.¹³

A Horthy-rendszer idején nemcsak e téren történt lényeges változás, hanem abban is, hogy 1919-őszétől a szavazók és városatyák községi politikai pártokba tömörültek, ekkor jelentek meg a korábban csaknem teljesen hiányzó helyi politikai pártok. Ezek négy fő irányzatot képviseltek.

A várospolitikában 1939-ig meghatározó szerepet játszott az 1920-ban kisebb keresztény csoportokból alakult Keresztény Községi Párt. Ez konzervatív, jobboldali politikát követett, az 1920-as években a kormány élén álló Bethlen István politikáját is túlságosan liberálisnak ítélte. Vezetője Wolff Károly volt, aki egy, a XVII. században nemességet kapott német eredetű polgár-katona-családból származott. Jogot végzett, magas állami tisztséget töltött be (a főudvarnagyi bíróság elnöke volt korábban), fiatal korától részt vett a róm. katolikus társadalmi szervezetekben, pártvezérként is egy budai egyházközségi tanács elnöke volt.¹⁴

A Bethlen István által 1922-ben létrehozott kormánypártnak éveken át nem volt fővárosi szervezete. Ezt, vagyis az Egységes Községi Polgári Pártot Bethlen csak 1925-ben tudta megerősíteni. E pártnak mindenkor a kormánypárt vonalához kellett (volna) igazodnia. Ez így is volt a húszas években, de éles konfliktusok keletkeztek a harmincas években, amikor Gömbös Gyula állt a kormánypárt élén. A kormánypárt községi szervezete nem vagy csak erősen vonakodva volt hajlandó követni a jobbratolódást, és egészében véve nem értett egyet a totális állam, a személyi diktatúra kiépítésére irányuló törekvésekkel. A fővárosi szavazók egyébként sokkal inkább a Keresztény Községi Pártot, semmint a kormánypárt községi szervezetét támogatták. A kormánypárt – mandátumait tekintve – messze elmaradt a Keresztény Községi Párt mögött.¹⁵

A közgyűlés összetételét és pártviszonyait jelentősen módosította a baloldali ellenzék képviselésének megerősödése. 1920-tól jelen volt a közgyűlésben Vázsonyi Nemzeti Demokrata Pártja, majd bekerült Rassay Károly liberális polgári pártja, valamint a Kossuth Párt, amely részben Károlyi Mihály híveit, részben a volt polgári radikálisokat tömörítette. 1925-ben – történetében először – fővárosi mandátumhoz jutott a Szociáldemokrata párt is.¹⁶

A főváros választópolgárainak politikai mentalitását alapjában véve reálisan tükrözi a mandátumok két háború közötti megoszlása, még ha figyelembe vesszük is a választójog korlátait, valamint az egyéb tényezők hatását.

*A mandátumok megoszlása a vezető pártok között a választott
városatyák alapján, %-ban*

Választás éve	Összes mandátum	Keresztény Községi Párt	Kormány- párt	Liberá- lisok	SZDP
1920	240	69,6	X	29,1	X
1925	250	36,4	9,2		54,4*
1930	150	30,6	14,0	20,0	24,6
1935**	108	30,6	26,9	17,6	19,4

X még nem vett részt a választásokon

* a liberálisok és a szociáldemokraták közös listán szerepeltek

** a Horthy-rendszer utolsó fővárosi választása

E számok sok mindent elmondanak. A korszak második felében a fővárosi választásokat és a városvezetést szabályozó törvények (1930: XVIII. tc., 1934: XII. tc.) nagymértékben csökkentették a közgyűlés tagjainak számát arra hivatkozva, hogy a magas létszám akadálya a szakszerű működésnek, döntéshozásnak. Ezzel egyidejűleg azonban emelték azok számát, akik 1925-től kezdve kinevezés útján, illetve tisztségük alapján lettek tagok. A kinevezettek száma 22-ről 60-ra emelkedett. A választási eredmények így teljes mértékben megváltoztak, mivel a kinevezett városatyák Wolff pártját és a kormánypártot támogatták. Emellett Budapest főpolgármestere, polgármestere, az alpolgármesterek, az ügyosztályok vezetői is túlnyomórészt a Keresztény Községi Pártból, illetve a kormánypártból kerültek ki. 1920-ban a kétségtelen terror ellenére, az akkor még egyetlen baloldali párt a mandátumok közel 30%-át szerezte meg. 1925-ben – a szavazatok alapján – a városvezetésnek a baloldali polgári és a szociáldemokrata ellenzék kezébe kellett volna kerülnie. Ez azonban az említettek miatt nem következett be. Az elért eredmény ellenére, a baloldali irányzatok képviselői nem tudták elérni Bárczy István polgármesterré választását 1926-ban. A Horhy-korszak hatalmi-politikai viszonyai között még elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan volt, hogy az ország fővárosának élén álló tisztségviselő ne az országos hatalmat képviselő és bíró párt embere legyen.¹⁸ A későbbi választások eredményei is azt mutatják, hogy a fővárosban erős és szilárd bázisa volt a liberális és a szociáldemokrata irányzatnak. 1930-ban ugyan már nem több, de még mindig ugyanannyi mandátumot mondhattak magukénak, mint a keresztény- és a kormánypártok, s még 1935-ben, Hitler hatalomra jutása után két esztendővel és Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején is a közgyűlés helyeinek közel 40%-a volt az övék.

Hogyan alakult a választott városatyák társadalmi és politikai összetétele a két világháború között? Ezt a legcélszerűbb az 1930. március 1-jei állapotban vizsgálni, amikor számuk még nem csökkent radikálisan.

Erre az időpontra a közgyűlés személyi összetétele – a háború előttihez mérten – teljesen megváltozott. Az 1918 előtt megválasztott városatyáknak mindössze 14%-a maradt meg a közgyűlésben, viszont – figyelemre méltóan – zömük a Vázsonyi-párthoz

tartozott. Fontos információkat ad annak vizsgálata, hogy az egyes pártok a város mely részében voltak sikeresek. Ez még akkor is így van, ha tudjuk, hogy a pesti városrész népesebb volt, következőleg szerepe is nagyobb volt a szavazások idejént, mint a budaié. A városatyák csaknem 78%-át a pesti oldalon választották meg.¹⁹

*A mandátumok megoszlása a megszerzés helye szerint
1930, %-ban*

Vezető pártok	pesti kerületek	budai
Liberálisok	86,44	13,56
SZDP	81,13	18,87
Kormánypárt	76,00	24,00
Keresztény Községi Párt	70,45	29,55

A számok világosan mutatják, hogy a liberálisok és a szociáldemokraták elsősorban a pesti városrészeire számíthattak, a budai oldalon esélyeik jócskán elmaradtak a többi párté mögött. A pesti városrészben szerzett mandátumok megoszlásának közelebbi, kerületenkénti vizsgálata e képet finomítja s jellegzetességét még világosabbá teszi.

*A pesti városrészben szerzett mandátumok megoszlása
kerületek szerint a vezető pártok között, 1930, %-ban*

Kerület	Kormánypárt	Keresztény Községi Párt	Liberálisok	SZDP
IV.	10,00	7,95	5,08	1,89
V.	14,00	6,82	10,12	9,43
VI.	14,00	12,50	28,81	18,87
VII.	16,00	14,77	20,41	22,64
VIII.	10,00	14,77	11,86	13,21
IX.	8,00	9,09	8,47*	9,43
X.	4,00	4,55	1,69*	5,66

* ezekben a kerületekben 1920-ban még egyetlen mandátumot sem szereztek

Négy pesti kerület esetében szemmel látható a különbség a liberálisok és szociáldemokraták, illetve a keresztény- és a kormánypárt szempontjából. Az V., VI., VII. és VIII. kerületekről van szó. Ha ezek adatait összesítjük, kitűnik, hogy az egyes pártok az alábbi arányban szerezték onnan mandátumaikat:

kormánypárt	54,0%
Keresztény Községi Párt	48,9%
liberálisok	71,0%
SZDP	64,2%

Mi jellemzi azt a négy kerületet, amelyben a legerősebb volt a liberális polgári pártok és a szociáldemokraták befolyása? Egyrészt az, hogy lakosainak zöme kisiparos, kiskereskedő, kistisztviselő és munkás volt, másrészt, hogy e négy kerületben élt a budapesti zsidóság 68%-a!²⁰

A virilizmus megszüntetése, a választójog kiterjesztése, valamint a társadalom szerkezetében a XIX. sz. vége óta végbement változások a választott városatyák összetételét is gyökeresen átalakították. 1918 után a legvagyonosabbak közvetlen részvétele a közgyűlésben minimálisra zsugorodott. A háztulajdonosok valamikor legerősebb csoportja gyakorlatilag eltűnt, 1930-ban csupán két városatya élt háztulajdonból, illetve ház- és gyártulajdonból. A tőkések (gyárosok, vállalkozók, nagykereskedők, részvénytársasági és vállalati igazgatók), de még az iparosok és kereskedők rovására is azoknak a városatyáknak a száma és aránya nőtt meg, akik már nem önálló, független egzisztenciák voltak, hanem különböző jellegű alkalmazásban álltak és akik a szakértelmiséghez tartoztak. Mellettük megjelent néhány olyan foglalkozási ág képviselője, aki 1918 előtt teljesen hiányzott a közgyűlésből. Ilyenek voltak az egyházi vezetők, a keresztény egyházak, főleg róm. katolikusok papjai, a szociáldemokrata pártfunkcionáriusok, az ipari üzem- és művezetők, a kvalifikált munkások. Az alábbi csoportosítás nem teljes és ezért nem is teljesen pontos, a városatyák összetételének jellemzőit azonban reálisan mutatja.

A választott városatyák néhány jellegzetes foglalkozási csoportja pártállás szerint, 1930. március 1-jén²¹

Foglalkozási csoport	Kormánypárt	Keresztény Községi Párt	Liberálisok	SZDP
Nagyiparos, vállalkozó, háztulajdonos, bankár	12	5	3	–
Nagykereskedő	1	–	3	–
Vállalati-, bank-igazgató	5	1	7	–

Iparos	3	8	4	2
Kiskereskedő	2	3	1	–
Vezető köztisztviselő	13	10	–	–
Nyugalmazott vezető köztisztviselő	8	14	2	–
Nyugalmazott fővárosi vezető tisztségviselő	–	–	1	–
Magántisztviselő	–	–	–	14
Ügyvéd	7	12	7	3
Orvos, gyógyszerész	2	4	4	1
Egyetemi tanár	5	5	–	–
Újságíró, szerkesztő, laptulajdonos	–	2	5	7
Keresztény egyházi vezető, pap	1	10	–	–
Pártfunkcionárius	–	–	–	6
Országgyűlési képviselő	–	1	–	8
Gyári üzem- és művezető, szakmunkás	–	3	1	9

A polgári pártok társadalmi bázisát tekintve erős érintkezést látunk. A Keresztény Községi Párt, az Egységes Községi Polgári Párt és a liberális pártok szavazóinak zöme polgári, kispolgári körökből került ki, a városatyák foglalkozási megoszlása szintén mutat rokonvonást. Mégis vannak jól kivehető elválasztó vonalak mind a bázist, mind a városatyák foglalkozását illetően. Az utóbbiak esetében kitűnik, hogy vezető köztisztviselő, még nyugdíjas is, valamint olyan foglalkozású, aki állását és jövedelmét tekintve az államhoz kötődik, szinte kizárólagosan csak a kormány- és kereszténypártban található. Ezzel szemben a liberális pártoknál a magántőkes, a szabadfoglalkozású értelmiségi (ügyvéd, orvos, újságíró, lapszerkesztő stb.) dominál. Az SZDP városatyái

között legtöbb a magántisztviselő, majd a gyári üzem- és művezetők, az országgyűlési képviselők, újságírók, szerkesztők következnek. Az SZDP városatyáinak foglalkozási összetétele eltér minden polgári pártétól.

1873 és 1941 között semmiféle kvóta, semmiféle előírás nem szabályozta a városatyák nemzetiségi és felekezeti összetételét. Eredeti nemzetiségükre, anyanyelvükre, vallásukra vonatkozóan semmiféle hivatalos összeírás, kimutatás nem készült, és a különböző csoportok arányát semmiféle szabályzat nem írta elő. Ez tökéletesen idegen lett volna a dualista rendszer liberális szellemétől. De azt követően a Horthy-rendszerben is csak 1938-tól, az első zsidóellenes törvény életbeléptetésétől kezdve vizsgálták, illetve szabályozták hivatalosan a városatyák felekezeti, majd faji hovatarozását. Tudjuk azonban, hogy a főváros vezetőinek, városatyáinak első generációja, a főpolgármesterek, polgármesterek is, jelentős részükben német eredetű családokból származtak. Ennek azonban a XIX. sz. végén nem volt politikai jelentősége. A közéletben szerepet játszó német eredetű polgárság már ezt megelőzően is magyarnak vallotta magát, a magyar nemzeti érdekekkel és értékekkel azonosult, nem hirdetett azokkal szemben álló nemzetiségi programot. Ugyanez állt a zsidó városatyákra, akik nem zsidó felekezeti érdeket képviseltek, hanem a polgári egyenjogúság, a polgári demokrácia általános elveit, ezek érvényesítésétől várva társadalmi beilleszkedésük meggyorsulását és azt, hogy gazdasági szerepüknek megfelelő helyet vívjanak ki a közéletben. A választott városatyák között – mint említettük már – 1918 előtt és után is jelentős számban voltak zsidók. 1918 előtt főként a virilisták, valamint a Demokrata Párt, 1918 után a liberálisok és szociáldemokraták listáján kerültek be a közgyűlésbe.²²

A második világháború kitörését követően nem rendeztek fővárosi választásokat. Ennek egyik és pozitív következménye az lett, hogy – szemben a parlamenttel – a közgyűlésbe a nyilaskeresztesek, nemzetiszocialisták nem tudtak betörni. 1939, majd 1941 után a közgyűlés mandátumát meghosszabbították, összetételét és működését a zsidóellenes törvények szellemében módosították. Az 1941: XIX. tc. alapján a 108 városatya közül 34-et megfosztottak mandátumától, zsidónak minősítve őket. A kizártak helyére keresztény pótképviselőket hívtak be, ami a közgyűlés és a baloldali ellenzék korábbi összetételét alaposan megváltoztatta.²³

A főváros vezető tisztségviselői között 1918 előtt még lehetett zsidó, mint Heltai Ferenc főpolgármester 1912-ben, 1918 után azonban már nem. Ezzel szemben a fővárosi intézmények, üzemek, iskolák stb. vezetői és alkalmazottai között hagyományosan, egészen 1942. január 1-jéig, nagy számban voltak zsidók. Elbocsátásukat az 1939: VI. tc., valamint az 1941: XIX. tc. írta elő. A végrehajtást késleltette és igyekezett emberségesebbé tenni néhány tisztségviselő s maga a közgyűlés is, vállalva a nácibarát körök támadását és az egyes miniszterekkel való konfliktust.²⁴

Az autonómia ügye: a Városháza és a kormányzat viszonya a két háború között

A városvezetés már 1918 előtt is azért küzdött, hogy önálló döntési körét kiszélesítse, az állam (a kormány) beavatkozását pedig korlátozza. Ennek a központi és a helyi hatalom között folyt küzdelemnek a nyertese végül is a központi államhatalom lett. A főváros nem hogy nem tudta kiszélesíteni önkormányzati jogait, de azokból az idő előrehaladtával mind többet veszített. Az önkormányzati jogok védelme illetve kiszéle-

sítése – a kormánypárt kivételével – valamennyi fővárosi pártnak érdeke volt, bár más-más okból. A Keresztény Községi Párt megszerzett pozícióit védte, hiszen a kormány minden beavatkozása azokat fenyegette. Ellentéte a kormánnyal és a kormánypárttal a hatalmon levők két csoportjának ellentéte volt. Az SZDP és a liberálisok a nagyobb autonómiától saját szerepük növelését remélték és elvi okokból is elleneztek a központi hatalom kiterjesztését a helyi közösségek rovására.

A főváros autonómiáját a Budapest vezetésére és igazgatására vonatkozó valamennyi törvény alapján fenyegette. Ezek ui. felhatalmazták a belügyminisztert az önkormányzat felfüggesztésére és arra, hogy kormánybiztost állítson a város élére. Erre 1918 előtt egyszer (1906-ban), 1918 után két alkalommal (1920-ban és 1924-ben) került sor, a közgyűlés hatáskörét szűkkörű tanácsra ruházva. 1918 után a központi államhatalom irányító-ellenőrző szerepét szinte folyamatosan növelték, a választott testületek hatáskörét pedig – ezzel egyidejűleg – csökkentették. E folyamat a húszas években, Bethlen István miniszterelnöksége idején indult meg és a harmincas években, a Gömbös-kormány működése alatt teljesedett ki. Nem sajátos magyar jelenségről volt azonban szó, mert az első világháború után a végrehajtó, adminisztratív hatalom szerepe világszerte megnőtt, s e tendenciát a világgazdasági válság csak erősítette.

A helyi döntések lehetőségét jól példázza a főpolgármester választásának módja. A főpolgármester – akárcsak a megyei és városi törvényhatóságok élére beiktatott főispán – a mindenkori politikai hatalom képviselője volt és a közgyűlés soha nem választhatta szabadon. 1873 és 1918 között a király, azt követően pedig a kormányzó három jelöltje közül lehetett választani. 1934-ben azonban ezt a jogát is elvesztette a közgyűlés: ettől kezdve a főpolgármestert a kormányzó nevezte ki.²⁵

A működőképesség érdekében hivatkozva – a parlament által elfogadott törvények alapján – a kormányzat fokozatosan csökkentette a választott városatyák számát, egyidejűleg a közgyűléstől elvont jogköröket a jóval kisebb létszámú törvényhatósági tanácsnak adta, míg végül 1934-ben e tanácsot is felszámolta, kompetenciáját a kinevezett főpolgármesterre ruházva. Mindezeket túl az 1934. XII. tc. azt is kimondta, hogy általános, országos politikai kérdések nem, kizárólag csak fővárosi problémák vihetők a közgyűlés elé. Ebben s a törvény más intézkedéseiben Gömbös miniszterelnöknek a totális állam megteremtésére irányuló törekvése jutott kifejezésre. A közgyűlés vezető pártjai oly fontosnak tartották e törekvés érvényesítésének megakadályozását, hogy Alkotmányvédő Szövetséget hoztak létre, amelynek egyik legjelentősebb tagja a Keresztény Községi Párt lett.²⁶ Ekkor, 1934-ben, először és utoljára történt meg, hogy Wolff Károly pártja, a liberálisok és a szociáldemokraták együttesen léptek fel, maguk mögött tudva a kormánypárt – bár nyíltan ki nem nyilvánított – rokonszenvét is. Az Alkotmányvédő Szövetség fellépése révén sikerült elérni, hogy Gömbös szándéka ellenére, a polgármesterválasztás addig élvezett jogát megtarthatta magának a közgyűlés. A miniszterelnök ui. a polgármester esetében is a kinevezés rendszerét kívánta bevezetni. Az együttes akció megakadályozta azt is, hogy a Keresztény Községi Pártot elnyelje a Nemzeti Egyesülés Pártja fővárosi tagozata. Ami azonban 1934-ben sikerült, az már nem volt megismételhető 1939-ben: Imrédy Béla miniszterelnöksége idején a Keresztény Községi Párt kénytelen volt beolvadni a Magyar Élet Pártja fővárosi szervezetébe.²⁷ Ezzel lezárult a városvezetésnek az a korszaka, amelyet a Keresztény Községi (Wolff) Párt uralma jellemezett. E párt megszűnése azonban nemcsak a centralizációs törekvések sikerét mutatja, hanem azt is, hogy ezek Budapesten csak lassan és nehezen valósulhattak meg. A liberálisok és szociáldemokraták, akik Wolffék ellenzé-

két alkották, mégis messzemenően támogatták a Keresztény Községi Párt önállóságának megőrzését azért, mert elutasították a totális állam, a Gömbös által hirdetett egy párt – egy vezér elvét, mint ahogyan Imrédy Béla hasonló törekvéseit is.

A központi és a helyi hatalom érdekei azonban nemcsak politikailag ütköztek. A városháza gazdálkodását, az adózást, s azt, hogy a befolyt adó milyen hányadát tarthatja meg a főváros, parlamentáris úton elfogadott törvények szabályozták. Az adózási rendszert 1918 előtt éppúgy sérelmezte a városvezetés, mint 1918 után, mivel az állam általában a városokból és különösen a fővárosból befolyt adók jóval nagyobb hányadát vonta el, mint azt indokoltnak tartották. A XX. sz. elején az ország lakosságának még csak egyötöde élt városokban, de ők fizették az összes állami egyenesadó több mint egyharmadát, ráadásul ennek összege felett csak részben rendelkezhetek. Ezt, érthető módon, rendkívül sérelmesnek tartották.²⁸ Az ütközések a 20-as évek első felében, a gazdasági stabilizáció időszakában csak szaporodtak. A népszövetségi kölcsön felhasználásának feltételei és a szanálási törvények ui. olyan előírásokat tartalmaztak, amelyek nem tisztelték Budapest autonóm jogait: létszámcsökkentést, maximális béreket stb. írtak elő és a főváros tulajdonában álló üzemek ellenőrzését a belügyminiszter hatáskörébe utalták, a kormányt pedig arra is felhatalmazták, hogy bármikor ún. szanáló polgármestert (kormánybiztost) állítson Budapest élére.

Bármilyen sérelmesnek tartotta is a főváros ezeket a törvényi és rendeleti intézkedéseket, jogosultságukat nem lehet kétségbe vonni. Az ország gazdasági működésének helyreállításáról volt szó, s ennek súlyos feltételei között a főváros semmiképpen sem igényelhetett és nem is élvezhetett rendkívüli, kivételes elbánást. Hiába volt tehát, hogy a főváros közgyűlésének vezető pártjai alkományellenesnek minősítették a szanálási törvényeket és budapesti alkalmazásuk ellen hosszú, de eredménytelen harcot folytattak. Az ellentétek és feszültségek azonban később sem csökkentek, mert az átmenetinek vélt kormánybeavatkozás a világgazdasági válság következtében, majd a háborús viszonyok miatt, állandósult.²⁹

A községesítés politikája

A főváros hihetetlenül gyors fejlődése a nagyvárosi élet ezernyi gondját (lakás, közlekedés, közellátás, oktatás, köztisztaság, egészségügy stb.) állította a városvezetés elé. Ezek megoldására Bárczy István polgármester hozott új felfogást a XX. sz. elején. Ő és hívei úgy látták, a városvezetők felelősek azért, hogy Budapest lakosai – társadalmi helyüktől függetlenül – lehetőleg azonos módon részesedjenek a technikai civilizáció előnyeiből. Hogyan érhető el e cél? Úgy, ha a közüzemeket, a közszolgáltatású intézmények zömét, ide értve az iskolahálózatot is, magánkézből saját kezébe veszi a város, vagyis, ha a községesítés politikáját követi. Így s ezért kerültek fővárosi tulajdonba a víz-, a gáz- és az elektromos művek. A Városháza emellett kenyérgyárat építtetett, létrehozta a Községi Élelmiszerárúszó Üzemet, lakásépítési akciót indított, az állami, egyházi és magántulajdonban lévő iskolák mellett kiépítette a községi elemi népiskolák, a polgári iskolák, a felső kereskedelmi és felső ipari iskolák hálózatát. A fővárosi könyvtárat, mely egykor a parlamenti könyvtárhoz hasonlóan a városatyák kiszolgálására létesült, Szabó Ervin vezetésével közkönyvtárrá fejlesztette.³⁰

Budapest vezetőit 1920 után mély politikai ellentét választotta el Bárczy István liberális nézeteitől és a nevéhez fűződő liberális korszaktól. Az akkor megfogalmazott

és a gyakorlatba is átültetett városépítési elvek azonban tovább éltek. Az új, kereszténynemzeti városvezetés nem kevésbé kívánta a főváros fejlesztését, lakosai életviszonyainak javítását, mint elődei. A főváros és közvetlen környékének közlekedési magánvállalatait megváltva pl. egységes közlekedési vállalatot hoztak létre; a tőke- és kölcsönhiánnyal küzdő kisipar, kiskereskedelem támogatására megalapították a Fővárosi Takarékpénztárat; különböző termelő-, beszerző- és értékesítő szervezeteket szerveztek; a gazdasági nehézségek ellenére eredményesen folytatták a fővárosi lakásépítési akciót, az iskola- és egészségügyi hálózat fejlesztését.³¹

Tagadhatatlan azonban, hogy e két háború közötti közszékesítési tevékenység mögött sajátos politikai és gazdasági érdekszempontok is jelen voltak. A szervezetek szervezésével a Keresztény Községi Párt a főváros zsidó iparosait és kereskedőit kívánta háttérbe szorítani, a fővárosi megrendeléseket nemcsak szakmai, hanem politikai szempontok is irányították. A főváros közgyűlésében helyet foglaló liberális, demokrata városatyák, akik annak idején a Bárczy-féle közszékesítést fenntartás nélkül támogatták, 1920 után az új vezetés közszékesítési politikáját két szempontból is támadták. Egyrészt azért, mert abban zsidóellenes, antiszemita elem volt, másrészt mert a kommün után mindenfajta kollektív jellegű tulajdonban és szervezetben a magántulajdonon alapuló rend veszélyeztetését látták.³²

A közszékesítés körüli politikai ellentétek a Horthy-rendszer konszolidálódásának előrehaladásával nagymértékben enyhültek. Az ellenzéknek is el kellett ismernie, hogy a kereszténynemzeti városvezetéstől távol áll a kollektivizmus támogatása, a fővárosi hatalomváltást követően jelentősen visszaszorult a közszékesítés antiszemita irányultsága, s végül, a községi üzemek, vállalatok igazgatótanácsaiba bekerültek liberális és szociáldemokrata városatyák is.

Összegzés

Budapest története a három város egyesítésétől Magyarországnak a második világháborúba való belépéséig több történelmi korszakot fog át s e történetbe drasztikus törést hozott az 1920. évi békeszerződés. Budapest, amit egyesek a századforduló táján már az Osztrák-Magyar Monarchia központjaként láttak, az első világháború után a történelmi Magyarország maradékának fővárosa lett. A városvezetésben 1873-tól nemcsak több személyi garnitúra, de több politikai irányzat is váltotta egymást. Áttekintve a várospolitikai tárgyalt korszakát, a legáltalánosabb jellemzőnek az mutatkozik, hogy 1918 előtt és után nem volt különbség a lényeg, az alapot tekintve. Vagyis abban, hogy Budapestet fejleszteni és világvárosi rangra kell emelni, s mindent meg kell tenni, hogy ebből ne veszítsen. 1918 után Budapestnek világvárosi színvonalával kellett alátámasztania azt a hivatalos politikai ideológiát, hogy csak a magyarság hivatott vezetészerepre a Duna-medencében, hogy a magyar kultúra és civilizáció messze felette áll a térség többi népeinek, államainak. Ebből következett az a sajátos ellentmondás, hogy az 1920 utáni városvezetés a drámaian megromlott anyagi feltételek között is folytatta a Bárczy-korszak közszékesítési és városfejlesztési politikáját. A kereszténynemzeti városvezetés liberális és szociáldemokrata ellenzéke ugyan támadta, bírálta annak politikai-ideológiai elveit, érveit, magát a városépítést azonban feltétel nélkül támogatta.

A várospolitikát széles értelemben meghatározó feltételeket tekintve a demokratizálódás irányába való áttörés a Horthy-rendszer idején történt. Míg a dualista kormány-

zat liberális rendszere a vagyonosok, a leggazdagabbak kivételes szerepét biztosította a városvezetésben, a konzervatív-jobboldali Horthy-rendszer lényegbevágóan demokratizálta a városvezetést, kiszélesítette azok körét, akik a várospolitikába – választóként – beleszólhattak. Ezt szolgálta a virilizmus rendszerének megszüntetése, a választásra jogosultak körének kiterjesztése, ide értve a nőket is. A modernizálódás részeként a Horthy-rendszerben szerveződtek meg a főváros szavazó polgárainak közséi politikai pártjai, amelyek 1918 előtt – Vázsonyi Demokrata Pártja kivételével – nem léteztek.

A főváros közgyűlésében a két háború között jelentős szerephez jutottak az ellenzéki irányzatok: a liberálisok, demokraták, szociáldemokraták. A Vázsonyi-párt demokratái, akik a közgyűlésben Bárczy polgármester politikai támaszát adták 1918 előtt, azt követően is kiemelkedő szerepet játszottak, immár ellenzéki pozícióban.

Felületes szemlélő könnyen azonosítaná a főváros keresztény-nemzeti vezetését a mindenkori kormánypolitika irányával. A tények azonban azt mutatják, hogy a főváros és a központi hatalom között 1873-tól kezdődően és nem kevésbé 1920 után, erős ellentét feszült. Ennek alapja a központi államhatalom és a helyi, önkormányzati testület ütközése volt, noha ideológiai-politikai motívumai korszakonként változtak. A két háború közötti időszakra nézve – jellemzőként – két körülményt szükséges kiemelni: egyrészt, hogy a Keresztény Községi Párt minden kezdeti fajvédők iránti rokonszenve ellenére szembeszállt Gömbös miniszterelnök törekvéseivel, másrészt, hogy az 1941. évi fővárosi törvény ellenére az ország német megszállásáig a közgyűlésben fontos szerepet játszott a rendszer baloldali ellenzéke.

JEGYZETEK

1. *Thirring Gusztáv*: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó ötven évben. Bp. 1935. I. k., Bp. 1936. II. k. Hetven éves Budapest. Városi és vármegyei szociográfiák XV. Bp. 1943.
2. *Timár Lajos*: A gazdaság térszerkezete és a városhálózat. Pécs. 1986.
3. Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1978. Budapest története V. A forradalmak korától a felszabadulásig. Szerk. Horváth Miklós. Bp. 1980. *L. Nagy Zsuzsa*: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Bp. 1972.
4. Lásd: 1872: XXXVI. tc.
5. *Vörös Károly*: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából. Tom. XVIII. Bp. 1971. *Vörös Károly*: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. In: Tanulmányok Budapest múltjából. Tom. XVII. Bp. 1966. és adatai alapján.
6. *Amíg városatya lettem*. Szerk. György Endre. Bp. 1930.
7. *Wolff Károly* élete, politikája, alkotásai. Szerk. Szigethy Endre. Bp. 1943. 24.
8. *Források Budapest múltjából* III. k. Források Budapest történetéhez 1919–1945. Szerk. Szekeres József. Bp. 1972. 45, 149, 273, 281.
9. *Vázsonyi Vilmos* beszédei és írásai. Szerk. Csörgő Hugó és Balassa József. Bp. 1927. I. k. *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931). Bp. 1980. 60. s köv.
10. *Harrer Ferenc*: Egy magyar polgár élete. Bp. 1968. 70.

11. Lásd az 1900. és az 1910. évi népszámlálások adatait
12. Lásd a 9. és a 10. jegyzetet
13. Vö.: 1924: XXVI., 1930: XVIII. és 1934: XII. tc.
14. Wolff Károly élete, i.m.
15. *L. Nagy*: A budapesti liberális ellenzék, i.m. 59. s. köv.
16. Uo.
17. Források Budapest múltjából III. i.m. adatai alapján. Csupán az egyszerűség miatt használok a kormánypárt megnevezést, mivel a korszakban többször változtatták a nevét.
18. *L. Nagy*: A budapesti liberális ellenzék, i.m. 79–82.
19. Az alább következő számításokat és táblázatokat az Amíg városatya lettem i.m. adatai alapján végeztem, ill. állítottam össze.
20. Vö.: az 1910. és 1930. évi népszámlálás adatait. 1918 előtt a 68% még három kerületben (V., VI., VII.) tömörült.
21. Amíg városatya lettem i.m. adatai alapján
22. Uo. és 5. jegyzet
23. *L. Nagy*: A budapesti liberális ellenzék, i.m. 152. s. köv.
24. Uo. és *L. Nagy*: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp. 1986. 108–111.
25. Vö.: 1872: XXXVI. tc. és 1934: XII. tc.
26. *L. Nagy*: Liberális ellenzék, i.m. 114. s. köv.
27. *L. Nagy*: Liberális pártmozgalmak, i.m. 96–97. Wolff Károly élete, i.m. 99.
28. Források Budapest múltjából II. Források Budapest történetéhez 1873–1919. Szerk. H. Kohut Mária. Bp. 1971. 79–80. *Harrer* i.m. 177–180. Fővárosi Közlöny 1926. május 28.
29. *L. Nagy*: A budapesti liberális ellenzék, i.m. 75–78.
30. Források Budapest múltjából II. 260, 276–280, 282–286. stb.
31. Források Budapest múltjából III. 378, 587. Wolff Károly élete, i.m.
32. *L. Nagy*: A budapesti liberális ellenzék, i.m. 50, 84–85, 89.

Zsuzsa L. Nagy:

CITYPOLITICS AND ALDERMEN IN BUDAPEST, 1873–1941

In 1873 after the unification of Pest Buda and Óbuda Budapest became officially the capital of Hungary and developed a modern metropolis during a few decades. Though different historical periods and political regimes followed each other until 1941 the turning point of this process was the dismemberment of the country after World War I. The pre-1918 liberal city leadership was followed by a Christian-conservative one. The article summarizes how these changes influenced the municipal franchise system, the social and ethnic composition of the aldermen, the structure and character of the local political parties. Analysing the results of the municipal elections it emphasizes the connection between the social basis of the different parties and certain residential areas of the capital.

Veress Géza:

MAGYARORSZÁG ÉS A LENGYEL HÁBORÚ 1939-BEN

A függetlenségét, területeinek újraegyesítését nehéz politikai, diplomáciai és fegyveres küzdelemmel megvalósító Lengyelország volt az egyetlen kelet-közép-európai állam a két világháború között, amely iránt a magyar közvélemény és az uralkodó rendszer hivatalos politikája is a legnagyobb megértést, fenntartás nélküli rokonszenvet, barátságot, sőt együttműködési készséget is mutatott. A két nemzet közötti kivételes és kölcsönös vonzódás a sok évszázados közös múltban fejlődött s jellemzően az egymásrautaltság, értékes kapcsolatok és viszonzott segítség történeti hagyományában gyökerezik. Ezt erősítette, gazdagította a közelmúlt is. Utalhatunk azokra a nyilvánvaló hasonlóságokra, amelyek a két ország független államiságának megteremtésében, társadalmi, hatalmi rendszerében, vagy ha nem is azonos módon, de mindkettőnek az osztrák, német, illetve a cári-, majd szovjet-orosz birodalomtól való fenyegetettségében mutatkoztak. A két nemzet helyzetében, törekvéseiben azonban voltak jelentős különbségek is. A párizsi békekonferencia döntései Lengyelország függetlenségét, újraegyesítését segítették elő, ezzel szemben a történeti Magyarország és a magyarság szétdarabolását eredményezték. A lengyelek az új területi-hatalmi rend fenntartásában, a magyarok viszont megváltoztatásában voltak érdekeltek. Lengyelország a győztes hatalmakra támaszkodhatott, Magyarország nagyfokú elszigeteltségben, szomszédai (kisantant) ellenséges szorító gyűrűjében vergődött. Mindez azonban nem érintette, nem zavarta a hagyományos magyar-lengyel viszonyt, az együttműködést sem.

Közép- és Délkelet-Európa kisállamainak viszonylagos önállósága, mozgásszabadsága az 1930-as évek közepétől, az európai hatalmi viszonyok átalakulásával, elsősorban a hitleri Németország gazdasági, katonai túlsúlya és expanziója következtében mind korlátozottabbá, gyakorlatilag kényszerpályává változott.¹ A német hegemoniát, melyet a nyugati hatalmak sem tudtak ellensúlyozni, az 1939-es német-szovjet meg egyezés is elősegítette. A térség kis országai vagy kényszerűen alkalmazkodtak, illeszkedtek az új nagyhatalmi törekvéshez, vagy addigi önállóságukhoz ragaszkodva, azt védelmezve az agresszió áldozatává váltak.

Magyarország és Lengyelország már említett eltérő helyzete, érdeke folytán eltérő utat járt. Magyarország gazdasági feleslege krónikus értékesítési gondjainak megoldásán túl, mindenekelőtt legfőbb törekvéséhez, a Párizs környéki békével elszakított több mint 3 milliós magyarság visszaszerzéséhez remélt szövetségest Németországban, melyhez önmagában semmilyen esélye sem volt. Az európai hatalmi-területi rend megváltoztatására s keleti „életteré”-nek meghódítására irányuló német politika azonban nemcsak Lengyelországot veszélyeztette létében, hanem Magyarországot is. A rendszer fenntartásához s revíziós céljai megvalósításához ragaszkodó magyar uralkodó körök is szorongó aggodalommal figyelték az Anschluss és a müncheni paktum után közvetlen szomszédságunkban felvonuló Harmadik Birodalom nyomasztó hatalmát, gazdasági, politikai expanzióját, valamint a gyorsan növekvő hazai németbarát jobbol-

dalban fenyegető „ötödik hadoszlop”-ot. Mind nyilvánvalóbbá vált ugyanis, hogy a német törekvések függvényévé változtatandó Magyarországot a német gazdaság nyersanyag- és élelmiszer bázisának s hadserege felvonulási területének tekintik.

A gazdasági, politikai alárendelődés, a belpolitikai jobbratolódás és behódolás feltartóztatására került a kormány élére 1939 februárjában a nyugati orientációjú, a konzervatív és liberális ellenzéki irányzatoktól is támogatott Teleki Pál gróf. A nemzeti célok megvalósítását és az egyoldalú német függés, kiszolgáltatottság ellensúlyozását az utóbbiban még inkább érdekelt baráti Lengyelországgal való együttműködésben kereste, amely a magyar revíziós törekvések iránt is megértő volt. Pártfogolta Magyarországot a Romániával folyó, az ottani magyarság sorsával összefüggő kiélezett küzdelemben. „A lengyel kormány diplomáciailag és sajtóban messzemenőleg támogatta Magyarország jogos igényeit, román szövetségesét nemegyszer mérsékletre intette, amikor az Magyarországgal szemben kellemetlenkedett, és ez annyira ment, hogy a csehszlovák krízis legélesebb pillanataiban Beck külügyminiszter figyelmeztette a román kormányt, hogy ha Magyarországot hátbatámadná, lengyel csapatok ellenállásával is kellene számolnia” – írta erről az ország külpolitikai helyzetéről és törekvéseiről készített feljegyzésében 1939 áprilisában a magyar külügyminiszter –. „Beck legutolsó londoni látogatása alkalmával, amikor az angol kormány arra kérte fel, hogy Románia területi sérthetetlenségét Lengyelország garantálja, ezt visszautasította azzal az indoklással, hogy ismerik azokat az igazságtalanságokat, amelyek Magyarországot érték a trianoni békeszerződés által, ismerik Magyarországot jogos igényeit... és nem egyeztetethetné össze magyarbarát politikájával a magyar érdekeknek ilyen hátbatámadását”.² A két kormány az együttes akciókat is vállalta, és – mint ismeretes – közösen lépett fel Csehszlovákiával szemben is. A közvetlen cél a közös lengyel-magyar határ megvalósítása volt, amely elősegíthette az együttműködést Németország és a Szovjetunió hatalmi törekvéseivel szemben is. Amikor Németország 1939 márciusában a csehszlovák államot megsemmisítette, s ebben a helyzetben Magyarország visszafoglalta Kárpátját és a szlovákoktól az Ung-völgy nyugati részét, Lengyelország abban volt érdekelt – ezt ismételtelen szorgalmazta is –, hogy Szlovákia Magyarországhoz kerüljön, és az így megvalósuló közös határ az Északi Kárpátok egészére terjedjen ki. „A Vk-ban (a lengyel vezérkarban) többször szóvá tették, hogy mennyire nehéz helyzetbe került a Grodnotól Przemysl-ig a németektől átkarolt Lengyelország, amiért nagyon örülnének, ha a Rzeszov, Sandomierz körletbe telepített hadiipari vidék kapuja, a Duklai hágó a szlovákoktól magyar birtokba kerülne” – jelentette a varsói magyar katonai attasé.³ „Szlovenszkoí előretörésünket legnagyobb rokonszenvvel kísérik. Ennek alátámasztására távolabbi körzetben csapatösszevonást eszközöltek. Azonban igényeinket szlovákokkal szemben keveslik. Értesülésük szerint egész Eperjes környéke hozzánk akar csatlakozni” – táviratozta a varsói magyar követ 1939. március 30-án, és hozzátette – a „lengyel kormány érdeklődésének homlokterében Magyarország áll. Úgy Beck külügyminiszter, mint köztársasági elnök, tábornagy és miniszterelnök egyaránt erős Magyarországot kívánnak. Minden szempontot ennek alárendelnek.”⁴ „...kaptunk bizonyos biztosítékokat arra az esetre is (Lengyelországtól), ha a sokkal jobban felfegyverzett csehszlovák hadsereggel kellene megmérkőznünk. Kárpátja birtokbavétele idején is minden tekintetben kezünkre jártak, egyes műtárgyak szétrombolását a lengyel határ közelében ők akadályozták meg, a visszavonuló csehszlovák hadsereg elől menekülő lakosságot ők vették védelmükbe” – olvasható az előbb idézett magyar külügyminiszteri feljegyzésben. Mindez érthető, mivel Lengyelország bizton számíthatott arra,

hogy a várhatóan kiéleződő és háborúhoz vezető konfliktusban a magyar határról nem fogja veszélyt fenyegetni. Németország azonban Szlovákiát „önállósította” – valójában saját katonai és rendőri ellenőrzése alá rendelte – s az alig fél év múlva indított háborújában ezt a területet használta fel Lengyelország déli átkaroló támadására.

A magyar-lengyel barátságon és érdekközösségen alapuló együttműködés – mely egyébként az adott körülmények között formális szövetséggé nem fejlődhetett – végül is nem vezetett, nem is vezethetett eredményre. Lengyelország saját erejébe, valamint az angol, francia garanciába és támogatásba bízva, fegyveresen állt ellen a német agresszióknak. Az egyértelmű lengyel állásfoglalással szemben viszont a magyar kormány magatartásában egyfajta kettősség érvényesült. Részben újabb politikai és gazdasági engedményekkel, a tengelyhatalmak iránti lojalitásának hangoztatásával remélte szuverenitása megőrzését és a romániai magyarság visszaszerzését is. A lengyel-német háború azonban rendkívül nehéz és felemás helyzet elé állította, melytől el kellett határolnia magát. Erre kötelezte a hagyományos és a széles közvéleményben élő lengyel barátság, de távolabbi érdeke is. A Teleki-kormányt és az általa képviselt vezető köröket is az a meggyőződés vezette, hogy a lengyel-német konfliktus nem lokalizálható, az USA által támogatott Anglia és Franciaország beavatkozásával új, hosszantartó világháborúvá szélesedik, mely végül Németország vereségével vagy nagyfokú meggyengülésével végződhet. Magyarország tehát nem keveredhet háborúba a tengelyhatalmak szövetségeseiként a nyugati hatalmakkal, ugyanakkor arra sincs lehetősége és esélye, hogy ha Lengyelországnak segítene, önállóságát a várható német intervencióval szemben megvédje. Ezért a „fegyveres semlegesség” vagy másképp: „nem hadviselő” álláspontra helyezkedett. A kormány politikáját Csáky külügyminiszter az olasz kormány tájékoztatására küldött üzenetében részletesen kifejtette. „Berlinben most meg fognak bennünket kérdezni, vajon mi lesz állásfoglalásunk egy német-lengyel fegyveres konfliktus esetén... (Válaszunk:) ...a tengely politikájához híven – bármily kínos szerep is ez a lengyelekkel szemben élő népi szimpátiák tükrében – természetesen a Német Birodalom mellé állunk, de fegyveres akcióban Lengyelország ellen sem közvetve, sem közvetlenül részt venni nem vagyunk hajlandók. A közvetve alatt azt a támadási formát értem, hogy minden olyan követelés, hogy német csapatok gyalog vagy járművekkel vagy vasúton Magyarország területén áthaladjanak Lengyelország megtámadására, vissza lesz utasítva. Ha a németek erre erőszakot helyeznek kilátásba, kategórikusan ki fogom jelenteni, hogy fegyverre fegyverrel válaszolunk. Aki Magyarország területére engedélyünk nélkül beteszi a lábát, azt ellenségnek tekintjük.” Erőszaknak tekintik azt is – jegyezte meg –, ha a németek az újból elővett nagy-ukrán állam propagandájához és az ezzel összefüggő kelet-galíciai izgatáshoz központként Kárpát-alját akarnák felhasználni. „Semlegesek azért nem maradunk, hanem a német mobilitációval egyidejűleg mi is elrendeljük az általános mozgósítást. Ez igénybe fogja venni természetesen összes vasúti vonalainkat. A mozgósított hadsereg nagyrészt Kárpátalján és a román határ közelében fog felvonulni.”⁵ A magyar kormány és főleg a katonai vezetés ugyanis azzal számolt, hogy Németország – az akkor még a Nyugatnak elkötelezett – Romániával is szembekerül, ezért a románellenes katonai akcióval vélte kompenzálhatónak azt, hogy a lengyel háborúban semleges marad. Ilyen módon Magyarország kívül maradhat az európai háborúból is, de a németek sem kifogásolhatják, hogy nem támogatja törekvéseiket. A magyar hadsereg mozgósításával és felvonulásával elkerülhető lesz talán, hogy a németek Lengyelország vagy Románia elleni átvonulással uralmuk alá vessék az országot.

Lengyelország lojális volt a magyar állásponttal, „...teljesen érti súlyos helyzetünket – jelentette ki Orlowski budapesti lengyel követ – és Beck külügyminiszter kerülni fog mindent, ami bennünket kompromittálhatna Németország szemében. A lengyelek nem bánják, ha egy esetleges konfliktus esetében neutrálisak maradunk, sőt azt is teljesen megértik, ha ez a neutralitás Németország számára kedvező.” De ha csatlakoznánk a lengyelelles német-olasz megegyezéshez, azonnal garantálnák Románia határait, amit pedig el akarnak kerülni.⁶ Beck azt üzenté, hogy „...teljes megértést mutat nehéz külpolitikai helyzetünk iránt és külpolitikánkban megbízik.” Ennek megfelelően megértésre intették a lengyel sajtót is, hogy a magyar külpolitikával kapcsolatos bizalmatlanság eloszlatására ismét kedvező – bár a magyar kormány álláspontjával nem teljesen egyező – cikkek jelenjenek meg.⁸

A német politikai vezetés viszont bizalmatlanul figyelte a hivatalos magyar politikát, még inkább az egyes független irányzatok és a közvéleményre is hivatkozó sajtó megnyilatkozásait. Ingerült rosszallással kifogásolta a fenntartásos tengelybarátságot, főképpen a német-lengyel konfliktussal kapcsolatos álláspontot, de a Románia elleni önálló magyar lépéseket, a fegyveres akcióra való készülődést is. Hitler felháborodtan fogadta Teleki miniszterelnöknek magyar álláspontot kifejtő július 24-i két levelét, melyben kijelentette ugyan, hogy „a Berlin-Róma tengely erkölcsi és anyagi erejébe vetett mélységes hittől vezettetve... egy általános konfliktus esetén Magyarország a maga politikáját a tengely politikájával fogja összhangba hozni”, de hozzátette fenntartásait is, hogy „...e politikához alkalmazkodásunk semmi esetre sem ejthet csorbát szuverénitásunkon... és nem emelhet akadályokat nemzeti céljaink megvalósítása elé.” A második levélben leszögezte: Magyarország „erkölcsi megfontolásokból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveleteket kezdjen Lengyelország ellen.”⁹ Csáky külügyminiszter Berlinbe – és egyidejűleg Rómába – küldött táviratában magyarázkodott és mentegődzött: „Lengyel kormány eddig úgy nyugati hatalmaknál, mint Romániában mindent elkövetett súlyos magyar érdekek megvédelmezésére... teljesen ésszerűtlen volna Lengyelországot Románia karjaiba behajtani, amitől eddig visszatartottuk... Lojalitásunk iránt esetleges kétséget annál kevésbé értjük, mert Olaszország, valamint Németország mindig tudta, hogy háborús cselekményt Lengyelország ellen nem fogunk elkövetni.”¹⁰ Csákyt Ribbentrop jelenlétében augusztus 8-án fogadó Hitler megbotráncozva és dühös szemrehányásokkal illette a magyar kormányt. Teleki levelei olyan lehetetlen magyarországi légkört mutatnak – hangoztatta –, mely teljesen érthetetlen azután, hogy az addigi területszerzéseket kizárólag Németországnak köszönhetik. Közölte, magyar katonai részvétellel Lengyelország ellen amúgy sem számoltak, de az adott körülmények között a Romániával szembeni revíziós követelések támogatására nincs lehetőség.¹¹

A német diplomácia ismételten szóvá tette a német bizalmatlanságot kiváltó magyar megnyilvánulásokat. Azt, hogy Csáky külügyminiszter augusztus 18-i római útján „kedvezőtlen, a német álláspontot gyengítő tevékenységet fejt ki”, melyet a nemzetközi sajtó a német-magyar viszony megmérgezésére használ fel.¹² A budapesti német követ augusztus 21-én azt jelentette, hogy Eckhardt Tibor, az ellenzéki Kisgazdapárt vezetője a magyar közvélemény által is osztott azon nézeteit fejtegette a párt augusztus 19-i országos gyűlésén, mely szerint a „német élettér-elmélet összeegyeztethetetlen a magyar nemzeti felfogással” s az „Olaszországhoz és Lengyelországhoz fűződő barátságunkat nem lehet a Németországhoz fűződő barátságunknak alárendelni.” A gyűlésen éljenezték Lengyelországot és hangoztatták, hogy „Lengyelország ellen sohasem fo-

gunk fegyvert!” A Nemzetőr c. demokratikus népi irányzatú lap bírálta a Völkischer Beobachter német pártújságban a magyar-lengyel viszonyról írtakat: „nem bizonyos rokonszenvről van szó – fejtegette Kodolányi János főszerkesztő –, hanem a sors műhelyében kikovácsolódó barátságról. A lengyel szabadság sérthetetlenlensége és függetlensége szoros összefüggésben áll a magyar szabadsággal és függetlenséggel. És fordítva. A független magyar közvélemény helyesli a tengelypolitikát, azt azonban elképzelhetetlennek tartja, hogy Lengyelország iránt érzett szeretetében a lengyel-magyar sorsközösség józan felismerése mellett akárcsak ködfoltok is merülhessenek fel. A magyar gazdasági érdekek is azt követelik, hogy Magyarországnak a nyugati szomszédok nyitott kapuin kívül a lengyel Gdingen (Gdynia) kikötője is nyitva álljon. Tisztába kell lenni azzal, hogy Magyarország nem Szlovákia.”¹³ A német külügyminisztériumba rendelt magyar követnek azt kifogásolták, hogy az augusztus 28-i varsói lengyel-magyar labdarúgó mérkőzés alkalmából a magyar sajtó jelentős része lengyelbarát hangnemben írt. Szóvá tették Eckhardt semlegességre vonatkozó kijelentését, a határon folyó lengyel-magyar fraternizálást, hogy magyar és lengyel iskolák, intézmények, társadalmi egyesületek küldöttségeik útján találkozókat rendeznek. A Lengyelországban tartózkodó magyar turista csoportok is németellenesség jegyében vesznek részt a különböző barátsági rendezvényeken. Bethlen István volt miniszterelnök londoni és párizsi útja miatt is bizalmatlanok. Közölték azt is, hogy „amíg a jelenlegi válságban követett magyar magatartás bizonytalan marad”, a magyarországi hadiszálltmányokat leállítják.¹⁴

A magyar közvélemény valóban nagy érdeklődéssel és általában együttérzéssel, majd a háború elkerülésében reménykedve feszült várakozással figyelte a kiéleződő lengyel-német konfliktust. Ezt tükrözte a sajtó is, amely a hírügynökségek anyagát részletesen – a németek indokolt kifogása szerint a lengyel és a nyugati híreket nagyobb súllyal és arányban – közölte és az irányzatoknak megfelelő eltéréssel, de túlnyomórészt a lengyel barátság szellemében tárgyalta. „Most, amikor igazán válaszütra ért Európa, e végzetes és fenyegető helyzetben sem érezzük jogosulatlan optimizmusnak..., hogy a béke ügye még mindig nem veszett el..., az utolsó, a legutolsó pillanatban megtörténhet az emberek százmilliói által remélt békés fordulat” – írta a kormány álláspontjához igazodó Pesti Hírlap szerkesztőségi cikkében.¹⁵ A független liberális Magyar Nemzet főszerkesztője, Pethő Sándor vezércikkében állt ki a lengyelek mellett: (miután) „Lengyelország feltámadt sírjából, nyoma sem maradt másnak emlékezetében, mint... a végső erő kifejtés köteleességtudata, melyet létérzésének romlatlansága diktált reá.”¹⁶ Ugyazaz az újság 10 nappal később részletes riportban számolt be a lengyelországi közhangulatról: „Ha ennek a két szónak: nemzeti egység – van még őszinte értéke ebben a XX. században, akkor ez a lengyelség lelki egységében, hazafias megnyilatkozásában, áldozatkészségében maradék nélkül jelentkezik... A 35 milliós lengyel nemzet minden tagja a nemzet aktív részének tudja magát.” A fiatalság a kisdedővósoktól a főiskolásokig ajándékkal, anyagi áldozatokkal segíti a védelmi készülődést, a kicsik zászlót, a nagyok felszerelést, fegyvereket vásárolnak az »Armia Polská«-nak, honvédelmi munkatáborba jelentkeznek. Otthonról hozzák ezt a szellemet. A felnőttek közösségei csapatok felszerelésének, gépjárművek, páncélosok, repülőgép gyártásának költségeit vállalják. A pozsnani kerületben a parasztok közül senki sem fogad el pénz a vásárolt takarmányért. A művészek – többek közt Paderewski Amerikában, betegzen hangversenyezve – a rendezvények jövedelmét ajánlják fel. A külföldön élők is adakoznak, vagy – pl. Jan Kiepura – hazatérve katonai szolgálatra jelentkeznek. Az

intézmények, hivatalok testületileg vesznek részt a védelmi munkában, a fővárosban pl. 200 000 ember dolgozik naponta ilyen módon – olvasható a lapban.¹⁷

A magyar kormány, mindenekelőtt külügyminisztere és berlini követe mindent megtett a német bizalmatlanság és oppozíció leszerelésére. A német követelésnek megfelelően nem tett semlegességi nyilatkozatot sem, ismételten hangoztatta a tengelyhatalmak iránti hűségét, a háború kezdetén bevezetett rendkívüli állapot lehetőségével élve korlátozta a gyűlekezési jogot, a szólásszabadságot, cenzúrázta a sajtót is. De a lengyel kérdésben – elsősorban Teleki miniszterelnök álláspontját követve – következetes maradt, nem visszakozott. Annál is kevésbé, mivel a német-szovjet megegyezés nyilvánvalóvá tette, hogy Németország a nyugati hatalmakkal is háborúba kerül. Ebben a háborúban a Teleki-kormány a rendszer fenntartása, háború utáni átmentése érdekében sem vehetett részt. Szándékával azonban a német birodalom bizalmatlanságát állandósította, következőképpen újabb és kellemetlen ellenlépéseivel, követeléseivel kellett számolnia, melynek során önálló revíziós sikerre, sőt viszonylagos függetlenségét kifejező semlegességre, egyáltalán a rendszer fenntartására is mind kevesebb esélye maradt.

Bár a német kormány tudomásul vette – Anglia és Franciaország, sőt Olaszország is helyeselte – Magyarország „fegyveres semlegességét”, s közölte, hogy pillanatnyilag semmilyen fegyveres segítséget sem vár,¹⁸ de ezúttal a háborús helyzetre és szállítási nehézségekre hivatkozva, az engesztelő magyar gesztusok – és szerződésben vállalt kötelezettségei – ellenére, továbbra sem szállított hadianyagokat.¹⁹ Ezzel nemcsak a Románia ellen tervezett önálló magyar katonai akciót akadályozta – melyet egyébként is határozottan ellenzett –, hanem az ország védelmének katonai feltételei megteremtését is. Magyarország ugyanis a trianoni béke rendelkezései szerint 1938-ig lefegyvert állam volt, csupán 35 000 főnyi gyalogos és lovas hadsereget tarthatott. A főleg saját forrásokra utalt fegyver- és hadieszköz-gyártáshoz s a hadsereg fejlesztéséhez, korszerűsítéséhez nélkülözhetetlen anyagok és alkatrészek szállítását tagadták meg a németek.

Ribbentrop külügyminiszter szeptember 9-én kérte a Magyarország területén, a Kassa – Nagyszalánc és Velejte vasútvonalon a szlovákiai német csapatok Lengyelországba szállításának sürgős engedélyezését. Közölte azt is, hogy a szállítást már másnap megkezdénék. A német követelést nem annyira a csapatszállítási szükséglet indokolta, célja elsősorban a védtelen lengyel-magyar határszakasz hadművelleti felhasználása, illetve birtokbavétele és lezárása volt. A szeptember 10-i magyar minisztertanács Horthy kormányzó és a katonai vezetők egyetértésével még aznap elutasította a német kívánságot. Egyöntetű volt az a vélemény, hogy „Magyarország részéről a nemzeti becsület ügye, hogy Lengyelország ellen semminemű katonai akcióban nem vehet részt... és ennek folytán semmi körülmények között nem engedhetjük meg német csapatoknak egy magyarországi vasútvonalon átszállítását és átvonulását Lengyelországba.” Azért sem, mert az a semlegesség megsértését és következményeképp Anglia, Franciaország, sőt Lengyelország hadüzenetét is jelentené.²⁰ Elutasították a támadásban azonnali közreműködésre kész Tiso Szlovákiájának szeptember 11-i hasonló kérését is azzal, hogy minden határátlépési kísérletet agresszióknak tekintenek és aszerint járnak el.²¹ A magyar-lengyel határ tehát magyar ellenőrzés alatt és nyitva maradt, s ez lehetővé tette a legyőzött hadsereg egyes egységeinek és a polgári lakosság, a menekülő lengyelek tízezreinek befogadását. Sorsuk s a magyar kormány, a lakosság újabb gesztusa jól ismert Lengyelországban.

A Teleki-kormány a jövőt illető rossz előérzettel, a nemzet többsége nehezen beletörődő, szomorú együttérzéssel vette tudomásul a háború fejleményeit. „Nem árultuk el egyetlen barátunkat és egyetlen eszményünket sem. S úgy segítjen meg bennünket az Isten, hogy hívek maradunk ahhoz..., mellyel elköteleztük magunkat.” – írta Pethő (cenzúrázott) vezércikkében.²² „A magyarság természetesen változatlan rokonszenvvel kíséri a lengyeleket nehéz, az ellenfél által is méltányolt küzdelmükben” – jelentette ki Csáky külügyminiszter.²³ „Az első világháború óta a helyzet nagyot változott – olvasható Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában – ...A német és az orosz ma nem ellenségek, hanem barátok. A lengyelek pedig a német ellensége, nekünk mindkettő barátunk, és csak fájdalommal szemlélhetjük véres haláltusájukat.”²⁴ Egy héttel később ugyanez az újság a lengyelek ellenállásáról közölt részletes beszámolót: „Meg kell állapítani, hogy a lengyelek vitéz katonák, és szó sincs róla, hogy könnyű dolog őket megverni. A fegyverekkel csak elpusztítani, de nem legyőzni lehet a lengyeleket..., (akik) a világ legfegyvermezettebb és legjobban megszervezett hadseregével találták magukat szemben. A lengyelek harci kedve azonban még e nagy csalódás után sem csökkent.”²⁵ Ugyanitt Parragi György a lengyel anyák helytállásáról írt. „Nincs még egy nép, ahol az anya-kultusz olyan mély gyökeret vert volna, mint a lengyelben..., azért is, mert a tragikus lengyel történelem igazi néma hősei – a lengyel anyák voltak.” Ők őrizték meg a nyelvet a hosszú elnyomatás idején, az ő termékenyséjük volt a moszkvai és bismarcki elnemzetlenítő politika legfőbb akadályja. A magyar irodalomban is ismert czestochowai Mária-kultuszra hivatkozva idézi Ady Endrét: „S nincs ott pokol és nincs ott halál, ahol dalolni és szülni tudnak” (Ének a Visztulán). „A vezérkari jelentések, a németek is a westerplatte-i hősről, az utolsó szál emberig elpusztult lovasdandárokról írnak megbecsüléssel, tisztelettel. Mi a czestochowai fekete Mária arcát és szenvedéseit hordozó lengyel anyákról szólunk könnyes együttérzéssel”, akik „könnytelenül, csak befelé vérző szívvel küldték fiaikat a szabadságharcok mezeire.” Parragi a Visztula menti harcokról érkező hírek kapcsán a történelmi előzményeket is felelevenítette. A Lengyelország balsorsára segítségül hívott Német Lovagrend 1308-ban először jelent meg a Visztula torkolatánál – írta –, s ki sem mozdult onnan a híres grünowaldi csatáig. Aki a Visztula alsó folyását birtokolja, az Lengyelországot is uralja – idézte II. Frigyes mondását. – És 1920-ban az orosz túlerővel szemben Varsóig hátráló és bekerítéssel fenyegetett lengyel hadseregnek a Visztula torkolatától induló ellentámadása hozott győztes fordulatot és verte vissza Tuhacsevszkij, Jegorov és Sztálin seregét.²⁶ Tombor Jenő, aki az 1918–19-es magyar forradalom egyik katonai vezetője volt, majd neves katonai szakíró, több cikkben – a lengyelek melletti egyértelmű állásfoglalással – elemezte és magyarázta a vereség okait. Bírálta a hadvezetést és a védelmi felkészültséget. A túl hosszú, nyugaton összesen 1800 km-es határszakasznak még passzív védelmére sem volt képes a létszámban ugyan háromszorosára növekvő, de mozgósításában és felvonulásában megkésett lengyel hadsereg. Csak időben, már Hitler áprilisi ellenséges beszéde után indított megelőző támadó hadművelettel lehetett volna eredményesen védekezni – írta szeptember 17-én. A haderő fegyvernemi összetétele, fegyverzete, technikai színvonala korszerűtlen, a légvédelem; páncéelhárítás, a tüzérség, a páncélos- és légierő gyengébb is volt a németekénél. Mindezt a lengyelek bátorsága, áldozatvállalása nem ellensúlyozhatta.²⁷

A budapesti Kőbányán a zsúfolásig megtelt lengyel templomban tartott ünnepi misén megjelent rangos és egyszerű lengyelek és magyarok tulajdonképpen már csak Lengyelország vereségét gyászolhatták, és csak reménykedhettek Przedkiewski pálos

rendfőnök szavainak igazságában: „Lengyelországnak mindig volt és mindig lesz feltámadása!”²⁸

A független lengyel állam megsemmisítésével Magyarország is elvesztette azt az egyetlen barátot és küzdőtársat, akire önállósága megőrzésében és nemzeti céljainak megvalósításában addig számíthatott. Ezt követőleg már csupán rövid idő kérdése volt, hogy az antifasiszta szövetségesek ellen is háborúba sodort Magyarország szuverenitása maradékát is elveszítse és a német birodalom mind szorosabb függőségébe, majd teljes politikai, katonai és rendőri uralma alá kerüljön.

(A lublini M. Curie Skłodowska Egyetem 1989-i emlékülésére készült előadás alapján.)

JEGYZETEK

1. Lásd *Ránki György*, *A Harmadik Birodalom árnyékában*, Mozgástér és kényszerpálya, Bp. 1988.
2. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV. köt. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Összeállította Juhász Gyula. Bp. Akadémiai Kiadó, 1962. (a továbbiakban: Diplomáciai iratok) 202–203., 103b. irat.
3. Uo. 135., 49. irat.
4. Uo. 127., 42. irat.
5. Uo. 200–201., 102a. irat.
6. Uo. 271., 156. irat. – Vörnle magyar külügyminiszterhelyettes jelentése a beszélgetésről, 1939. május 24-én.
7. Uo. 276., 162. és 163. irat. – Jelentés Kobylanski külügyminisztériumi osztályvezető-helyettes és Csáky külügyminiszter megbeszéléséről és a lengyel követ közléséről 1939. május 24-én.
8. Uo. 272., 157. irat. – A varsói ideiglenes ügyvivő jelentése május 24-én.
9. Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok. Összegyűjtötte Ádám Magda, Juhász Gyula és Kerekes Lajos. Bp. 1959. 244–245., 99. és 100. irat.
10. Diplomáciai iratok IV. köt. 387–388., 246. irat, – kelt július 27-én.
11. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp. 1968. 418., 241. irat. – Erdmannsdorf német követ feljegyzése.
12. Uo. 424., 242. irat. – Weizsäcker külügyi államtitkár távirata a római német követnek.
13. Uo. 426–428., 245. irat.
14. Uo. 430., 250. irat; 413., 233. irat. 2. lábjegyzete.
15. Pesti Hírlap 1939. augusztus 29.
16. Magyar Nemzet 1939. augusztus 21.
17. Uo. 1939. augusztus 31.

18. A Wilhelmstrasse és Magyarország... 432., 251. irat. – Ribbentrop távirata 1939. szeptember 1-jén.
19. Uo. 437., 259. irat. – Woermann külügyi államtitkárhelyettes feljegyzése a magyar követnek tett közlésről, 1939. szeptember 7-én.
20. Diplomáciai iratok IV. köt. 505–507., 379. irat. – A minisztertanács rendkívüli üléséről készült jegyzőkönyv.
21. Uo. 508., 381. irat.
22. Magyar Nemzet 1939. szeptember 3.
23. Pesti Hírlap 1939. szeptember 3. – Tudósítás a külügyminiszter országgyűlési külügyi bizottságban tartott előadásáról.
24. Független Magyarország 1939. szeptember 3.
25. Uo. 1939. szeptember 11.
26. Uo. 1939. szeptember 11. – A vizsztulai csoda c. cikkben.
27. Magyar Nemzet 1939. szeptember 17.
28. Független Magyarország 1939. szeptember 18. száma tudósításában.

Géza Veress:

HUNGARY AND THE POLISH WAR IN 1939

There are a lot of similarities in the historical development of Hungary and Poland, signs of cooperation and mutual sympathy can be easily quoted. The two states, however, before and after the outbreak of World War II followed divergent ways.

Nevertheless not only the Teleki-government – intending to keep Hungary's sovereignty – and the greater part of the Hungarian people watched with worry Poland's (the only friendly nation) efforts first against fascism, then against Soviet-Russian expansion, and gave a hand with receiving thousands of Polish immigrants, but also the Polish government acknowledged Hungarian political tendencies, i.e. territorial revision. Mutual understanding was based on mutual interests in upkeeping sovereignty and reinforcing defence capacities.

This policy is well documented in the study (part of, a lecture prepared for Lublin University).

